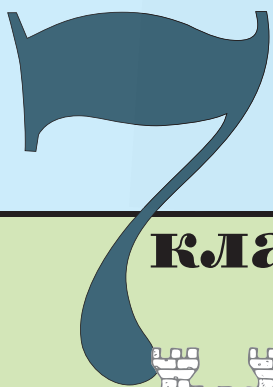

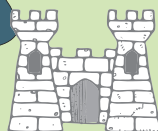
О. І. Бонь, О. Л. Іванюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

клас

О. І. Бонь, О. Л. Іванюк

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

«Літера ЛТД»
2015

УДК [37.016:94(100)"05/..."](075.3)

ББК 63.3(0)4я72

Б 81

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 20.07.2015 № 777)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Бонь О. І.

Б 81 Всесвітня історія : підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів / О. І. Бонь, О. Л. Іванюк. – Київ : Літера ЛТД, 2015. – 272 с.
ISBN 978-966-178-604-1

Матеріал підручника охоплює історію Старого Світу (Європи, Азії, частини Африки) доби Середньовіччя (II–XV ст.). Навчальний матеріал структурований за проблемно-тематичним принципом. Особливу увагу приділено формуванню в учнів уявлень та знань про еволюцію політичних структур середньовічної Європи, зародження європейського парламентаризму, становлення європейського права, контакти та взаємовплив християнської, арабо-мусульманської та традиційних цивілізацій Сходу. Відповідно до вимог навчальної програми передбачено сім практичних занять, де учні напрацьовують навички роботи з ілюстративним матеріалом, текстовими документами, історичними картами. Розширенню уявлень про повсякденну, «живу» історію середньовічного суспільства, актуалізації раніше вивченого матеріалу та напрацюванню предметних компетентностей сприятиме опрацювання рубрик «Історична довідка», «Галерея портретів», «Пригадайте», «Наказ короля» (вивчіть слова та їхнє значення), «Велика мандрівка» (позначте на контурній карті), «Запам'ятайте дати», «Перевірте себе» (тестові завдання до кожного розділу).

Для учнів 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів.

УДК [37.016:94(100)"05/..."](075.3)

ББК 63.3(0)4я72

ISBN 978-966-178-604-1

© Бонь О. І., Іванюк О. Л., 2015

© «Літера ЛТД», 2015

Дорогі семикласники!

У підручнику на вас чекають цікаві рубрики та завдання, які допоможуть засвоїти матеріал.

Це завдання для роботи з контурною картою як удома, так і на уроці. Цікаво вам буде працювати також на практичних заняттях – новому для вас виді уроку: ви зможете, наприклад, скласти історичний портрет діяча (описати його зовнішність, життєвий шлях, позитивні й негативні наслідки діяльності) або оповідь про подію чи архітектурну пам'ятку. Для цього використовуйте матеріал підручника – текст та ілюстрації, а також доступну вам інформацію з інших джерел.

Наведені нижче позначки-символи вкажуть вам на складові підручника й допоможуть працювати з ним.

«Документ» – уривки з джерел доби Середньовіччя

«Історична довідка» – цікаві факти та події

«Наказ короля» (вивчіть слова та їхнє значення) – словничок. Терміни з позначкою (*) розкривають цікаві поняття і не є обов'язковими до запам'ятовування

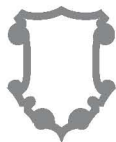
«Пригадайте» – завдання на повторення вивченого матеріалу

«Велика мандрівка» (позначте на контурній карті) – завдання з історичної географії

«Виклик рицаря» – запитання та завдання до параграфів

«Галерея портретів» – портрети і біографічні довідки про найвидатніших діячів доби Середньовіччя

ПОВТОРЕННЯ. Місце історії Стародавнього світу в історії людства	6
ВСТУП. Середньовіччя як період розвитку людства	8
Розділ I. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ	
§ 1. Утворення «варварських» королівств. Імперія франків	15
§ 2. Візантійська імперія	26
§ 3. Культура Візантії	38
§ 4. Арабський халіфат	42
§ 5. Розвиток арабо-мусульманської культури	49
§ 6. Практичне заняття. Вплив перших середньовічних імперій на становлення середньовічної Європи	56
Узагальнення. Тематичний контроль	60
Розділ II. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	
§ 7. Людина за Середньовіччя	67
§ 8. Середньовічне європейське суспільство	73
§ 9. Роль християнської церкви в становленні середньовічного суспільства	80
§ 10. Практичне заняття. Замок. Рицарські традиції. Життя селян	86
§ 11. Європейське середньовічне місто	99
Узагальнення. Тематичний контроль	109
Розділ III. ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X—XV ст.	
§ 12. Походи вікінгів та їхні завоювання	115
§ 13. Хрестові походи	119
§ 14. Практичне заняття. Наслідки хрестових походів	129
§ 15. Середньовічні держави в європейських країнах	131
§ 16. Франція. Столітня війна	132
§ 17. Англія	142
§ 18. Священна Римська імперія	152
§ 19. Італія. Іспанія	157
Узагальнення. Тематичний контроль	164

Розділ IV. МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§ 20. Наукові й технічні досягнення. Книгодрукування	171
§ 21. Християнська церква в XI–XV ст. Єретики і боротьба з ними	174
§ 22. Практичне заняття. Середньовічні школи та університети. Життя середньовічного студента	179
§ 23. Архітектура і мистецтво. Раннє Відродження й гуманізм	182
Узагальнення. Тематичний контроль	190

Розділ V. КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 24. Польське королівство. Велике князівство Литовське. Угорське королівство	195
§ 25. Чехія	206
§ 26. Північно-Східна Русь. Московська держава.	214
§ 27. Практичне заняття. Виникнення слов'янської писемності. Кирило і Мефодій	225
Узагальнення. Тематичний контроль	228

Розділ VI. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

§ 28. Індія	233
§ 29. Китай	244
§ 30. Османська імперія	257
Узагальнення. Тематичний контроль	265
УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ. Середні віки в історії людства	269

Повторення

МІСЦЕ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Історія Стародавнього світу – великий початок історії людства. У цей час сформувалися величні держави Сходу – Єгипет, Вавилон, Індія, Китай, розквітла давньогрецька цивілізація, утворилася та занепала Римська імперія. На теренах України постали самобутні землеробські й скотарські культури, серед яких трипільська, середньостогівська, ямна, катакомбна. Причорноморським степом мандрували численні племена кімерійців, скіфів, сарматів, гунів, готів. Сформувалися слов'янські племена.

Без дивовижних відкриттів Стародавнього світу неможливо уявити сучасний об'єднаний світ. Здобутки окремих цивілізацій стали підґрунтям для розвитку всього людства і взаємного збагачення культур. Водночас у кожного народу є власна унікальна, самобутня історія, яку він плаче, якою пишається і яка є частиною єдиної історії людства.

Найголовніші здобутки людства за часів Стародавнього світу

Первісні часи

Первісні часи – це період в історії людства від початкового етапу становлення людини та суспільства до виникнення перших цивілізацій. Первісна історія поділяється на періоди: палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, епоха міді й бронзи, ранній залізний вік. За «неолітичної революції» відбувся перехід від полювання і збиральництва до землеробства і скотарства. У первісні часи виникли перші об'єднання людей – сім'я, рід, община, плем'я. За доби міді й бронзи виникли перші держави.

Найвизначнішими здобутками первісних часів стали опанування вогню, приручення диких тварин, винайдення лука й стріл, гончарного круга, колеса, ткацтва.

У первісні часи зародилися наукові знання та релігійні вірування.

Давній Єгипет

Єгиптяни збудували систему іригаційних споруд, приборкавши Ніл. Залишили світові величні піраміди і храми. Створили карту зоряного неба й сонячний календар. Оволоділи мистецтвом муміфікації та винайшли папірус.

Давнє Дворіччя

Вавилоняни збудували величні палаці, зикурати-храми, створили мистецькі шедеври: Вавилонську вежу, Ворота Іштар, Висячі сади Семіраміди. Ассирійці створили першу в світі імперію, першими навчилися виплавляти залізо. Фінікійці дали світові досвід будівництва кораблів і виготовлення пурпурової фарби. Євреї дали людству Біблію.

Давня Індія

Ця країна подарувала світові кілька релігій – брахманізм, індуїзм та буддизм. Індійці зробили визначний внесок у розвиток математики, запровадивши десяткову систему числення й число нуль. Давня Індія є батьківщиною шахів.

Давній Китай

Китайська цивілізація подарувала людству такі винаходи, як папір, шовк, компас, порох та книгодрукування. Високого рівня досягла філософія. Було створено диво світової архітектури – Велику Китайську стіну.

Давня Греція

Греки створили систему управління державою – демократію. Вони подарували світові яскраву міфологію, театр і Олімпійські ігри. Цар Александр Македонський створив найбільшу в Стародавньому світі імперію. В еліністичний період з'явилися такі шедеври архітектури, як маяк на о. Фарос, гробниця царя Карії Мавсола, Колос Родоський, Александрійська бібліотека. Греки уславилися філософами Арістотелем і Епікуром, математиками Евклідом і Архімедом. Досягнення давніх греків у мистецтві й науці заклали підвалини сучасної європейської культури і цивілізації.

Давній Рим

Римляни дали людству латинську мову, яка стала основою для формування багатьох європейських мов та мовою науки й медицини. Римське право стало зразком для правових систем багатьох держав. Римляни винайшли бетон, каналізацію, удосконалили арку, побудували дороги й акведуки, що збереглися досі.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть складові цивілізації.
2. Які чинники мали найбільший вплив на становлення і розвиток людини? Обґрунтуйте свою думку.
3. Чому первісна людина наділяла неживі предмети надприродними властивостями?
4. Чому єгипетські піраміди давні греки називали дивом світу?
5. Опишіть одне з вавилонських архітектурних чудес.
6. Які наукові досягнення індійців використовуються в сучасному житті?
7. Чому Давню Грецію називають колыскою європейської цивілізації?

1. Поняття «середніх віків». Хронологічні межі Середньовіччя

Пригадайте з курсу історії Стародавнього світу, що таке цивілізація. Які ознаки цивілізації ви знаєте?

Флавіо Бйондо (1392–1463), італійський історик. Уперше виділив середні віки як окремий період, але спеціального терміна для назви цього періоду не використовував. У головній своїй праці «Три декади від падіння Римської імперії», якій він віддав понад 20 років, Ф. Бйондо починає оповідь від взяття Рима Аларіхом і завершує 1440 р. Це тисячоліття він розглядає як добу занепаду, а сучасність – як початок оновлення. Ф. Бйондо одним з перших при написанні історичних праць почав збирати документи, писемні пам'ятки, пильно досліджувати факти і відкидати недостовірні.

Поняття «середні віки», або «Середньовіччя», з'явилося у XV ст. Італійський мислитель Флавіо Бйондо виділив проміжок часу між V ст. – падінням Західної Римської імперії – і XV ст. як період, що відрізняється від античності й доби Відродження.

Мислителі доби Відродження вважали загибель могутньої держави великою катастрофою, яка означала завершення цілого періоду в історії людства. Тривалий час побутувала думка, що Середньовіччя – це передусім час кривавих хрестових походів, інквізиції, спалювання еретиків на вогнищах, суцільної неписьменності, релігійної ворожнечі.

Проте історики «забували», що за тих самих часів було зведено міцні замки й величні храми, створено чудові рукописні книги, благородні рицарі на пишних турнірах захищали честь прекрасних дам, романтичні трубадури складали піднесені пісні...

Насправді, як і в усі часи, за Середньовіччя співіснували красиве й потворне, висока культура й дике неучтво, подвиги в ім'я вітчизни та підступ і зрада.

Народи, що жили в Європі й Азії, відрізнялися за рівнем розвитку. Зміни в житті більшості народів Сходу відбувалися повільно. Східна людина жила в умовах панування всевладних правителів. Для неї головною цінністю було збереження традицій і звичаїв пращурів. Тим часом у Європі швидкими темпами розвивалися міста, виникали нові форми управління державою, формувалися станові монархії.

Ці особливості перебігу історії Сходу і Заходу зумовили дещо відмінну періодизацію часу Середньовіччя для країн Сходу. Зазвичай вважають, що період Середньовіччя для цих країн бере початок у

II ст., але триває довше, аж до XIX ст. Проте й зараз, за традицією, історія середніх віків східних країн вивчається у тих самих часових межах, що й історія європейських країн, тобто з V ст. до кінця XV ст.

Незважаючи на відмінності, між Сходом і Заходом було багато спільного: основу економічного життя становило сільське господарство, а головним багатством залишалася земля. Селяни, які працювали на цій землі, були прикріпленими до неї та залежними від землевласника.

Середньовічна людина значно відрізнялась від сучасної. Вона мала інші життєві цінності, по-іншому поводитися, сприймала себе, навколишній світ і Бога.

2. Періодизація історії середніх віків

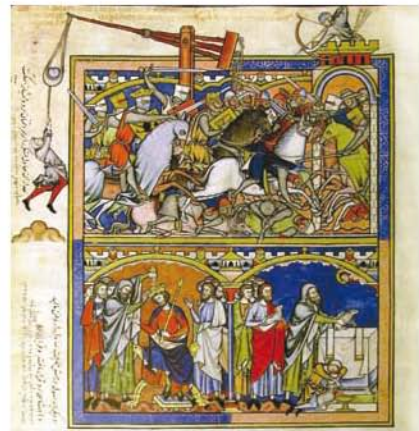
Середньовіччя – це не просто період в історії людства, це певний стан і рівень розвитку господарства, суспільства, культури. Тому вчені поділяють його на частини.

Раннє Середньовіччя – V–IX ст. (на Сході – II–IX ст.). Почалося воно у ті неспокійні часи, коли незліченні орди варварів зруйнували Західну Римську імперію. Давня римська цивілізація відійшла у минуле, а на її руїнах поступово постала середньовічна Європа. Утворились держави варварів.

У Західній Європі з'явилися три основні суспільні верстви – селянство, духовенство та феодал-землевласники. На Заході й Сході сформувалися панівні релігії, які все більше впливали на життя суспільства.

Зріле (високе) Середньовіччя – X–XIII ст. (на Сході – XI–XII ст.). У цей час відбувався швидкий розвиток сільського господарства і ремесел. Зростали міста, які поступово вибороли право на самоврядування. Панівне становище в суспільстві посіло рицарство. Великі держави розпадалися, споряджалися хрестові походи та виникали чернечі ордени.

На Сході відбувалися переміщення народів, зокрема арабів та монголів. Вони утворили величезні держави. Однією з найбільших у світі стала імперія монголів, яка простягалася від Китаю на сході

Сторінка з Біблії, створеної на замовлення короля Франції Людовіка IX Святого. 1240–1250 рр.

ЗАХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ			
3 млн років тому – V ст.	V–XV ст.	XVI–XIX ст.	XX–XXI ст.
Історія Стародавнього світу	Історія середніх віків	Нова історія	Новітня історія
3 млн років тому – II ст.	II–XIX ст.	XIX–XX ст.	XX–XXI ст.
СХІДНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ			

до Центральної Європи на заході. Проте господарство й суспільне життя народів Сходу мало змінилося, воно й далі ґрунтувалося на традиціях і всевладді правителів.

Пізнє Середньовіччя – XIV–XV ст. (у більшості країн Сходу закінчилось у XIX ст.). Цей період ще називають «**осінь Середньовіччя**». На Заході на зміну безлічі дрібних ворогуючих держав прийшли об'єднані монархії. Послабився вплив церкви на життя суспільства, було відкрито численні світські навчальні заклади. Поступово селяни Західної Європи звільнилися від кріпацтва.

3. Спадщина Середньовіччя. Історичні джерела

Середньовіччя залишило нам у спадок освітні й наукові центри – університети, один із найважливіших винаходів людства – книгодрукування, інструмент сучасної демократії – парламент. А як не згадати мистецькі досягнення Середньовіччя, без яких неможливо уявити європейські та азійські міста, колекції всесвітньовідомих музеїв!

Так само, як і про історію Стародавнього світу, про Середньовіччя ми дізнаємося з *історичних джерел*. Завдяки тому, що Середньовіччя ближче до нас у часі, історичних джерел з цього періоду дійшло значно більше, ніж від стародавніх часів. Усі джерела зазвичай поділяють на:

етнографічні – традиційний одяг, обряди, казки, пісні, звичаї;

речові – археологічні знахідки, пам'ятки архітектури, скульптури, твори живопису, предмети побуту тощо;

писемні – книги (писані й друковані), написи на медалях, стінах будівель, гербах тощо.

Писемні джерела Середньовіччя поділяють на *оповідні* (житія святих, церковні твори, художня література тощо); *документальні* (статуту ремісничих організацій, торгові угоди, укази правителів); *законодавчі* (тогочасні закони). Надзвичайно важливими є історичні твори – *хроніки, аннали* – записи подій за роками (у слов'ян їх називали «літописами»), *біографії* тощо.

Серед найвідоміших писемних джерел раннього Середньовіччя – збірник законів візантійського імператора Юстиніана – «Кодекс Юстиніана»; збірки законів варварських народів (германців, слов'ян, кельтів) – *судебники* («Салічна правда», «Бургундська правда» та інші). Надзвичайно цікаво пере-

Трон єпископа Максиміана. VI ст.

Нюрнберг. Середньовічна гравюра

Ліндісфарнське Євангеліє.
Англія. Близько 698–700 рр.

дано дух епохи у працях тогочасних істориків: «Історії франків» Григорія Турського, «Церковній історії народу англів» Беди Шановного та «Діяннях саксів» Відукінда Корвейського.

Неоціненними джерелами є епічні літературні твори – «Пісня про Нібелунгів», «Беовульф», «Пісня про Роланда» та багато інших.

Більше збереглося писемних джерел про високе й пізнь Середньовіччя. Значну частину їх становлять грамоти королів, феодалів, римських пап (булли, енцикліки). Дуже цінними джерелами є переписи населення. «Книга Страшного Суду» (1086), укладена в Англії, дістала таку назву тому, що за умовами перепису слід було говорити щирю правду про своє майно, як на Страшному Суді.

Історики широко використовують у працях статuti міст і ремісничих цехів, наприклад, «Книгу ремесел міста Парижа» (XIII ст.), історичні хроніки, які писали й духовні, і світські особи: «Взяття Константинополя» Жоффрау Віллардуена, «Історію Людовіка Святого» Жана Жуанвіля.

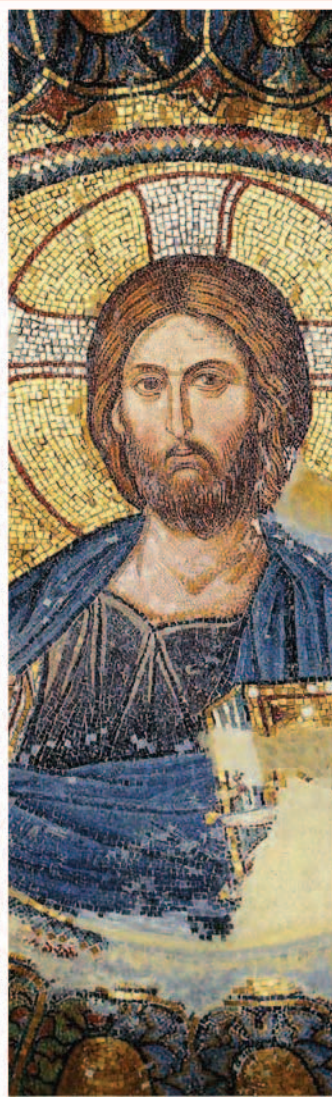
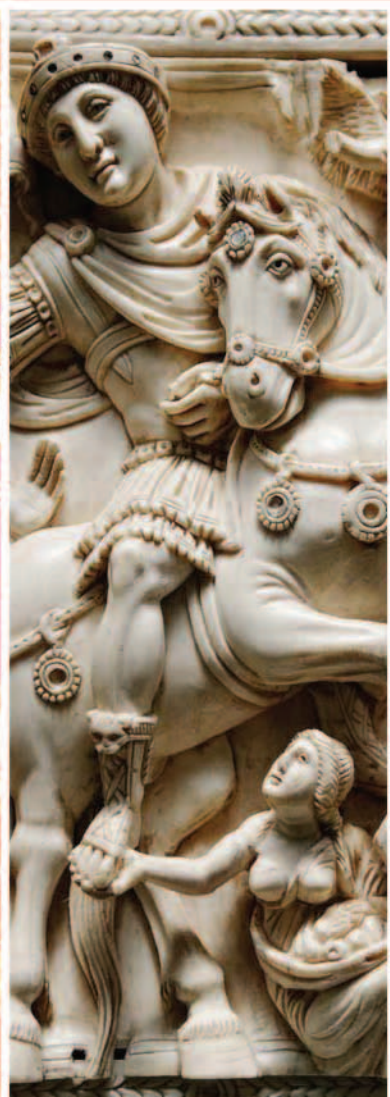
Більшість книг у Європі написана латиною – мовою давніх римлян, що стала мовою науки, літератури й релігії у середні віки. Писали на папірусі, а з XI ст. – на пергаменті (спеціально обробленій шкірі молодих телят і ягнят). І лише в XIII ст. в Європі почали виготовляти папір, який через 100 років витіснив дорогий пергамент.

1. Назвіть хронологічні межі середніх віків.
2. Які види історичних джерел допомагають вивчити історію середніх віків? Охарактеризуйте їх.
3. Чому періодизація історії середніх віків Заходу і Сходу є різною?

РОЗДІЛ I

ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

У середині I тис. н. е. Європа потерпала від постійних нападів варварів, які ніби хвилі накочувалися зі Сходу. У цей час співіснували й боролися між собою два світи – римський і варварський. Численні ворожі племена у багатомісячному протистоянні з римлянами не лише змогли знайти собі місце на теренах Європи, а й стали переможцями. Вони захопили землі Західної Римської імперії, і держава, що проіснувала понад тисячу років, загинула. Проте частину найкращих здобутків Риму в царині культури й політичної організації варвари все ж перейняли. У боротьбі й поступовому злитті варварського й римського світів народився світ Середньовіччя.

Після занепаду Західної Римської імперії Східна – Візантія – існувала ще протягом тривалого часу. Вона була досить могутньою і впливовою державою у Середземноморському регіоні.

З виникненням варварських держав на території колишньої Римської імперії політична карта Європи почала поступово змінюватися. Найміцнішим з усіх варварських держав стало королівство франків у Галлії. За династії Каролінгів франки панували у Західній Європі. Їхні королі зосередили в своїх руках чималу владу, провели реформи управління, освіти, релігійної сфери.

Основною релігією середньовічної Європи стало християнство. З кожним століттям християнська церква набирала все більше сили й авторитету. Вона впливала на суспільне й державне життя країн Європи. Європейські правителі, сходючи на престол, просили благословення в очільників християнської церкви – папи римського або константинопольського патріарха.

У Європі за доби Середньовіччя формувалися нова, порівняно зі стародавніми часами, система державної влади, феодальні відносини і нова християнська культура.

§ 1. Утворення «варварських» королівств. Імперія франків

1. Римський і варварський світи в середині I тисячоліття

Варварський світ формувався й існував поряд і одночасно з римським. Племена варварів, які шукали нових земель або рятувалися від ворогів, заповнили терени Європи. Деякі з них силою зброї захоплювали прикордонні провінції. Інші укладали угоди з Римом, оселялися на території могутньої держави й ставали її союзниками. Вони переймали писемність і закони римлян, служили у війську імперії і були воєначальниками, займали все більше місць у сенаті. Варвари інколи навіть самі ставали правителями: імператори Траян і Адріан походили з Іспанії, Антонін – з Галлії; за династії Северів імператорами ставали вихідці з африканських провінцій. На початку III ст. варвари, які оселилися на землях Римської імперії, одержали ті самі права, що й римляни.

Серед варварських племен, які розселилися на теренах Європи у IV–V ст., історики згадують племена бритів, скотів, лузитанів, галлів. Потужну групу становили слов'яни – серби, хорвати, дуліби, поляни та інші. З глибин Азії прийшли тюрки. Найчисленнішими з них були племена гунів, аварів, хозарів, болгарів, печенігів.

Племена гунів здолали гідний подиву шлях від пустелі Гобі в Азії до Європи. У 375 р. вони розгромили готську державу Германаріха у Північному Причорномор'ї та вдерлися до володінь Римської імперії. Коли вождь гунів Аттіла зажадав за дружину римську царівну Гонорію та половину імперії як посаг, римляни оголосили гунам війну.

21 червня 451 р. відбулася знаменита **битва на Каталаунських полях**, поблизу міста Труа, на території сучасної Франції.

Аттіла – правитель гунів у 434–453 рр. Зріст його, за описом одного з давніх авторів, був невеликий, груди мав широкі й велику голову, очі вузькі, рідку бороду з сивиною, ніс ввігнутий і тіло смагляве... Напередодні Каталонської битви гуні ворожили на нутрощах тварин, і випала перемога гунів, але Аттіла мав загинути. Тоді спеціально з глибин Азії було привезено священних білих коней. Цього разу ворожбити пророкували програш гунів, але збереження життя їх вождя. Тільки після цього Аттіла наказав розпочати бій.

За переказами, у битві загинуло 300 тис. воїнів, але імовірнішим є повідомлення історика готів Йордана – 165 тис. загиблих. Аттіла був змушений відступити. Наступного року він знову вирушив на Рим, але у 453 р. несподівано помер. Гунський союз племен розпався.

Античні (давньогрецькі й давньоримські) автори германцями називали численні народи, які розселилися на північ від Альп і на схід від Рейну. Це були готи (остготи та вестготи), вандали, свеві, бургунди, франки, англи, сакси й лангобарди. Вони займалися переважно скотарством і полюванням. Землеробство, через невеликі площі орних земель, було слабо розвинене. У германців плем'я поділялося на роди. Кожен рід проживав у окремому селищі. Коли чисельність роду перевищувала 2000 осіб, прогудуватися ставало важко, і тоді рід розділявся, засновуючи нове селище. Земля перебувала у власності роду. Рід часто називали сотнею, адже в разі небезпеки він мав виставити самостійний військовий загін чисельністю 100 осіб.

У різний час германські племена утворили Вестготське, Вандальське, Свевське, Остготське, Лангобардське, Бургундське, Франкське та Англосаксонське королівства.

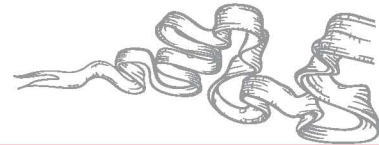

«Варварські» королівства – держави германців та інших племен, які виникли на руїнах Західної Римської імперії.

Велике переселення народів – період, який характеризується масовим переселенням племен у IV–VII ст.

Римські воїни часів імперії. Сучасний малюнок

У 455 р. вандали взяли досі неприступну столицю Західної Римської імперії – Рим. Два тижні вони грабували й руйнували Рим. Тисячі жителів «вічного міста» загинули, захищаючи домівки, чимало римлян було перетворено на рабів. Було знищено культурні досягнення багатьох поколінь народів імперії, зруйновано величні будівлі, втрачено шедеври мистецтва. Відтоді поняття «вандалізм» вживають, коли йдеться про безглузду жорстокість і знищення надбань культури.

Пригадайте з історії Стародавнього світу, який рік вважають датою загибелі Західної Римської імперії. Чому?

Корона короля вестготів
Рікасвінда. VII ст.

Усі вони виникли на заході Європи: жодна з варварських держав не сформувалася на теренах Східної Римської імперії, тобто Візантії. Під час Великого переселення народів Візантія, досить могутня на той час, укладала з ними угоди та надавала їм землі.

Вандальське королівство виникло на початку V ст., коли разом із іншими племенами вандалі перейшли річку Рейн і осіли в римській провінції Іспанії. Згодом вандалі захопили розташоване в Північній Африці місто Карфаген. Першим королем вандалів став Гейзеріх (429–477). У VI ст. королівство було знищене військами Візантії.

Вестготське королівство було утворене на землях Галлії, Іспанії й Північної Африки.

Першим вестготським вождем, якого проголосили королем, був Валлія (415–418). На початок VI ст. вестготи зберегли землі тільки навколо м. Толедо в Іспанії. На початку VIII ст. королівство під ударами арабів припинило існування.

Остготське королівство протягом 62 років було однією з наймогутніших варварських держав у Європі. Племена остготів у 471 р. розпочали війну з Візантією. Імператору Зенону вдалося вмовити варварів припинити війну і спрямувати їхній наступ на землі Західної Римської імперії, що були на той час захоплені варварами на чолі з Одоакром. Війська вождя остготів Теодоріха, прозваного Великим (493–526), завдали армії Одоакра кількох нищівних поразок і оточили м. Равенну, де він сховався.

У 493 р., після трьох років облоги, під час переговорів Одоакра було підступно вбито. Захопивши землі Італії, Теодоріх заснував Остготське королівство.

Правитель укладав із сусідами – франками, бургундами, вестготами й вандалами – союзи, які часто скріплювалися шлюбами. Сам Теодоріх одружився із сестрою франкського правителя Хлодвіга.

2. Франкська держава Меровінгів

Особлива роль в історії середньовічної Європи належала Франкській державі. Франки жили в нижній течії річки Рейн, на кордоні з римською провінцією Галлія. Сусідство з римлянами істотно впливало на звичаї цих племен. Наприклад, на відміну від готів чи лангобардів франки носили одяг, виготовлений із тканини, а не з хутра звірів. Наприкінці V ст. частину племен франків об'єднав під своєю владою вождь Хлодвіг із роду Меровея (481–511). У 486 р. Хлодвіг розбив війська римського намісника в Галлії і на завойованих землях утворив власну державу – королівство франків. Для зміцнення влади він вдавався до будь-яких засобів. Інколи у чесному двобої, а часом підступом він винищував можливих суперників. Зрозумівши, що римська церква може стати для нього потужним союзником, Хлодвіг у 498 р. одним із перших серед варварських вождів прийняв християнство за римським зразком. Римляни ж були задоволені діями Хлодвіга і вважали його охрещення своєю перемогою.

Франкське суспільство. Сучасний малюнок

Сідоній Аполлінарій про зовнішній вигляд франків у V ст.

...З маківки їхньої руде волосся спадає на чоло, а оголена потилиця сяє, втративши свій покрив. У них світлі очі сіро-блакитного відтінку. Вони чисто поголені й замість бороди носять рідкі вуса, за якими сумлінно доглядають, розчісуючи гребенем. Тісний одяг облягає струнке тіло чоловіків; одяг високо підбраний, настільки, що видно коліна, широкий пояс охоплює їхню вузьку талію. Вони розважаються тим, що кидають дволезові сокири на велику відстань... вимахують своїми щитами, стрибками випереджають кинуті ними списи, щоби таким чином першими дістатися ворога.

Користуючись текстом документа та малюнком, опишіть зовнішній вигляд франків.

Прийняття християнства Хлодвігом допомагало об'єднанню завойовників і місцевого населення Галлії. Зміцненню влади Хлодвіга сприяло й саме християнське вчення, яке проголошувало божественне походження влади.

Назва династії і держави Меровінгів походить від легендарного засновника – Меровея. За легендою, він походив від франкського конунга і морського чудовиська (звідси й ім'я – «народжений морем» – Меровея). Меровінги на знак належності до роду правителів мали довге волосся. У гербі Меровінгів було вміщено лілію – «квітку Діви Марії».

Відтак Хлодвіга вважали Божим обранцем, а володарі Візантії визнали його за рівного – король франків отримав від візантійського імператора звання консула й символи королівської влади – діадему та пурпурову туніку.

Поступово Хлодвіг розширив територію своєї держави, приєднавши землі вестготів між Луарою та Гароною. Протя-

Григорій Турський про боротьбу Хлодвіга за владу

Коли ж король Хлодвіг перебував у Парижі, він таємно відрядив посла до сина Сігіберта зі словами: «Ось твій батько зістарівся, у нього хвора нога, і він кульгає. Якби він помер, то тобі по праву дісталось би разом із нашою дружбою і його королівство». Той, охоплений жадобою, задумав убити батька. Одного разу Сігіберт залишив місто Кельн і переправився через Рейн, щоби погуляти в Буконському лісі. У полудень він заснув у своєму шатрі. Син же, щоби заволодіти його королівством, підслав до нього убивць і наказав там його убити... Він відрядив до короля Хлодвіга послів із повідомленням про смерть батька, сповіщаючи: «Мій батько помер, і його багатство і королівство у мене в руках. Присилай до мене своїх людей, і я тобі охоче перешлю зі скарбів Сігіберта те, що їм сподобається»... Коли люди Хлодвіга прибули, він їм відкрив батькову комору... Коли він це зробив і сильно нахилився, то один із них підняв сокиру і розтросив йому череп. Так недостойний син отримав таку саму долю, яку він підготував своєму батькові...

Хлодвіг... скликавши весь народ, сказав: «...Хлодеріх, син мого родича, вирушив за своїм батьком Сігібертом і обрехав мене, нібито я хочу вбити його [Сігіберта]... Хлодеріх підслав до нього вбивць і велів їм убити його. Сам же він [Хлодеріх] загинув, не знаю, ким уражений, коли він відкривав комору свого батька. Але в усьому цьому я зовсім не винен...»

Щойно люди це почули, вони на знак схвалення стали бити в щити і кричати, потім підняли Хлодвіга на круглому щиті й зробили його над собою королем...

1. Якими методами король Хлодвіг зміцнював свою владу і розширював володіння?
2. Чи виправдовує автор дії Хлодвіга? Обґрунтуйте свою думку.

гом останніх років правління він завершив об'єднання земель по лівому берегу Рейну, проте об'єднати всіх франків під своєю владою не встиг. Помер король у своїй новій резиденції – у Парижі.

Після смерті Хлодвіга державу успадкували й поділили між собою четверо його синів. Згодом вони пересварилися між собою, й у «війні королів» переміг Хлотар I. Ненадовго йому вдалося об'єднати під своєю рукою землі від Дунаю до Атлантичного океану.

Проте сини Хлотара I воювали між собою. У цій війні загинули найкращі представники роду Меровінгів. Шукаючи підтримки, нащадки Хлотара I роздавали землі представникам місцевої знаті, які з часом перетворилися на великих землевласників. Розбагатілі вельможі вже не зважали на королів.

Поступово влада зосередилася в руках *майордомів* – управителів королівськими маєтками.

Тим часом королі жили непомітним життям у своїх маєтках і лише кілька разів на рік навідувалися до королівської резиденції в Парижі, де заслуховували звернення підлеглих і проголошували заздалегідь підготовлені для них відповіді. Завдяки цьому вони увійшли в історію під назвою «лінивих королів».

У 687 р. владу в усіх землях Франкського королівства захопив майордом Піпін Герістальський. Після його смерті до влади прийшов його син **Карл (715–741)** на прізвисько **Мартелл** («Молот»). Карл запровадив нову форму землеволодіння – **бенефіцій** (від латинського *bene facere* – «добро робити», «доброчинність»). Бенефіцій можна було отримати тільки за військову службу. Бенефіцій надавався пожиттєво і спочатку не переходив у спадок. Але згодом його почали передавати нащадкам. Власник такого земельного володіння мав своїм коштом озброюватися, харчуватися, утримувати коня, купувати

Скульптура Хлодвіга I в соборі Сен-Дені поблизу Парижа

Араби атакували військо Карла протягом 7 днів, але не змогли зламати опір піхоти франків. Коли араби зовсім виснажилися, у бій було кинуте франкську важку кінноту, яка й вирішила долю битви. Командир арабів Абдаррахман загинув, і лише тоді араби залишили поле битви.

Карл Великий – франкський король, імператор. Створив одну з наймогутніших середньовічних імперій Європи. Коронований папою римським. До своїх наказів як печатку король прикладав ударом руків'я меча, яке мало його особистий знак. При цьому він говорив: «Це – мої накази, а це – те, що змусить їх виконувати». Карл мав жвавий розум і був гармонійно розвинутою людиною: чудово плавав і тримався в сідлі, легко гнув підкови, був добрим оратором, вчився граматики, латини, арифметики, музики й астрономії.

потрібне спорядження. Ці заходи сприяли створенню сильної кінноти, яка стала основою армії Карла.

Нова армія змогла зупинити просування арабів, які підійшли до кордонів Франкської держави. Карл Мартелл зібрав численне військо, до якого увійшли, крім франків, сакси, алемани, фризи, баварці. У 732 р. збройні загони зустрілися із силами супротивника на рівнині між містами Тур і Пуатьє. Битва завершилася перемогою франкських військ. Існує думка, що ця битва врятувала народи Європи від поневолення арабами.

Після смерті Карла Мартелла владу успадкував один із двох його синів – **Піпін**, прозваний за невеликий зріст (135 см) **Коротким**.

Піпін вирішив остаточно позбавити «лінивих королів» навіть формальної влади й самому посісти королівський трон. Він надіслав папі римському листа, у якому запитував: «Хто має бути королем – той, хто має титул, чи той, хто має владу?» Папа дав таку відповідь: «Королем слід називати того, хто править державою». У 751 р. Піпін наказав постригти в ченці останнього короля династії Меровінгів – Хільдеріка (до цього його ніколи не стригли на знак недоторканності особи) – і відправити в монастир.

Після цього Піпін прийняв корону. Він започаткував нову династію правителів, яку пізніше назвали **династією Каролінгів**. Найвідомішим представником цієї династії вважається син Піпіна – **Карл (768–814)**, прозваний **Великим**. Він очолював державу протягом 46 років.

3. Імперія франків

За правління Карла Великого франки здійснили понад 50 військових походів проти своїх сусідів, 30 із них очолював особисто король. Вирушивши походом на Італію, франкське військо захопило Лангобардське королівство. Згодом Карл рушив на Іспанію. Захопивши Барселону, він створив прикордонну зону й розмістив там війська. Ця територія дістала назву Іспанська марка. Згодом для зміцнення кордонів держави Карла Великого було створено й інші марки.

Протягом 772–802 рр. Карл Великий вів тривалі та кровопролитні війни на півночі Європи у Саксонії. Ті, хто перейшов на бік франків, отримували від нього багаті подарунки та величезні земельні володіння.

Такі дії франків розкололи верхівку суспільства саксів і дали можливість у 782 р. у битві на річці Везер здобути вирішальну перемогу. Франкський король підкуповував прихильників, а непокірних карав, переселяв на нові землі, щоб відірвати від батьківщини.

Унаслідок завойовницьких походів Карла Великого Франкське королівство перетворилося на імперію. До її складу увійшли території сучасних Франції, Італії, Іспанії, Угорщини, Німеччини, Австрії.

У 800 р. Карла було короновано імператорською короною. Імперія Карла Великого зі столицею в м. Аахені була наймогутнішою західноєвропейською державою впродовж кількох десятиліть.

За правління Карла Великого відбулося піднесення освіти і мистецтва. У 787 р. король франків видав капітулярій «Про науки», яким звелів відкривати школи при монастирях і храмах. Там само створювали *скрипторії*, де ченці переписували книги, а також *бібліотеки*, де їх зберігали.

Коронування Карла Великого папою римським

Каролінгське відродження – період розвитку культури за античними і християнськими зразками в імперії Каролінгів.

Придворний історик Ейнгард про Карла Великого

Карл був широкої і сильної статури, високий на зріст, але не перевищував міри, очі дуже великі і живі, ніс розміру помірному, красива сивина, обличчя веселе й усмінене. Хода Карла була тверда, всі обриси тіла – мужні, голос, хоча й гучний, але не зовсім відповідав статури; здоров'я міцне, за винятком того, що перед смертю часто страждав на лихоманку і навіть кульгав на одну ногу.

Як ставиться автор до особи франкського імператора? Підтвердіть думку словами з документа.

Імператор матеріально підтримував учених і митців. За його наказами було впорядковано переписування книг – основного джерела знань античних часів. Тому часи Карла Великого і його найближчих наступників зазвичай називають **Каролінгським відродженням**. Центром просвітництва на той час була придворна Академія. Її очолював найвидатніший діяч Каролінгського відродження **Алкуїн** із Британських островів – надзвичайно ерудований вчений, богослов і поет.

4. Загибель імперії Карла Великого, утворення держав середньовічної Європи

Карл Великий мав синів Піпіна, Людовіка, Лотара, Карла і дочок Аделаїду, Ротруду, Берту, Жісель і Хільдегарду. Щоб запобігти новим міжусобним війнам, король поділив свою імперію на три частини. Ще за життя Карла Великого єдиним спадкоємцем імперії лишився **Людовік**. У 813 р., після смерті

Карл Великий і його син Піпін

Обкладинка першого видання книжки Ейнгарда «Життя Карла Великого». Кельн, 1521

Піпіна та Карла Молодого, Карл передав імператорський меч Людовіку, що згодом стало частиною церемонії коронації всіх французьких королів.

Людовік, прозваний Благочестивим, намагався не допустити розпаду імперії, яку створив його батько. У 817 р. він поділив державу між трьома синами: Піпіном, Людовіком і Лотаром. Верховну владу повинен був отримати старший син Лотар. Згодом у короля народився ще один син, якого назвали Карлом. Людовік вирішив переглянути декрет і залишити частину імперії наймолодшому синові. Проте дії батька призвели до війни. Щоб покласти край усобицям, у 843 р. у місті Вердені зібралося 120 найвпливовіших і найбагатших феодалів імперії. Вони уклали угоду. Згідно з нею наймолодший онук Карла Великого, Карл на прізвисько Лисий, отримав західні землі. Людовік отримав східні землі й став Людовіком Німецьким, Лотарові було передано Італію та протекторат над Римом. Крім того, Лотар вимагав надати йому вузьку смугу земель між володіннями своїх братів з містом Аахен, яке вважалося символом величчя імперії Карла Великого. Відтоді на честь Лотара цю територію називають Лотарингія. Таким чином, Верденська угода започаткувала утворення трьох європейських держав – Італії, Німеччини, Франції.

Позначте на контурній карті:

1. Кордони основних варварських королівств і найважливіші держави Середземномор'я V ст.
2. Кордони імперії Карла Великого.
3. Поділ імперії Карла Великого.

1. Назвіть варварські племена, які вплинули на історію країн Західної Європи.
2. Охарактеризуйте діяльність найвизначніших представників династії Меровінгів.
3. Чому першого франкського імператора назвали Великим?

§ 2. Візантійська імперія

1. Народження Візантії

З курсу історії Стародавнього світу пригадайте, за яких обставин відбувся поділ Римської імперії на Західну та Східну.

Візантійська імперія з'явилася у 395 р. за правління імператора Діоклетіана внаслідок поділу Римської імперії на Західну й Східну частини. Східна частина з центром у Константинополі, на відміну від Західної, змогла вистояти у боротьбі з варварами та проіснувала ще майже тисячу років. До її складу входили Балканський півострів, острови Егейського моря, Сирія, Палестина, Єгипет, острови Кіпр і Крит, частина Дворіччя й Вірменії, а також територія півострова Мала Азія. До складу Візантійської імперії входили високорозвинуті країни з родючими землями, багатою культурою й безліччю міст.

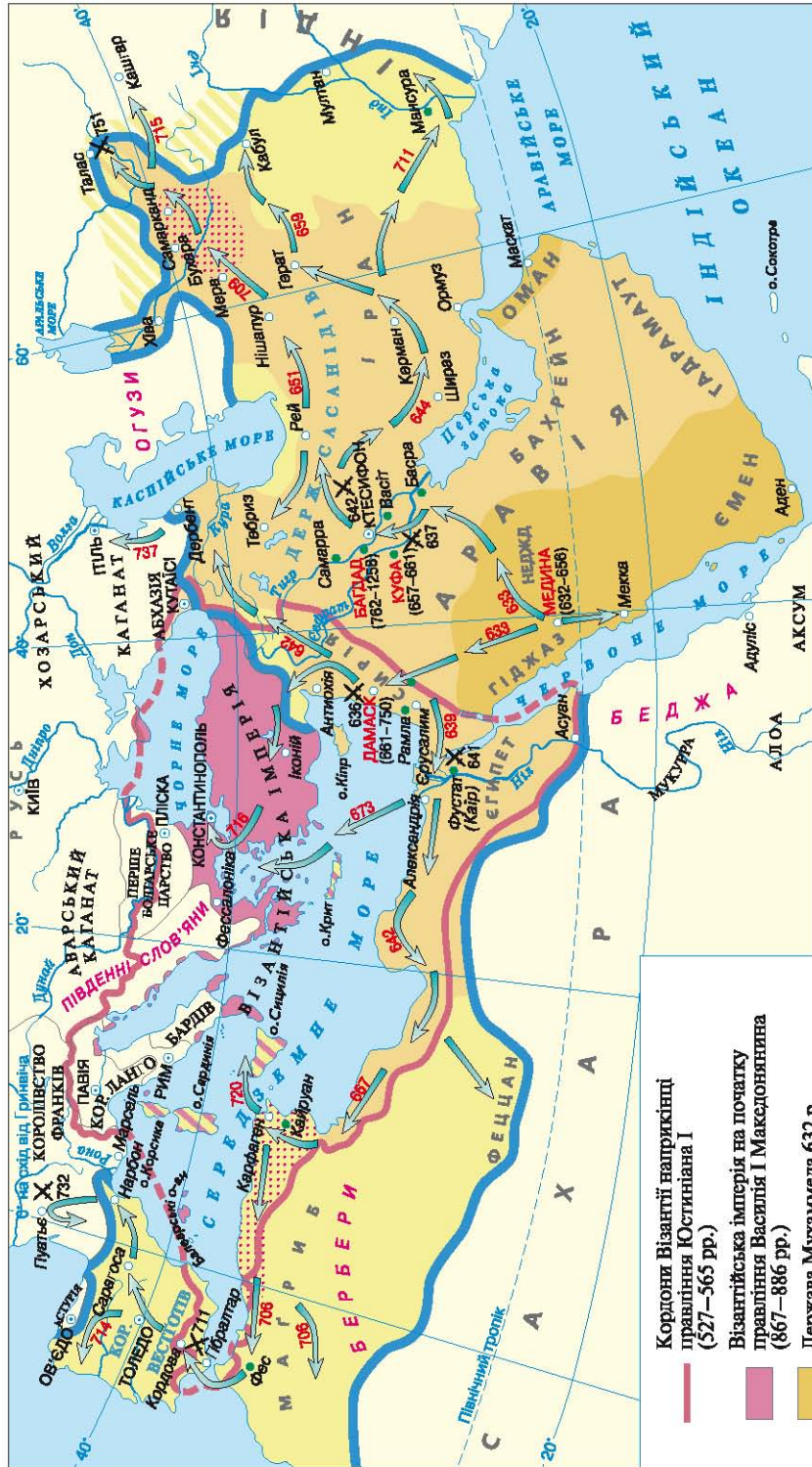

Імператор Юстиніан зі своїм почтом. Мозаїка церкви Сан Віталле, Равенна

Тривалий час Візантія була однією з наймогутніших країн Європи. Значна частина земель Візантії була розташована на півострові Мала Азія, захищеному морями та горами. Імперія мала могутню армію, основу якої становила кавалерія, і потужний флот. На відміну від Західної Римської імперії, у Візантії правитель мав необмежену владу. У постійній боротьбі за трон імператорами ставали представники різних народів і різних верств суспільства. Зміцнювала державу і єдина релігія – християнство.

2. Правління Юстиніана

У 518 р. на престол Візантії зійшов командир військової гвардії Юстин. Він походив з простого селянського роду з Македонії, але зробив надзвичайну кар'єру завдяки своєму військовому таланту й життєвій хитрості.

- Кордони Візантії наприкінці правління Юстиніана I (527—565 рр.)
- Візантійська імперія на початку правління Василія I Македонянина (867—886 рр.)
- Держава Мухаммеда 632 р.
- ↑ 633 Напрямки й роки завоєвувальних походів арабів
- Території, завоювані першими чотирма халіфами (632—661 рр.)
- Території, завоювані за правління халіфів династії Омеїядів (661—750 рр.)
- Кордони Арабського халіфату 750 р.

- Держава САСАНІДІВ
- Території, завоювані арабами за правління халіфів династії Аббасидів (після 750 р.)
- Міста, засновані арабами на завоюваних територіях
- Резиденції халіфів
- Назви держав, зниклих арабським завоюванням
- Території, завоювані арабами за правління халіфів династії Аббасидів (після 750 р.)
- Места, засновані арабами на завоюваних територіях
- Резиденції халіфів

Райони найбільшого повстань місцевого населення проти арабського панування в VII—VIII ст.

Місця та роки найважливіших бмтв

Масштаб 1:40 000 000

Візантійська імперія та Арабський халіфат

Імператриця Феодора (близько 500–548) – дружина імператора Юстиніана. Народилася на о. Кіпр. Ще дитиною батьки привезли її до Константинополя. Після смерті батька родина бідувала. Феодора змушена була заробляти на життя, виступаючи в театральних виставах. За свідченнями сучасників, вона була надзвичайно вродливою, розумною, веселою. Водночас Феодора мала твердий характер, у години небезпеки виявляла більше мужності й витримки, ніж її чоловік.

Юстин мав племінника Юстиніана, наділеного талантом організатора й до того ж людину освічену. Коли **Юстиніан** став імператором (527), то розпочав масштабні реформи. Він створив спеціальну комісію, якій було доручено підготувати новий збір законів. Цей збір дістав назву «Кодекс Юстиніана» і налічував 50 томів. Після появи нових законів змінювати або пояснювати їх міг тільки імператор. Відповідно до нововведень навіть аристократи вносили податки зі своїх володінь, торговельної діяльності, власних майстерень.

Велику увагу Юстиніан приділяв релігійним реформам. Так, імператор наказав усім підданам іншої віри прийняти хрещення. Тих, хто не виконував накази, позбавляли права обіймати державні посади. Проти тих, хто відмовився прийняти хрещення, було розпочато тривалу війну. Імператорські війська знищили близько 20 000 чоловік, ще 20 000 було продано у рабство, решту охрещено.

Серйозним випробуванням для влади Юстиніана стало повстання «Ніка», яке відбулося у 532 р. в Константинополі. Воно розпочалося з конфлікту між двома політичними партіями, у який імператор не втручався. Але коли конфлікт переріс у збройне протистояння, правитель наказав стратити винних у заворушеннях. Під час покарання двоє засуджених зірвалися з шибениці, проте Юстиніан їх не помилував, хоча це вважалося спасінням Божим. Обидві партії об'єдналися й виступили проти імператора. Повсталі нищили охорону, палили державні споруди.

Згорів майже весь центр Константинополя. Юстиніан вийшов до народу з Євангелієм у руках і взяв усю провину за минулі події на себе, обіцяючи амністію учасникам повстання. Але повсталі вимагали обрати нового імператора і проголосили ним одного із senatorів – Іпатія.

У Візантії лібра – це фунт (327,45 г), одиниця ваги. З однієї лібри золота виходило 72 монети – номісми. На номісму можна було купити 60 модіїв (8–13 кг) пшениці.

Юстиніан, зачинившись у палаці, чекав початку штурму. Він навіть збирався тікати з Константинополя, але дружина, імператриця Феодора, відмовила йому. Юстиніан зібрав усіх воїнів, які перебували в палаці, й зненацька напав на повсталих. До ночі повстання було придушене. Коронованого народом Іпатія стратили.

Повстання спонукало Юстиніана до проголошення божественного походження імператорської влади. Згідно з цією ідеєю, імператор поставлений на чолі держави самим Богом, і всі його дії і вчинки відбуваються з волі Господа.

Юстиніан прагнув розширення кордонів своєї держави до меж колишньої Римської імперії. У 527 р. він розпочав війну з Персією, але, не досягнувши успіху, уклав мир, за яким Візантія зобов'язалася виплатити 110 000 лібр золота. Ще однією загрозою для Візантії були повстання місцевого населення у Вандальському королівстві на півночі Африки.

У червні 533 р. Юстиніан спорядив до земель вандалів військову експедицію на чолі з полководцем Велізарієм (16 000 воїнів на 500 кораблях). Візантія висадилися неподалік Карфагена й невдовзі розбили війська вандалів і взяли в полон їхнього короля Гелімера. Візантія захопили королівство, і воно припинило існування. На честь Велізарія в Константинополі влаштували пишний тріумф.

Переможцем було проголошено і Юстиніана, який прийняв титули імператора «вандальського» й «африканського». Перемога над вандалами породила впевненість у можливості звільнення від остготів столиці Римської імперії – міста Рима. Велізарій захопив згодом і всю Італію.

Пізніше було захоплено столицю остготів – місто Равенну. Полоненого остготського короля відправили до Константинополя. Здавалося, що мрія про відродження могутньої Римської імперії здійснилася.

Але Персія розірвала «вічний мир» і у 541 р. ввела війська на територію Візантії. Війна точилася понад 20 років. У цей самий час розгорнулися могутні повстання у Північній Африці.

Остготи, скориставшись війнами Візантії на Сході, об'єдналися й вигнали візантіяців з Італії. У 542 р. Візантію врази-

Велізарій (близько 504–565) – візантійський полководець. Народився у Фракії. Протягом 25 років обіймав найвищу військову посаду – військового магістра. Всі вдали походи Візантії за доби правління імператора Юстиніана були здійснені під його проводом. Наприкінці життя звинувачений у зраді. Його маєтки конфіскували.

Архангел Михаїл. Ікона з позолоченого срібла. XI ст.

ла епідемія чуми. Від хвороби померло майже 40 % жителів Константинополя.

Попри всі негаразди візантійці перемогли остготів і заволоділи землями Італії, а також південно-західною частиною Іспанії.

Ще одним ворогом Візантії були слов'яни. У 559 р. вони завоювали Фракію і підійшли до стін Константинополя. Юстиніан закликав до зброї всіх жителів міста, хто міг її тримати. Навіть сенатори поряд із простими городянами стали на мурах столиці. Згодом імператору вдалося вмовити слов'ян відійти від міста.

Правління Юстиніана, за якого Візантійська держава зміцніла і змогла протистояти ворогам, закінчилося в ніч з 14 на 15 листопада 565 р., коли 83-річний імператор помер.

3. Іконоборство

У VIII ст. імперію сколихнув рух іконоборців. Так називали християн, які вважали, що треба поклонятися Богові, а не його зображенню. Ідеї іконоборства підтримав візантійський імператор **Лев III Ісавр (717–741)**. У 726 р. за його наказом почали знімати, ламати або зафарбовувати ікони. Розпорядження імператора викликало невдоволення серед духовенства, особливо ченців. Чинили спротив і звичайні віруючі. Під час знищення ікон відбувалися сутички. Населення Греції, де рух іконоборців не підтримували, навіть проголосило власного імператора й підняло повстання, яке, втім, було швидко придушене Левом III.

Син Лева III **Константин V Копронім (741–775)** у 754 р. скликав церковний собор і остаточно заборонив ушанування ікон і мощей. Замість ікон внутрішній простір храмів оздоблювали орнаментами. Монастирі зачиняли, перетворювали на арсенали й казарми. Їхнє майно конфісковували й передавали до імператорської скарбниці. Ченців примусово забирали до війська або змушували одружуватися. Це призвело до того, що тільки на південь Італії переселилося близько 50 000 ченців.

У 787 р. сьомий Вселенський собор у Нікеї підтримав прихильників поклоніння іконам. Іконоборців визнали еретиками

Суспільний устрій Візантійської імперії

й відлучили від церкви. Проте за час боротьби з іконами імператори встигли відібрати у монастирів чимало земель, які потім роздавали за службу феодалам.

4. Візантійське суспільство

Основу візантійського суспільства становило об'єднане в общини селянство. Селяни переважно були вільними. Найвищу сходинку посідали *динати* – «сильні люди». Вони були повноправними членами общини, мали право бути обраними на різні посади й у першу чергу купувати землю й майно общинників, використовували працю найманих або залежних селян. Згодом динатами стали називати вищих світських і церковних посадовців, які зосереджували в своїх руках не лише землю і майно, а й владу.

Другу сходинку посідали *стратіоти* – у VII–X ст. вільні землероби, які мусили відбувати державну військову службу (з власним конем і зброєю). Згодом стратіоти стали основою верстви рицарів-феодалів.

Третю сходинку займали *апори*, вільні селяни, які здавали свої землі в оренду.

Медальйон із зображенням святого. Візантія. XI–XII ст.

У Константинополі рабами торгували на площі Тавра. Ціни на них регулювала держава. У XI ст. раб-писець коштував 50 номіс, лікар – 60, ремісник – 40, не навчений ремесла – 20–30, дитина – 10.

Золотий браслет із зображенням Богоматері. Близько 600 р.

Заможна жінка. Фрагмент скульптури. Візантія V–VI ст.

Кадильниця у вигляді багатокупольного храму. Візантія. XII ст.

Складовою візантійського суспільства також були *містії* – наймані працівники.

У VIII ст. з'явилися *парики*. Вони були особисто вільними і не прикріпленими до землі, але сплачували податки у 2–3 рази вищі, ніж представники інших груп, і муслили відпрацьовувати панщину на землі заможних господарів. Парики не мали права носити зброю і служити у війську.

Найнижчу сходинку в суспільстві посідали *раби*. Основним джерелом рабів були війни. Нерідко зубожілі жителі Візантійської імперії самі продавалися в рабство або продавали власних дітей.

На початок XI ст. у Візантії остаточно сформувалася верства великих землевласників. Вони отримували дозвіл імператора на збирання державних податків, але самі їх не сплачували. Представники цього стану відбували військову службу, їм також було дозволено мати власні військові загони.

Численним було духовенство. Очолював церкву *патріарх*. Нижче за нього стояли *митрополити*, які керували церковними організаціями у провінціях. Їм підпорядковувалися *архієпископи* – керівники церковних округів.

Далі йшли *єпископи*, які керували церковними справами в містах і у великих селищах. Ще нижче стояли *ценці*, які жили в монастирях. Найбільшими з монастирів були Афонський і Студійський.

Особливістю візантійського суспільства було численне чиновництво. У X ст. чиновників поділили відповідно до обов'язків і посад на 18 рангів.

Візантія у середні віки мала найбільшу кількість міст серед усіх тогочасних держав. У містах утворювалися об'єднання (*корпорації*) купців і ремісників, подібні до європейських цехів, але контрольовані державою. Держава встановлювала критерії якості виробів, ціну, кількість виготовленої продукції, час торгівлі. Той, хто не входив до корпорації, не мав права торгувати доти, доки не будуть продані товари об'єднання ремісників.

Голови об'єднань підтримували порядок і наглядали за своєчасною сплатою державних податків. Візантійські купці мали налагоджені зв'язки з усіма країнами Середземномор'я, Чорноморського регіону, Дворіччя, Центральної Азії.

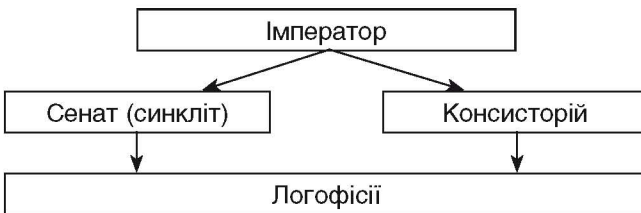
5. Державне управління

Візантія успадкувала устрій римської держави, а також римську податкову систему, військову організацію та закони.

На чолі держави стояв *імператор* (він мав титул *василевс*), якого з VII ст. почали називати автократом, тобто самодержцем. Його вважали правителем «милістю Божою», яка сходила на нього через волевиявлення народу. Тому імператором могла стати людина, яка належала до будь-якого народу, будь-якого стану, але обов'язково мала бути християнином. Символами влади імператора були діадема – (подвійна корона з хрестом посередині), скіпетр і держава (золота куля), червоний плащ (багряниця) із зображенням двоголових орлів, червоні чоботи і мішечок із землею.

Найвищими органами державної влади були *сенат* (з VII ст. – *синкліт*) і державна рада – *консисторій*. Сенат складався з 200 осіб. Оскільки у Візантії ніколи не існувало законів про спадковість влади, то імператор у присутності senatorів називав свого наступника й оголошував його співправителем.

У VII ст. для управління державою були сформовані спеціальні відомства – *логофісії*. Очолювали відомства логофети. У цей же час було створено військово-адміністративні одиниці – *феми*. На чолі феми імператор призначав *стратиґа*, на

Державний устрій Візантії

Імперія – велика держава, яка включає завойовані держави й території.

1. Побут імператора був надзвичайно розкішним. Він з'являвся перед народом лише у супроводі почту, з озброєною й численною охороною. Під час коронації на ньому було стільки одягу й прикрас, що василевс ледь тримався на ногах. Так, Михайло V Калафат знепритомнів під час коронації.

2. У Візантії за посадові злочини не передбачалося кримінальної відповідальності. Хабарі були офіційно дозволені й вважалися подарунками чиновникам. Розмір хабара залежав від посади, яку обіймав чиновник.

Іподром у Константинополі. Старовинна гравюра

якого покладав усі повноваження – від оборони до збирання податків. У Константинополі існували організації громадян – *діми*, які об'єднувалися в партії. Їх було чотири: венети (сині), левки (білі), прасіни (зелені) і русії (червоні). До першої належала аристократія, до другої – підприємці, до третьої і четвертої – інші громадяни Константинополя.

Для вирішення важливих питань усі партії і вільні городяни міста збиралися на іподромі, який вмщував до 60 000 осіб. На іподромі виголювали нові закони, а також повідомляли про початок війни та укладення миру, про смерть імператора. Схвалювали рішення оплесками, виявом незгоди були свист і тупотіння ніг.

Іподром був передусім центром політичного життя і лише потім осередком відпочинку. Перегони на конях тут проводили тільки в перервах між вирішенням важливих політичних питань. Згодом роль іподрому зменшилася. Були випадки, коли правителя під час процесій люди закидали брудом і яйцями.

6. Розквіт Візантії за Македонської династії та династії Комнінів

Македонська династія (867–1056) започаткована Василієм I Македонянином. Він навів лад у імперії, збільшив армію, впорядкував закони. За правління цієї династії розвивались зв'язки з Київською Руссю.

Ознаками розквіту Візантії в часи Македонської династії було перетворення Константинополя на найбільший центр, який контролював торгівлю між Європою і Сходом. Зріс

Василій I походив з вірменської селянської родини. Завдяки зовнішності та фізичній силі отримав прихильність імператора, але згодом його вбив і зайняв трон свого благодійника. Загинув під час полювання.

вплив на сусідні народи. З Візантії поширюється християнство серед слов'ян. Зокрема, була охрещена Русь. Саме в часи цієї династії руські князі Аскольд, Дір, Олег та Ігор здійснили походи на Візантію і змусили імператорів укласти вигідні для Русі торгівельні договори.

Імператор **Константин VII Багрянородний (913–959, фактично 945–959)** був визначним письменником. Саме з ним воював князь Ігор, війська якого були переможені візантійцями. Саме з Константином княгиня Ольга зустрічалась у Константинополі.

Іоанн Цимісхій (969–976), який походив з вірменського роду, брав участь у вбивстві попереднього імператора. Після приходу до влади роздав все своє майно бідним, влаштував лікарні. Іоанн зміг перемогти арабів і повернути Сирію, Фінікію. Переміг і князя Святослава та приєднав Болгарію. Але, як і його попередники, був отруєний оточенням.

Василію II Болгаробійцю (976–1025) вдалося повернути частину земель, захоплених арабами, поширити вплив на Болгарію. Але тривалі війни ослабили державу. Саме за часів Македонської династії відбувся остаточний розкол церков – у 1054 р. за Константина IX Мономаха. З родини Мономахів була мати київського князя Володимира Мономаха.

Колись могутня Візантія з XI ст. поступово почала занепадати. Прискорили цей процес напади ворогів: вікінги витіснили візантійців з Італії, турки-сельджуки в 1071 р. завдали поразки візантійцям у Вірменії і захопили в полон імператора Романа IV Діогена. Наслідком цієї поразки стало заснування турками на південному сході Малої Азії власної держави – Румського султанату (за мусульманською назвою Візантії – Рум). Турки почали розселятися на теренах Візантійської імперії, поступово витісняючи з цих земель греків.

Влада візантійських імператорів була слабкою, аристократія вела постійну боротьбу за престол. Так тривало до 1081 р., коли константинопольський трон захопив полководець Алек-

Візантійський золотий солід. VII ст.

Візантійська й арабська кіннота в бою. Мініатюра. XI ст.

сій, засновник нової імператорської династії **Комнінів (1081–1185)**. Новий імператор приборкав аристократію, конфіскував майно своїх супротивників, найняв воїнів з різних земель для захисту кордонів імперії. Скориставшись Першим хрестовим походом, він потіснив турків-сельджуків. Але ця могутність виявилася тимчасовою. Візантія знову були розбиті сельджуками й втратили більшу частину Малої Азії; повстали болгари й серби, які звільнилися з-під влади Візантії й утворили власні держави.

Однак найбільшого удару завдали Візантії хрестоносці, які з'явилися біля Константинополя у квітні 1204 р. Попри те, що Візантія була християнською країною, рицарі Четвертого хрестового походу захопили столицю. Константинополь уперше з дня заснування став здобиччю ворогів. Хрестоносці нищили й грабували церкви, бібліотеки, палаци. Після такого удару Візантія вже ніколи не відродила колишньої могутності.

На руїнах Візантії хрестоносці заснували власну державу. У тогочасній Європі її називали *Романією*, а сучасні історики називають *Латинською імперією*. Романія одразу розпалася на кілька дрібних князівств, які суто формально визнавали владу імператора.

Після падіння Константинополя на землях, не завойованих хрестоносцями, виникли три самостійні держави – Нікейська імперія (на заході Малої Азії), Епірське царство

(на Пелопоннеському півострові), Трапезундська імперія (на сході колишніх візантійських володінь).

Наймогутнішою виявилася Нікейська імперія, яку очолив колишній константинопольський посадовець Феодор Ласкаріс. У одній із битв Феодор розбив сельджуків і в бою на мечях переміг їхнього султана.

У 1261 р. військовий загін нікейців підійшов до стін Константинополя. Підтримані місцевими жителями, нікейці легко

Якопо Тінторетто. Штурм Константинополя хрестоносцями в 1204 р. 1580 р.

оволоділи містом. 15 серпня 1261 р. нікейський імператор Михаїл VIII Палеолог увійшов до Константинополя. Він став засновником останньої династії візантійських імператорів – **династії Палеологів (1261–1453)**. Візантійську імперію було відновлено. Візантія на той час володіла лише частиною Балканського півострова, деякими землями в Малій Азії й кількома островами в Егейському морі.

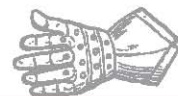
У XIV ст. посилювався тиск на Візантію турків-османів. Згодом під їхньою владою опинилася Мала Азія, Фракія і Балканський півострів. За таких умов візантійський імператор Іоанн V Палеолог змушений був визнати себе васалом турецького султана, сплачувати йому данину й за потреби надавати війська. Але туркам цього було замало.

У 1453 р. вони розпочали облогу Константинополя. Майже два місяці городяни на чолі з імператором Константином XI Драгашем відважно захищали своє місто. Але сили були нерівні. До того ж туркам вдалося заволодіти підземним ходом до Константинополя. Вони напали на захисників із тилу. Імператор загинув зі зброєю в руках, а місто було захоплено. **29 травня 1453 р.** о восьмій годині ранку султан Мехмед II на чолі своїх військ урочисто увійшов до міста. Колись могутня Візантійська імперія, так само як раніше Західна Римська імперія, припинила існування.

Позначте на контурній карті:

Територію Візантійської імперії за правління Юстиніана.

1. Назвіть основні досягнення у внутрішній і зовнішній політиці імператора Юстиніана.
2. У чому полягала суть іконоборства? Чим закінчилася боротьба між прибічниками й противниками поклоніння іконам?
3. Охарактеризуйте суспільний і державний устрій Візантійської імперії.
4. Яким було становище Візантійської імперії в XIV–XV ст.

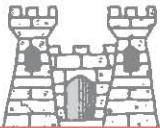
§ 3. Культура Візантії

1. Освіта

На початку Середньовіччя культура Візантії зберігала досягнення античного світу, запозичувала у сусідніх народів і розвивала власні.

У Візантії школа залишалася доступною для всіх верств населення. Освіта давала людині можливість зробити кар'єру. Навчання починалося в елементарній школі з 6–7 років. Там навчали письма, читання, каліграфії, лічби, співів. Коли дитині виповнювалося 9–10 років, її переводили до школи граматаста, де вивчали грецьку мову, літературу, історію, міфологію, географію. Учні мали знати твори грецьких драматургів Арістофана, Есхіла, Софокла, історичні твори Геродота, Фукидіда, Ксенофонта, Плутарха. Обов'язковим було вивчення праць діячів церкви – Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. У 16–17 років учні переходили до школи ритора, де опановували мистецтво декламування, основи ораторського мистецтва. Учні мусили вміти складати байки, оповідання.

У 425 р. у Константинополі за наказом імператора Феодосія II було відкрито вищу школу з кафедрами філософії, права, риторики, грецької і латинської мов. У 855 р. поблизу Константинополя почала діяти школа математичних наук, яку очолив Лев Математик. У XI ст. з'явилася релігійна Патріарша академія. Освіта у Візантійській імперії була платною. Але існували й школи для тих, хто не міг заплатити. Держава також сплачувала за навчання найталановитіших учнів.

Лев Математик – візантійський учений IX ст. Займався дослідженнями в галузях фізики, математики, астрономії, механіки. Викладав у столичній вищій школі, вимагав від учнів розуміння матеріалу, а не зазубрювання. Його шанували при імператорському дворі. Був митрополитом у м. Фессалоніки.

2. Архітектура й живопис

Злет *архітектури* спостерігався у Візантії за правління імператора Юстиніана, коли в містах імперії постали нові храми й палаци. Столицю називали Царгородом – «царицею міст» або «оком Всесвіту». У V ст., за правління імператора Феодо-

сія II, місто оточували міцні мури з численними брамами. Головними вважалися Золоті ворота. Звідси можна було потрапити до центральної вулиці міста – Меси. Вдовж неї розташовувалися торгові ряди. Меса вела до центральної площі Августеон, де знаходився Великий імператорський палац та іподром.

На головній площі стояв і найбільший храм імперії – храм Святої Софії (Премудрості Божої), споруджений за наказом Юстиніана. Історія зберегла імена його архітекторів – Ісидора з Мілета й Анфімія з Тралл. Будівництво тривало понад шість років. На зведення храму йшли найкращі будівельні матеріали. Багато з них було вилучено з язичницьких святилищ.

Храм Святої Софії було споруджено з червоної цегли, оздоблено мармуром і прикрашено мозаїками й фресками. У плані храм являє собою прямокутник, його центральна час-

*Богоматір з Константином і Юстиніаном.
Мозаїка над бічним входом
до Святої Софії. X ст.*

Довжина храму Святої Софії – понад 70 м,
висота – понад 50 м, діаметр купола – понад 30 м.

*Храм Святої Софії у Константинополі.
Сучасний вигляд*

*Інтер'єр храму Святої Софії
у Константинополі*

Рукопис Четвероєвангелія з мініатюрами.
Візантія. Кінець XI ст.

тина перекрита куполом, до якого примикають ще два напівкуполи. Біля основи купола по колу розташовано сорок вікон. Коли людина стоїть у храмі й дивиться вгору, то світло, яке летить з вікон, і велика відстань до купола створюють враження, що купол висить у повітрі. У давнину говорили, що купол Святої Софії нібито прикріплений золотими ланцюгами до самого неба. Коли храм освячували, імператор Юстиніан вигукнув: «Слава Богу, який надихнув мене звершити таку справу! Соломоне, я переміг тебе!»

В образотворчому мистецтві переважала біблійна тематика. Сюжетні зображення створювали й розміщували у храмах відповідно до усталених правил – канонів. Особливий жанр живопису – іконопис (від грецького «ікона» – картина) так само підпорядковувався канонам. Проте за часів іконоборства церкви прикрашали тільки декоративним орнаментом, а іконоборці встигли знищити чимало ікон, мозаїк і фресок у Константинополі й по всій країні.

Сережки. Візантія. VI ст.

Неймовірних висот досягло у Візантії мистецтво оформлення книги. На книжковий живопис суворість канону не поширювалася. Цим пояснюється більший реалізм і виразність книжкових мініатюр (від лат. «*miniatur*» – червона фарба), виконання яких потребувало дивовижної майстерності й тонкого смаку.

Проте розквіт переживали не всі види мистецтва. Занепадають театральне й музичне мистецтво: глядачі могли дивитися лише вуличні вистави акторів або слухати просте декламування творів. Влада й церква запроваджували хоровий храмовий спів під час церковної служби. Він допомагав, як вважали, спілкуванню людини з Богом. Зникла велика скульптура. Натомість розвивалася скульптура малих форм і ювелірне мистецтво.

Візантійська культурна традиція виявилася сильнішою від самої держави. Після перетворення Константинополя на столицю турецької Османської імперії її перейняли й розвивали

народи Східної Європи, запозичивши разом із християнством.

3. Література

У середньовічній літературі збереглася традиція складати *гімни*. Творили християнські письменники і у жанрі *епосу*. Чималою є спадщина візантійських *істориків*. Вони жили й працювали зазвичай при дворі правителя. Імператор Константин Багрянородний сам був автором кількох книг. Дуже цікавою є особистість історика Прокопія Кесарійського. Він жив за часів імператора Юстиніана. В офіційному творі «Історія воен Юстиніана з персами, вандалами і готами» Прокопій вихваляє імператора, детально описує його перемоги. Натомість у мемуарах, за якими закріпилася назва «Таємна історія», він висловлює абсолютно інші погляди, описує жадібність, брехливість та інші негативні риси Юстиніана.

Оправа книги, прикрашена перлами й дорогоцінним камінням. Візантія. Межа X–XI ст.

4. Техніка

Візантійські механіки, інженери, архітектори, використовуючи досягнення своїх попередників, зробили значний внесок у розвиток техніки. Було створено різноманітні машини, які застосовували під час штурму фортець. У VIII ст. візантійський інженер Калінник винайшов нову зброю, яку було названо «грецьким вогнем». З її допомогою візантійцям вдалося зупинити вторгнення на їхню територію арабів. Суміш, яку неможливо було загасити, кидали на кілька десятків метрів за допомогою спеціального механізму.

Про успіхи хімії свідчить технологія виготовлення смальти для мозаїк. Дивами візантійської техніки були механічні леви, які пересувалися без допомоги людини, грифони, які махали крилами та голосно й войовничо кричали, птахи, що спі-

Використання «грецького вогню». Середньовічна мініатюра

вали. Все це було встановлено в одному з візантійських палаців. Творцем технічних дивовиж вважають видатного мислителя Лева Математика. Йому також належить винахід світлового телеграфу.

За допомогою світлового сигналу, що його передавали з веж, розташованих за 100 км одна від одної, можна було отримувати або передавати інформацію в найвіддаленіші провінції імперії. Протягом лише однієї години імператор, який перебував у Константинополі, дізнавався про все, що відбувалося в провінціях його держави.

«Грецький вогонь» являв собою займисту суміш. Припускають, що її складовими були селітра, нафта, сірка, смола й деякі інші речовини. Його не можна було загасити водою. Ця суміш втратила значення лише з появою вогнепальної зброї.

1. Які навчальні предмети опановували учні візантійських шкіл?
2. Назвіть основні технічні досягнення візантійських механіків, інженерів.
3. Розкрийте особливості архітектури Візантії. Які ви знаєте найвизначніші споруди Візантійської імперії?

§ 4. Арабський халіфат

однією з наймогутніших держав Середземноморського регіону в середні віки був Арабський халіфат. Він утворився внаслідок об'єднання племен Аравійського півострова. Розвиток Арабського халіфату супроводжувався виникненням і становленням нової релігії – *ісламу*.

1. Аравійський півострів і його населення

Аравійський півострів, найбільший на планеті, має площу майже 3 млн км², що дорівнює чверті площі Європи. На заході його омиває Червоне море. Уздовж узбережжя Червоного моря простягається гориста область Хіджаз, висота якої сягає 3000 м. Між горами та морським узбережжям розташована

вузька піщана смуга Тіхама. Місцевість у гірській частині на південному заході Аравійського півострова називається Ємен («щаслива Аравія»). Це найпридатніша для землеробства територія. Центральну частину півострова займає засушливе плоскогір'я Недж. Невисокі гірські пасма тут оточені пустелями. У долинах річок утворилися невеликі оази з придатними для землеробства землями.

Центральну частину Аравійського півострова населяли кочові арабські племена – бедуїни (від арабського «бадані» – жителі пустелі, кочівники-пастухи).

Кочівники-бедуїни, так само як і осіле землеробське населення оаз, поділялися на племена. Керував племенем шейх, який розпоряджався господарською діяльністю, розглядав скарги, залагоджував суперечки, налагоджував зв'язки із сусідніми племенами. Кочівники поділялися на дві групи – тих, хто розводив верблюдів, і пастухів-вівчарів. Перші вважалися привілейованою та найбільш войовничою частиною суспільства. Перетинаючи величезні пустелі, вони нападали на сусідні племена та держави й швидко зникали зі здобиччю серед пісків.

*А. Шреєр. Арабський вождь зі своїм почтом.
XIX ст.*

2. Доісламські вірування арабів

Релігійні переконання населення Аравійського півострова вирізнялися надзвичайною строкатістю. Кочівники-бедуїни були язичниками. Вони поклонялися деревам, скелям, небесним світилам. Верховне божество араби називали Ал-Лох. Найпоширенішим був культ небесних світил, адже в мандрівках пустелями бедуїнам доводилося орієнтуватися за Сонцем, Місяцем, зорями. Посередниками між людьми й богами були добрі та злі духи – джини та шайтани.

На півночі Аравії, на кордонах з Візантією, завдяки проповідникам, які разом із торговельними караванами відвідували півострів, поширилося християнство. Поряд із християнськими проживали громади, які сповідували іудаїзм.

Кааба. Зображення на килимі

3. Мухаммад і виникнення ісламу

Об'єднанню арабських племен сприяла нова релігія – іслам (мусульманство). Її засновником вважають **Мухаммада** (варіанти імені – Мухамед, Мугаммед, Магомет та ін.), який народився в місті Мекка **близько 570 р.** Він рано втратив батьків. З дитинства Мухаммад змушений був заробляти собі на життя – пас худобу, переганяв каравани. Поліпшити становище Мухаммаду вдалося, коли він одружився із заможною вдовою.

На початку VII ст. Мухаммад брав участь у відбудові язичницької святині арабів – Кааби в Мекці, яка постраждала від пожежі. Коли її відновили, між старійшинами спалахнула суперечка, хто має встановити священний «чорний камінь». Мухаммаду довірили прийняти рішення. Він розстелив на землі простирadlo, поклав посередині камінь і запропонував вождям чотирьох племен віднести його на місце. Там Мухаммад узяв камінь і сам встановив його. Ніхто не був ображений, а Мухаммад отримав титул Ал-Амін – «той, хто заслуговує на довіру».

У 610 р., за легендою, Мухаммаду з'явився архангел Джабраїл зі звісткою, що Аллах обрав його своїм посланцем і пророком. Згодом він почав проповідувати. У своїх проповідях він відкидав багатобожжя і проголошував єдиного бога для всіх людей – Аллаха.

Більшість жителів Мекки відмовилися вірити у слова Мухаммада. Пророка та його учнів (близько 150 чоловік) переслідували. Дехто з них змушений був залишити Мекку. У 622 р. Мухаммад переїхав до міста Ясриба і став учителем та духовним наставником місцевого населення. Так народилася нова релігія – *іслам*. А день переселення (Хіджри) Мухаммада та його прихильників (16 липня 622 р.) став початком ісламського літочислення. Мусульманський календар побудовано на зміні фаз Місяця, і місяць становить 29 або 30 днів.

Кааба – головна святиня ісламу, священний храм у вигляді куба. Коли він був споруджений, невідомо. До поширення ісламу в ньому стояло 360 ідолів богів різних арабських племен. Існує легенда, що Каабу збудував ще біблійний Адам. Після Всесвітнього потопу святиню поновили Авраам і його син Ісмаїл, який вмонтував у стіну священний чорний камінь.

Мухаммад отримує перше откровення від Джабраїла. З манускрипту «Джамі ат-таварих» Рашида ад-Діна, 1307

Вступ Мухаммада в Мекку і знищення ідолів. «Розповідь про життя Мухаммада», Кашмір, 1808

Віра в Аллаха все більше поширювалася серед арабів. Мухаммад заснував мусульманську общину. Ясриб почали називати містом Пророка – Ал-Медина. Перебуваючи у Медині, Мухаммад заклав підвалини ісламського віровчення. Пророк визначив п'ятницю днем загальної молитви, встановив піст у місяць рамадан та практику щорічного паломництва вірних до Мекки (хадж), оголосив заборону на вживання вина.

У 630 р. прихильники ісламу на чолі з Мухаммадом захопили Мекку. Каабу було перетворено на центр ісламського світу. Всі язичницькі ідоли в Каабі та довкола неї було знищено. У 631–632 рр. Мухаммад об'єднав під своєю владою більшість племен Аравійського півострова. Він розробив податкову систему, порядок успадкування майна, засади кримінального права, сімейних відносин, прагнув поширити іслам в

Ібн Хішама про життя пророка Мухаммада

Коли посланець Аллаха сказав своїм родичам про іслам і повідомив про нього, як звелів йому Аллах, вони не зреклися його й не сперечалися з ним... доки він не згадав їхніх богів і не почав лаяти їх. Коли ж він зробив це, вони вирішили, що це занадто, засудили його, всі як один почали протидіяти йому і демонструвати ворожість, крім тих, кого Аллах захистив від цього завдяки тому, що вони прийняли іслам. Але було їх небагато, й вони приховували свою віру.

Чи одразу сприйняло іслам арабське суспільство? Обґрунтуйте свою думку, використовуючи текст документа.

усьому світі. У 632 р. Мухаммад тяжко захворів, помер і був похований у Медині.

4. Розквіт і занепад халіфату

Посудина. Сирія.
XIV ст.

Мухаммад помер, не залишивши по собі сина чи наступника, який би продовжив утвердження нового віровчення і зміцнення влади на землях Аравійського півострова.

Прихильники ісламу присягнули на вірність **Абу Бекру (632–634)**, одному з найближчих сподвижників Мухаммада. Абу Бекр завершив розпочате Мухаммадом завоювання Аравійського півострова й захопив південну частину Палестини. Його наступник халіф **Омар (634–644)** продовжив завойовницьку політику своїх попередників і підкорив території Сирії, Персії, Єгипту. Захопивши території Північної Африки, на початку VIII ст. араби вторглися в Європу. У 714 р. вони завоювали майже всю Іспанію і дійшли до Індії, де підкорили територію під назвою Сінд.

Розширивши володіння, араби утворили власну державу – *халіфат*. Головнокомандувачі військ із часом стали намісниками на завойованих територіях. Вони виконували функції релігійних керівників – *імамів*, одночасно були суддями, відповідали за збирання податків. Усі завойовані землі вважалися власністю всіх мусульман, а місцеві жителі сплачували грошима або натурою податок – *харадж*. Усіх чоловіків-немусульман віком від 15 років також обкладали податком (*джізья*). За умови сплати податків іновірцям дозволялося сповідувати власну віру та володіти землею і майном. Християн та іудеїв мусульмани вважали «людьми Книги» (тобто Біблії) і не насаджували серед них іслам.

За халіфа Османа (644–656), коли чиновники зловживали владою, процвітало казнокрадство, у провінціях почастишали заворушення. 17 липня 656 р. у Медині натовп невдоволених увірвався в дім Османа, вимагаючи, щоб він зрікся влади. Коли халіф відмовився, його вбили. Це стало початком розколу в мусульманському суспільстві, який переріс у громадянську війну.

Нову столицю халіфату, місто Багдад, було засновано халіфом Ал-Мансуром у 762 р. Місто будували одночасно 100 тис. людей і звели його всього за чотири роки. Багдад було захищено трьома рядами мурів. У центрі знаходився палац халіфа «Зелений купол», названий так за кольором бані над тронною залою.

5. Халіфат за Омейядів і Аббасидів

Боротьба за владу завершилася встановленням влади халіфа **Муавії (661–680)** з роду Омейядів, сина одного з вождів арабських племен і родича Мухаммада. Здобувши владу, він заснував спадковий халіфат зі столицею в місті Дамаску, що в Сирії. За часів його правління було проведено перепис земель, тривали воєнні походи до Середньої Азії, Афганістану, Індії, Північної Африки. Почастішали напади на візантійські володіння.

Муавія був покровителем учених і поетів. Серед християн він зажив поваги як справедливий правитель, який не допускав релігійних переслідувань.

Халіфи з роду Омейядів правили країною впродовж 661–750 рр. До VIII ст. мусульманська держава зросла і простяглася від річки Інд на сході до Атлантичного океану на заході, від нільських порогів на півдні до Каспійського моря на півночі.

У 750 р. династію Омейядів було усунуто від влади Аббасидами – нащадками Аббаса, дядька пророка Мухаммада. Вони перенесли столицю держави на береги річки Тигр, до Багдада.

Влада династії Омейядів збереглася тільки на заході Європи, в Іспанії. Вони не визнали нових правителів арабського світу й заснували власний халіфат зі столицею в Кордові. Згодом з'явилися самостійні династії в Єгипті, Північній Африці й інших частинах країни. Головну роль відігравали правителі окремих провінцій і навіть окремих міст. Могутній єдиний халіфат припинив існування.

Багдад. Центральна частина міста

Абу Юсуф про відносини арабів з населенням підкорених територій

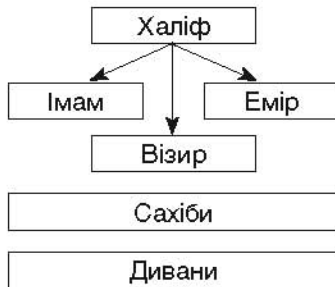
Між мусульманами й зімміями (християнами – підданими халіфату) було укладено мир за умови сплати поголовної податі, і міста були здані за умови, що ні храми, ні церкви їхні не руйнуватимуть ні в місті, ні за його межами, щоб їм було даровано життя, щоб мусульмани воювали за них і захищали їх від тих ворогів, які їх ображатимуть, і щоб вони виносили хрести під час свят їхніх.

Чи об'єктивно автор розкриває відносини між мусульманами й християнами? Обґрунтуйте свою думку, спираючись на історичний матеріал.

У результаті завоювань і розпаду халіфату утворився арабський світ – держави арабів Північної Африки та Близького Сходу, об'єднані спільною релігією – ісламом.

6. Суспільний і державний устрій халіфату

Державний устрій
Арабського халіфату

Каді. Середньовічна
арабська мініатюра

Суспільний устрій Арабського халіфату відрізнявся від устрою країн тогочасної Європи. Власником усієї землі Арабського халіфату була держава. Під час будівництва каналів, копалень, майстерень використовували переважно працю рабів. У Арабському халіфаті становище особи в суспільстві визначалося віросповіданням. Найбільше прав мали ті, хто сповідував іслам.

Спочатку ставлення до підкорених немусульманських народів було толерантним: вони зберігали самоврядування, мову, звичаї, традиції, судочинство. З часом почали примусово насаджувати іслам і арабську мову. Немусульмани муслили носити одяг, який відрізнявся від мусульманського, забезпечувати арабське військо продуктами, сплачувати високий податок на володіння землею. Їм було заборонено одружуватися з мусульманами.

На початку існування халіфат очолював *халіф*, у руках якого зосереджувалася необмежена релігійна та світська влада. Перших халіфів обирали, але досить швидко вони почали передавати владу у спадок за заповітом. Радником халіфа і найвищим державним посадовцем був *візір*.

Центральними органами влади були спеціальні канцелярії – *дивани*, які сформувалися ще за Омейядів. Диван військових справ розпоряджався озброєнням і забезпеченням війська, вів реєстри людей, які перебували на постійній службі. Диван внутрішніх справ контролював фінанси держави, збирання податків, вів статистичний облік. Диван поштової служби опікувався доставкою пошти й державних вантажів, будівництвом доріг, таємним наглядом за можливими політичними суперниками халіфа. Територія халіфату поділялася на провінції, якими керували військові намісники – *еміри*. За свою діяльність вони відповідали тільки перед халіфом і призначалися виключно ним. Емірами зазвичай були особи, наближені до правителя, або представники

місцевої знаті. Управління життям міст і селищ у халіфаті здійснювали керівники місцевих релігійних громад – *шейхи*.

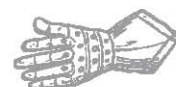
Верховним суддею вважався халіф. Спеціальна колегія призначала з духовенства суддів нижчої ланки й уповноважених, які контролювали їхню діяльність, – *каді*. Вони розглядали всі судові справи. Судові рішення виносили відповідно до Корану. Такі рішення не підлягали скасуванню або оскарженню, за винятком тих, які особисто скасовував халіф.

Важливу роль в Арабському халіфаті відіграло військо. Воно виконувало головне завдання, яке проголошувалося халіфами, – завойовувало нові землі. До війська зараховували всіх вільних повнолітніх мусульман. Зрідка наймали й загони, сформовані з немусульманського населення. Основною силою була рухлива, швидка кіннота.

Позначте на контурній карті:

1. Територію Арабського халіфату.
2. Межі поширення ісламу.
3. Напрямки походів арабів.

1. Охарактеризуйте природні умови Аравійського півострова.
2. Які права мало немусульманське населення? Чим вирізнялося його становище?
3. Спираючись на текст параграфа і схему, розкажіть про державний устрій Арабського халіфату.

§ 5. Розвиток арабо-мусульманської культури

Араби велику увагу приділяли збереженню й засвоєнню знань, здобутих іншими народами та цивілізаціями. Так сформувалась арабо-мусульманська цивілізація, об'єднана спільною мовою, культурою і релігією.

1. Практичні знання і розвиток техніки

Розвиток наукових знань в арабському світі був тісно пов'язаний з Будинком мудрості, своєрідною мусульманською академією, створеною халіфом **Гарун ар Рашидом (786–809)**. Там перекладали арабською мовою вавилонян, індійців, най-

Вчені в бібліотеці. Мініатюра.
XIII ст.

Засвоєння архімедових принципів у лікарській практиці: агрегати для вимірювання тиску крові. Мініатюра XIII ст.

кращі праці давніх греків – Евкліда, Птолемея. Центрами тогочасної науки були міста Басра, Куфа, Багдад, Александрія. Базуючись на математичних досягненнях індійців, араби у 827 р. виміряли дугу меридіана й визначили розміри земної кулі. Араби запозичили індійські цифри та систему числення й удосконалили її. Європейці перейняли ці цифри під назвою «арабських» і з XI ст. використовують їх.

Арабські мудреці навчилися виготовляти селітру та виявили її вибухові властивості, тому набагато раніше, ніж у Європі, вони почали виготовляти порох. Арабські ковалі успадкували від давніх народів секрети обробки заліза. Вони створили нову марку сталі – *булат*. Зброя, виготовлена з неї, була надзвичайно міцною і дуже цінувалася не лише в арабському світі, а й у Європі.

Араби раніше за європейців навчилися виготовляти папір, почали використовувати компас і стали одними з найкращих мореплавців того часу. Відомий арабський мудрець **Аль-Кінді (801–873)** був одним із найкращих знавців вчення Арістотеля.

Ібн Рушд (1126–1198) вважав світ речей матеріальним, створеним природою, а не Богом.

Мухаммад Аль-Баттані (858–929) створив обсерваторію для спостереження за зоряним небом. Він висловив припущення, що Земля обертається навколо Сонця.

Славнозвісний **Аль Біруні (973–1048)** був істориком, математиком, астрономом, географом і фізиком.

Особливо помітними були досягнення арабської медицини. В її основу лягли праці давніх греків Гіппократа і Галена. Араби робили операції з видалення катаракти ока. Знали вони й кесарів розтин. Славним лікарем вважали знаменитого **Ібн Сіну (980–1037)**, якого європейці називають **Авіценною**. Ібн Сіна виклав свої знання у працях «Книжка зцілення» та «Канон лікарської науки». За цією

книжкою вивчали медицину мало не всі європейські лікарі починаючи з XI і до кінця XVII ст. Ібн Сіна був не лише світилом медицини, а й філософом, поетом, хіміком.

Географічні знання також розвивалися. Це було пов'язано з проблемою ефективного управління величезною імперією, яку створили араби. Їм потрібні були знання про кордони, розташування міст, чисельність і склад населення. Цікавою географічною працею є «Книжка шляхів і країн». Її написав у IX ст. чиновник **Ібн Хордадбех**. Вона містила описи шляхів сполучення, якими найкраще можна було дістатися того чи іншого міста, частини країни.

У X ст. арабські вчені розробили «Атлас ісламу». Він містив загальну карту світу, у центрі якої було зображено Мекку, 20 карт окремих областей халіфату. В атласі було вміщено також окремі карти Середземного й Каспійського морів. Видатним математиком, астрономом і географом був **Аль-Хорезмі (787–850)**. Він створив карту Азовського моря.

2. Образотворче мистецтво та архітектура

Релігія мала значний вплив на розвиток образотворчого мистецтва й архітектури в арабському світі. Але, на відміну від християнства, іслам навіть не припускав можливості зовнішньої подібності Аллаха з людиною або будь-якою іншою земною істотою. Вважалося, що зображати людину або тварину – прямий шлях до поклоніння ідолам і справа диявола. Тому не зображення, а слово, напис або графічний символ стало головним носієм релігійної ідеї ісламу.

Живопис у халіфаті не був розвинений, зате орнаментальний розпис стін, килимів та виробів художнього ремесла досяг надзвичайної досконалості. Ці орнаменти зазвичай поєднувалися із цитатами з Корану. Такі тексти дістали в Європі назву «арабески». В ісламському світі дуже високо цінувалося мистецтво каліграфії, у якому араби досягли вражаючої майстерності.

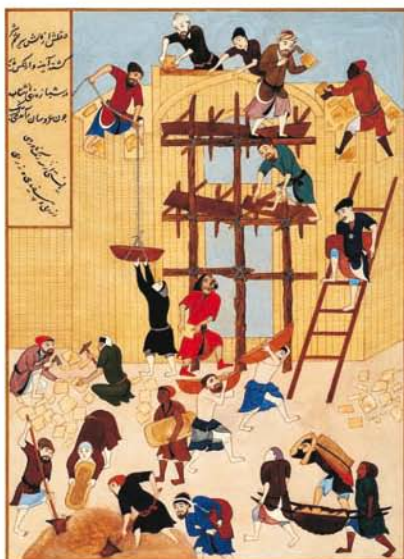

Сторінка зоряного атласу аль-Рахмана аль-Суфі (Багдад, 1125 р.)

Арабський сонячний годинник. Севілья, Іспанія

Будівництво медресе.
Мініатюра. XV ст.

Блакитна мечеть. Стамбул. Туреччина

Араби були вправними будівничими й архітекторами. Спочатку в завойованих країнах вони лише перебудовували християнські й зороастрійські храми, а в рідних напівпустелях, як і раніше, обмежувалися позначенням місця моління і напряду до Мекки й Кааби на піску. Проте згодом вони почали зводити нові, до того часу невідомі, типи будівель: *мечеті* (храми), *мінарети* (вежі для закликання мусульман до молитви), *медресе* (богословські школи різного рівня).

У 687–691 рр. на місці зруйнованого римлянами храму царя Соломона в Єрусалимі було зведено мечеть Куббат

1. Спочатку мечеті були просто великими площами, оточеними галереями й портиками. Згодом частина кожної площі була перекрита склепінням, яке підтримували сотні витончених колон. На початку VIII ст. мечеті почали увінчувати куполами. Минув час, і поряд з ними з'явилися високі мінарети, з яких глашатаї-муедзини закликали вірян до молитви. Мечеті стали центрами суспільного життя.

2. Конструктивні елементи мечеті:

Мінарет (від арабського «манара» – маяк) – вежа, з якої муедзин закликає до молитви.

Міхраб – священна ніша у стіні мечеті, яка вказує напрямом на Каабу.

Дакка – платформа в мечеті для муедзина, який проголошує другий і третій заклик до молитви.

ас-Сахра (Купол скелі). Побудована у формі восьмигранника, увінчана куполом, прикрашена мозаїками і мармуровими колонами, вона досі вражає уяву. Разом із сусідньою мечеттю Аль-Акса мечеть Куббат стала третьою святинєю мусульман (перша – храм Кааба в Мекці, друга – могила пророка Мухаммада в Медині).

Ще одна ушлявлена споруда, «Велика мечеть», постала зусиллями Омейядів у 705–715 рр. в Дамаску з християнської базилики Іоанна Хрестителя, спорудженої на місці римського храму Юпітера. У IX ст. було зведено грандіозну мечеть у Самаррі – улюбленому місці літнього відпочинку халіфів. До нашого часу від неї зберігся тільки мінарет заввишки 50 м у формі зрізаного конуса, із зовнішніми спіральними сходами, які ведуть на культовий майданчик.

Мінарети – типова ознака мусульманської архітектури. Це високі й стрункі вежі, що стояли поруч із мечеттю. Вважалося, що колодязі для омовіння в усіх мечетях під землею пов'язані з головною святинєю в Мекці – Каабою.

3. Література

Протягом тривалого часу єдиною книгою арабів був Коран (від арабського «аль-куран» – «те, що читають»). Згідно з мусульманською традицією, Коран був повідомлений Мухаммаду самим Аллахом, а пророк вже переказував його божественні сури (так називаються розділи Корану) єдиновірцям усно. Деякі слухачі тут-таки записували висловлювання пророка. Через вісімнадцять років після смерті пророка записи його висловлювань зібрали воедино.

В основу арабської літературної мови покладена мова давньоарабських поетів. Серед найвідоміших творів – збірка віршів семи славетних бедуйських поетів VI–VII ст., а також величезне зібрання пісень «Кітаб аль-агані» – «Книга пісень». Серед сюжетів «Книги пісень» найвідомішою є розповідь про трагічну любов юного поета до дівчини на ім'я Лейла. Поет дістав прізвишко Маджнун («той, що збожеволів від кохан-

Авіценна (Ібн Сіна) (980–1037) – перський учений-енциклопедист, відомий лікар. З дитинства прагнув здобути якомога більше знань і у 18 років уже вважався дуже освіченим. Авіценна був візирем і особистим лікарем кількох правителів. Відмова служити султану Махмуду Газневі призвела до того, що лікар змушений був тривалий час подорожувати, рятуючись від переслідувань, а згодом потрапив до в'язниці. Авіценна залишив по собі багатий науковий спадок – праці з медицини, математики, музики, астрономії.

Омар Хайям (1048 – після 1131) – перський філософ, математик, астроном і поет. Автор фундаментальних праць з математики, у яких, зокрема, дав визначення алгебри як науки, розробив класифікацію рівнянь, геометричний метод розв'язання кубічних рівнянь. Створив календар, який був точніший за тогочасний давньоримський юліанський і пізніший григоріанський. Однак сьогодні найбільше відомий як автор віршованих афоризмів – рубаї.

Свого майбутнього ніхто
не прозирає.
Навіщо й думати про те,
що неясне?
І хвилики не марнуй (якщо
не збожеволів),
Бо не зоглядишся, як вік твій
проміне.

ня»). Розлучений ворогами і злою долею зі своєю коханою, юнак віддалився від людей у пустелю, де спілкувався тільки з дикими звірами і, зрештою, помер з ім'ям коханої на вустах.

Наприкінці VIII ст. досягла розквіту арабська проза. Одним із прозових жанрів був народний роман. З тих, що дійшли до наших днів, найвідоміший – «Життєпис Антара». Його герой, поет-воїн, подолавши опір численних ворогів і заздрісників, з раба стає уславленим полководцем.

Між X і XV ст. на Близькому Сході було укладено збірку народних казок «Тисяча й одна ніч», яка з XVIII ст. стала всесвітньовідомою. Поряд із арабськими, до неї увійшли перлини творчості всіх народів, що опинилися в складі Халіфату.

Сторінка Корану

4. Житло й хатнє начиння

Арабські міста майже не відрізнялися від міст Давнього Сходу. вузьенькі вулиці зміїлися між високими глиняними мурами, які захищали внутрішні двори від стороннього ока. У палацах могло бути кілька дворів. При будинках заможних господарів обов'язково розбивали сади.

Центральна будівля містила зали, галереї, кімнати, що групувалися навколо основного двору або дворів. Зазвичай внутрішні приміщення ізолювали від зовнішнього світу. У дворі обов'язково розташовували басейн або фонтан, адже вода для країн Близького Сходу була неабиякою цінністю. Вікна закривали різьбленими решітками з дерева або алебастру й розташовували у верхній частині стін.

Меблів, так само як і в європейських житлах, було небагато. Це насамперед були дивани-софи, які вкривали килимами та м'якими подушками.

Ніжки, спинки та інші елементи меблів прикрашав орнамент. Частиною інтер'єру слугували скрині, ширми, етажерки. Функції шафи виконували ніші у стінах, які прикривали дверцяга. Великого значення надавали посуду – чашам, глечикам. Їх виготовляли з металу, прикрашали карбуванням. Поширеним був керамічний і фаянсовий розписний посуд.

Срібна курільниця для пахощів. Сирія. X ст.

Таріль доби Аббасидів. Ірак. X ст.

У 882 р. з Багдада в Кордову на запрошення Омейядів прибув музикант Зіріаб, якому належить величезна роль у поширенні мусульманських традицій у Європі. Зокрема, він увів моду вдягати різне вбрання залежно від пори року, переконав, що тонкий посуд зі скла витонченіший і зручніший, ніж золотий чи срібний, а також встановив чітку послідовність страв, які подавали до столу: спочатку супи, далі страви з м'яса, потім птиця і лише наприкінці солодке печиво.

1. Які особливості мало житло та архітектура на арабському Сході?
2. Назвіть найвідоміші літературні твори арабських письменників.
3. Назвіть основні досягнення арабських вчених та інженерів.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§ 6. Вплив перших середньовічних імперій
на становлення середньовічної Європи

1. Користуючись текстом підручника й наведеними уривками, складіть міні-твір «Моя подорож до Арабського халіфату».

П'ятниця

Пророк Мухаммад так говорив про значення цього дня: «П'ятниця – володарює над іншими днями... П'ятниця має п'ять особливих якостей. Перше – у п'ятницю Аллах створив Адама. Друге – у п'ятницю Аллах вигнав Адама на землю. Третє – у п'ятницю Аллах закликав Адама до себе. Четверте – у п'ятницю настає такий час, коли Аллах обов'язково дасть людині те, що вона просить. П'яте – у п'ятницю буде Страшний Суд».

Кааба

Кааба є невеликою спорудою кубічної форми, збудованою із сірого каменю. Її висота 12,05 м. Загальна площа 191 м². Товщина стін становить 1 м. Підлога всередині приміщення Кааби на 2,2 м підноситься над площею, де здійснюється обхід віруючими храму. У північно-східній стіні на висоті двох метрів від землі знаходяться закриті простирадлом двері, до яких під час відвідин ставлять драбину. Усередині Кааби меблів немає. Там знаходиться лише стіл, на який ставлять пахощі. Підлога вимощена мармуровими плитами. Споруду вкриває чорна парча, на якій вишито рядки з Корану. Щороку караваном з Єгипту привозять новий покрив. На свята чорний покрив замінюють білим.

Кожен з давніх арабських родів мав власний родовий колір. Коли хтось із роду брав участь у битві, він вбирився у кольори свого роду й піднімав прапор відповідного кольору. Так, Фатіміди були у зеленому, Омейяди у білому, Аббасиди у чорному. Зелений колір до сьогодні вважається кольором нащадків Пророка.

Внутрішня будова
Кааби

Паломники, що
моляться довкола Кааби

Двері до Кааби. Сучасний рисунок

Мечеть Купол скелі

Мечеть Купол скелі – одна з найважливіших споруд ісламу. Її зведено на Храмовій горі в Єрусалимі, на місці славнозвісного храму царя Соломона. У VII ст. арабський завойовник Омар Ібн-Хатіб побудував мечеть. Пізніше халіф Абдулель-Малік оголосив її місцем паломництва мусульман. За легендою, саме тут до Мухаммада з'явився архангел Джабраїл, який відніс пророка на небо. Мечеть була збудована між 688 і 692 роками. Це найдавніша з мусульманських будівель, які збереглися до наших днів. Діаметр купола 20 м, висота 34 м. Зовнішні стіни будівлі являють собою восьмигранник. У центрі будівлі – камінь заснування, а довкола нього – аркади, що дають змогу паломникам вільно рухатися у процесії навколо святині. Мечеть прикрашена мозаїками й арабесками.

Мечеть Купол скелі

2. Використовуючи наведені дати й текст підручника, складіть хронологічну таблицю.

1347–1349 рр., 375 р., 451 р., 498 р., 782 р., 800 р., 817 р., 843 р., 518 р., 532 р., 527 р., 534 р., 726 р., 787 р., 1071 р., 1081 р., 1261 р., 1326 р., 1453 р., 425 р., 855 р., 570 р., 622 р., 631–632 рр., 750 р., 827 р., 687–691 рр., 705–715 рр.

3. Уявіть себе придворним біографом і, користуючись текстом підручника і додатковими джерелами, складіть оповідь про одного із зображених на портретах діячів (на вибір).

Карл Великий

Авіценна

Мухаммад

Феодора

Юстиніан

4. Користуючись текстом підручника і текстом документа:

А. Підготуйте доповідь «Судочинство у франків».

Документ

Із «Салічної правди»

Титул I. «Про виклик на суд»

§ 1. Якщо хто буде викликаний на суд за законами короля і не з'явиться, присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул III. Про крадіжку рогатої худоби

§ 2. Якщо хто вкраде однорічну або дворічну тварину і буде викритий, присуджується до сплати 15 солідів.

§ 3. Якщо хто вкраде бика або корову з телям, присуджується до сплати 35 солідів.

Додаток 4. Якщо ж хто вкраде королівського бика, присуджується до сплати 90 солідів, не рахуючи вартості викраденого і відшкодування збитків.

Титул X. «Про крадіжку рабів»

§ 1. Якщо хто вкраде раба, коня... присуджується до сплати 30 солідів.

Титул XIV. «Про напад або грабіж»

§ 1. Якщо хто пограбує вільного чоловіка, напавши на нього зненацька, і буде викритий, присуджується до сплати 63 солідів.

§ 6. Якщо хто нападе на чужу віллу і буде викритий у цьому нападі, присуджується до сплати 63 солідів.

Титул XV. «Про вбивство»

§ 1. Якщо хто позбавить життя вільного чоловіка... присуджується до сплати 200 солідів...

Титул XVI. «Про підпал»

§ 2. Якщо хтось спалить будинок з прибудовами і буде викритий, присуджується до сплати 63 солідів.

Титул LIII. «Про викуп руки від казанка»

§ 1. Якщо хто буде присуджений до випробування за допомогою казанка з киплячою водою, то сторони можуть дійти згоди, щоб присуджений викупив свою руку...

Титул LIV. «Про вбивство графа»

§ 1. Якщо хто позбавить життя графа, присуджується до сплати 600 солідів...

Титул LIX. «Про аллод»

§ 1. Якщо хто помре і не залишить синів і якщо мати переживе його, нехай вона вступить у спадок.

§ 2. Якщо не виявиться матері і якщо він залишить брата чи сестру, нехай вступлять у спадок...

§ 4. І якщо потім виявиться будь-хто ближчий з цих поколінь, він нехай вступить у володіння спадщиною.

§ 5. Земельний же спадок у жодному разі не повинен діставатися жінці, але вся земля нехай відходить чоловічій статі...

Б. Підготуйте доповідь «Іконоборчий рух у Візантійській імперії».

Про переслідування іконошанування за Лева III

726 року поблизу Криту стався сильний землетрус і виверження вулкану.

Кажуть, що імператор [Лев III], почувши про це [явище], визнав його свідченням Божого гніву й намагався вгадати, яка ж його причина. Тому-то він і повстав проти благочестя і святих ікон, задумуючи їх повалення, бо вважав... нібито від поставлення ікон і від поклоніння їм сталося страшне знамення. І почав він учити народ власним догматам. Багато хто, втім, гірко оплакував образу церкви. Саме тому жителі Еллади і Кікладських островів, відкидаючи неблагочестя, ополчилися на імператора. Зібравши численний флот, вони поставили над собою імператором [людину] на ім'я Косьма і прибули до царственного міста. Жителі міста, воюючи, підпалили багато з кораблів навколо Косьми... Косьма ж і інший [бунтівник], [на ім'я] Стефан, були схоплені й обезголовлені...

Лист Псевдо-Єпіфанія Кіпрського єпископу Єрусалима Іоанну, що засуджує шанування ікон (кінець VIII ст.)

Господь світу за людинолюбства свого дарував нам [сили] потоптати сатану ногами християн і віддалитися від усього згубного...

На шляху нашому в святе місце Вефіль, щоб зустрітися з твоєю чесністю, ми прийшли на село, зване Анауфа, і, побачивши там запалений світильник і запитавши, [що це], дізналися, що в містечку є церква. Увійшовши до неї, щоб помолитися, ми виявили в її дверях розфарбовану завісу, на якій було зображено щось, що нагадує людину й ідолоподобу. Вони сказали, що це було нібито зображенням Христа або одного зі святих – [точно] не пам'ятаю, хоча сам бачив. Знаючи, що тримати подібні [речі] в церкві – мерзота, я розірвав завісу і порадив загорнути в неї померлого бідняка. [...] Закликаю також: розпорядись, щоб подібні [речі] не розвішувалися в церквах, бо мета твоєї чесності піклуватися про все і дбати про чистоту [всього], що слід церкві й пастві.

Документ

Запам'ятайте дати

V–XV ст. – середні віки.

Раннє Середньовіччя – V–IX ст. (на Сході II–IX ст.).

Високе (розвинуте) Середньовіччя – X–XIII ст. (на Сході XI–XII ст.).

Пізнє Середньовіччя – XIV–XV ст. (у більшості країн Сходу завершилось у XIX ст.).

IV–VII ст. – Велике переселення народів.

481–511 рр. – правління короля франків Хлодвіга.

527–565 рр. – правління візантійського імператора Юстиніана.

610 р. – Мухаммад почав проповідувати іслам.

VII ст. – створення Арабського халіфату.

VIII–IX ст. – Каролінгське відродження.

VIII–X ст. – набіги племен вікінгів у Європі.

715–741 рр. – правління майордома Карла на прізвисько Мартелл («Молот»).

768–814 рр. – правління франкського короля, згодом імператора Карла Великого.

843 р. – укладення Верденського договору про поділ імперії Карла Великого.

VIII ст. – рух іконоборців у Візантії.

980–1037 рр. – роки життя Авіценни (Ібн Сіні).

1347–1349 рр. – епідемія чуми в Європі.

XIII ст. – прихід із глибин Азії орд зі спільною назвою «монголи».

1453 р. – завоювання Константинополя турками й падіння Візантії.

Узагальнення

Франкська імперія

Найпотужніше з усіх «варварських» королівств, які утворилися після падіння Римської імперії, створили франки. Найвидатнішим правителем франкського королівства був Карл Великий, який завдяки завоюванням створив одну з найбільших імперій Середньовіччя. І хоча після смерті імператора держава розпалася, за його наступників, Каролінгів, франки панували в Західній Європі. Завдяки глибоким реформам імператорський двір став не лише політичним центром, а й осередком науки, мистецтва, літератури. Цей період називався Каролінгським відродженням. Держава для управління величезними територіями не лише впорядковувала збірки законів, карбувала монети, встановлювала систему мір і ваги, а й підтримувала церкву, розбудовувала храми, піклувалася про монастирі та школи. Створена силою зброї імперія франків змогла на певний час об'єднати Західну Європу в єдиний культурний, релігійний організм.

Візантійська імперія

Східна Римська імперія – Візантія – мала потужну армію і флот, а завдяки винайденню «грецького вогню» панувала на морі. Найвідомішим правителем Візантії був імператор Юстиніан I. Він здійснив реформи в податковій системі, релігійній сфері, будівництві. Одним із наслідків реформи законодавства було укладення «Кодексу Юстиніана». За його правління Візантійська імперія, яка постійно зазнавала нападів германців, слов'ян, аварів, успішно їм протистояла й змогла поширити владу на значну частину колишніх римських володінь.

Візантії побудували чимало міст із розвинутим ремеслом і торгівлею. Але поступово землі Візантії почали захоплювати турки, війни з якими ослабили імперію. Захоплення й пограбування Константинополя хрестоносцями привело до розпаду держави. У 1453 р. турки захопили Константинополь. Імперія перестала існувати.

Візантія успадкувала й розвинула чимало культурних надбань Римської імперії. Візантії створили неперевершені храми, палаці, книги, ювелірні прикраси, досягли успіхів у техніці. Культурний спадок Візантії перейняли християнські народи Східної Європи.

Арабський халіфат

Батьківщиною арабів, яким належить помітне місце в середньовічній історії, був Аравійський півострів. Поступово розрізнені, інколи ворогуючі племена об'єдналися й утворили власну державу – Халіфат. Основою об'єднання стала нова релігія – іслам. Її сутність було викладено у священній книзі – Корані. Основоположником нового вчення, а також засновником утвореної на його засадах держави вважають Мухаммада. Після смерті Мухаммада влада перейшла до його послідовників – халіфів. За їхнього правління до складу Арабського халіфату увійшли деякі візантійські землі, Сирія, Палестина, Дворіччя. У VIII ст. араби завоювали землі від Атлантики до Індії, від Єгипту до Каспію. За доби Середньовіччя Арабським халіфатом правили династії Омейядів і Аббасидів.

На чолі держави арабів стояв халіф, який вважався наступником пророка Мухаммада. Йому належала релігійна та світська (емірат) влада. Халіф був головним суддею та керував військом. Строкате населення Халіфату, суперечності між різними течіями ісламу та боротьба за владу спричинили його розпад.

Араби створили розвинену культуру. Завдяки арабським перекладам до нас дійшли тексти багатьох книг давніх греків, римлян, індійців. Араби вдосконалили індійські цифри, й зараз ними користується весь світ. Вражаючими були їхні успіхи в техніці, медицині й географії. До сьогодні люди захоплюються чудовою арабською поезією та казками.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

I. Оберіть правильну відповідь.

- Григорій Турський є автором праці:
  - А «Історія франків»
  - Б «Церковна історія народу англів»
  - В «Діяння саксів»
  - Г «Взяття Константинополя»
- «Книга Страшного Суду» – це:
  - А Міський статут
  - Б Епічний твір
  - В Документ про перепис населення
  - Г Збірка наказів короля
- Король франків – засновник імперії:
  - А Хлодвіг
  - Б Карл Мартелл
  - В Піпін Короткий
  - Г Карл Великий
- Майордом – це:
  - А Королівський лісник
  - Б Зброєносець рицаря
  - В Управитель маєтком
  - Г Майстер-ремісник
- Засновником королівства у франків вважають:
  - А Карла Мартелла
  - Б Хлодвіга
  - В Піпіна Геристальського
  - Г Карла Великого
- Вандальське королівство очолював:
  - А Гейзеріх
  - Б Каракалла
  - В Аттіла
  - Г Валлія
- Візантійська імперія виникла у 293 р. за правління імператора:
  - А Діоклетіана
  - Б Юстиніана
  - В Константина V Копроніма
  - Г Іоанна V Палеолога
- Проти іконоборства виступив:
  - А Лев III Ісавр
  - Б Константин V Копронім
  - В Іоанн Дамаскін
  - Г Велізарій
- У візантійському суспільстві «сильні люди» – це:
  - А Стратіоти
  - Б Динати
  - В Апори
  - Г Парики
- Династія Комнінів була заснована:
  - А Командиром військової гвардії Юстином
  - Б Полководцем Велізарієм
  - В Полководцем Алексієм
  - Г Ігуменом Феодором
- Августеон – це:
  - А Головний храм Константинополя
  - Б Центральна вулиця Константинополя
  - В Центральна площа Константинополя
  - Г Імператорський палац

12. У 622 р. Мухаммад переїхав до міста:
 А Мекки
 Б Медини
 В Ясриба
 Г Єрусалима
13. Місцевість у гірській частині на південному заході Аравійського півострова – «Щаслива Аравія»:
 А Тіхама
 Б Ємен
 В Недж
 Г Дахна
14. Династія Омейядів була усунена від влади Аббасидами:
 А У 632 р.
 Б У 680 р.
 В У 714 р.
 Г У 750 р.
15. Автором «Книги зцілення» є:
 А Авіценна
 Б Мухаммед аль-Баттані
 В Аль-Кінді
 Г Аль-Біруні

II. Установіть відповідність.

1.

1	Раннє Середньовіччя	А	У цей час на Заході на зміну багатьом ворогуючим державам прийшли об'єднані монархії, послабився вплив церкви на життя суспільства, відкрилося чимало світських навчальних закладів
2	Високе (розвинуте) Середньовіччя	Б	У цей час у Західній Європі виникло багато королівств, сформувалося три основні суспільні верстви – селянство, духовенство та феодал-землевласники
3	Пізнє Середньовіччя	В	У цей час відбувався швидкий розвиток сільського господарства і ремесел. Міста вибороли право на самоврядування. Панівне становище в суспільстві посіло рицарство. Відбулися хрестові походи та виникли чернечі ордени. Однією з найбільших у світі стала імперія монголів

2.

1	Кельти	А	Серби, хорвати, дуліби
2	Слов'яни	Б	Брити, скоти, лузитани, галли
3	Германці	В	Готи, вандалі, свеві, бургунди, франки, англійці, сакси і лангобарди

3.

1	Динати	А	Вільні землероби, які мусили відбувати державну військову службу (з власним конем і зброєю). Згодом – це переважно рицарі-феодала
2	Стратіоти	Б	Повноправні члени общини, мали право бути обраними на різні посади і в першу чергу купувати землю й майно общинників, якщо ті їх продавали. Були землевласниками, які використовували працю найманих або залежних селян
3	Апори	В	Були особисто вільними і не були прикріплені до землі, але сплачували податки у 2–3 рази вище за інших і мусили відпрацьовувати панщину на землі можливих господарів. Не мали права носити зброю і служити у війську
4	Містії	Г	Наймани працівники
5	Парики	Д	Вільні селяни, які здавали свої землі в оренду

4.

1	Мухаммад	А	Підкорив території Сирії, Персії, Єгипту
2	Абу-Бекр	Б	Розробив податкову систему, порядок успадкування майна, засади кримінального права, сімейних відносин; ставив собі за мету поширення ісламу в усьому світі
3	Омар	В	Заснував спадковий халіфат, провів перепис земель, здійснив походи до Середньої Азії, Афганістану, Індії, Північної Африки
4	Муавія	Г	Завершив завоювання Аравійського півострова і захопив південну частину Палестини

5.

1	Візирі	А	Розпоряджались збройними силами окремих територій, фінансами, керували поліцією
2	Каді	Б	Могли діяти від імені правителя й мати майже необмежену владу або тільки виконувати накази правителя
3	Халіфи	В	Розглядали всі судові справи, наглядали за виконанням судових рішень, розподіляли спадок за заповітом, перевіряли законність користування землею
4	Еміри	Г	Зосереджували у своїх руках необмежену релігійну і світську владу

III. Розташуйте події у хронологічній послідовності.

1.

1	Битва на Каталаунських полях
2	Загибель готської держави Германаріха
3	Захоплення влади у франкській державі Піпіном Герістальським
4	Прийняття християнства Хлодвігом

2.

1	Правління халіфа Муавії
2	Правління халіфа Абу-Бекра
3	Правління халіфа Османа
4	Правління халіфа Омара

3.

1	Будівництво Омейядами «Великої мечеті»
2	Перший переклад збірки казок «Тисяча і одна ніч» на французьку мову
3	Поширення арабських цифр у Європі
4	Розробка географічних карт, збірка яких дістала назву «Атлас ісламу»

4.

1	Визначення арабами розмірів земної кулі
2	Поява географічних словників
3	Створення «Будинку мудрості»
4	Будівництво обсерваторії Мухаммадом аль-Баттані

РОЗДІЛ II

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Особливістю європейського Середньовіччя була визначальна роль християнської релігії й церкви в усіх галузях суспільного життя. Релігія та церква об'єднували людей або робили їх ворогами. Церква підпорядкувала собі політику, мораль, науку, освіту та мистецтво. Християнство, яке виникло в Палестині – одній зі східних провінцій Римської імперії, – у середні віки стало світовою релігією. Процес християнізації Європи був складним, але переважна більшість правителів поступово зрозуміла, яку роль може відіграти ця релігія у справі зміцнення держав і особистого авторитету володарів у міжнародних відносинах.

У середні віки остаточно розмежувалися християнські церковні організації з центрами в Римі й Константинополі, між якими точилася постійна боротьба за верховенство в християнському світі. Християнською церквою в Константинополі керував константинопольський патріарх, у Римі – папа римський. Тривала боротьба між церковними організаціями призвела до розколу християнства на дві гілки – католицизм і православ'я. Центром поширення православ'я стала Східна Римська імперія – Візантія. У XI ст. папи римські перебрали на себе роль духовних лідерів Західної Європи. Поступово обидві християнські церкви перетворилися на великих землевласників: вони володіли значними територіями в різних європейських країнах. Церква впливала й на політичне життя. У різні періоди Середньовіччя вона то надавала підтримку світським правителям і підкорялася їм, то керувала життям Європи і вела справжні війни з володарями, визначаючи їхні дії.

Церква була ініціатором хрестових походів, які стали однією з наймасштабніших воєнних подій Середньовіччя. Хрестові походи оголошували проти представників інших релігій, еретиків і навіть окремих країн або правителів, які опиралися впливу папи римського чи церкви.

§ 7. Людина за Середньовіччя

1. Взаємодія людини і природи

Життя людини Середньовіччя так само, як і в давні часи, було тісно пов'язане з природою і значною мірою від неї залежало. У середині I тис. н. е. клімат на півдні Європи став вологішим і помірнішим. На північ від Альпійських гір зросла кількість опадів і стало холодніше. Зміни клімату сприяли поширенню і розвитку в Європі землеробства. З'явилися осушені за допомогою каналів поля на узбережжі моря на півночі Європи – *польдери*.

Але примітивні засоби обробітку землі не давали селянам можливості збільшити врожаї. Причинами неврожаїв були також часті посухи. Все це призводило до нестачі сільськогосподарської продукції і, як наслідок, – до голоду.

Протягом XI ст. 48 років зі 100 були неврожайними. Загалом у середні віки кожен п'ятий рік населення потерпало від голоду. У неврожайні роки вижити допомагали ліси, які вкривали дві третини суходолу Європи. Туди виганяли пастися худобу. У лісах збирали ягоди, добували мед диких бджіл, полювали на дичину.

На відміну від доби Римської імперії за часів Середньовіччя кам'яниці мурували дуже рідко; зводили здебільшого дерев'яні будинки. Саме ліс давав середньовічній людині найдоступніший будівельний матеріал – деревину. Водночас ліс був прихистком для хижаків, розбійників, грабіжників.

З хроніки Рауля Глабера, 1032–1034 рр.

Голод взявся до своєї спустошливої справи, і загроза зникнення нависла над усім людським родом. Атмосферні умови стали такими несприятливими, що не можна було вибрати слушного дня для сівби, але головне, що через повені не було жодної змоги зібрати хліб. Тривалі дощі просочили землю так, що протягом трьох років не можна було провести борозну, щоб покласти зерно. А під час жнив дикі трави вкрили всю поверхню полів... Багато людей діставали з ґрунту білу землю, схожу на глину, домішували до неї трохи борошна або висівки і пекли з цієї суміші хліб, вважаючи, що завдяки цьому вони не помруть від голоду...

1. У чому, на думку автора, полягали причини голоду?
2. Як люди намагалися врятуватися від смерті?

Брати Лімбурги. Мініатюра з «Пречудового часослова герцога Беррійського». XV ст.

Деякі вчені вважають, що в Англії вже в IX ст. видобували кам'яне вугілля. Але поширення в Європі воно набуло лише в XIII ст. Крім вугілля, у середні віки видобували залізо, мідь, марганець, свинець, золото, срібло.

Важливу роль у житті середньовічної людини відігравали річки. Вони забезпечували людей рибкою, рухали колеса водяних млинів, слугували шляхами сполучення. Найбільше значення мали річки Луара, Сена, Рона у Франції, Темза в Англії, Рейн, Ельба в Німеччині, По в Італії.

Природа не тільки ставала у пригоді середньовічним людям, вона була й грізною руйнівною силою. Неодноразово в Європі ставалися землетруси. Про один із землетрусів чернець монастиря св. Морціала писав, що він розпочався посеред ночі. Ченці, які співали у церковному хорі, кинулися тікати, миряни зривалися зі своїх ліжок. Навіть птахи тремтіли від страху, а вода в джерелах вирувала голосніше, ніж завжди.

Протягом 1180–1223 рр. Європою прокотилося сімнадцять буревіїв. Вони знищили лани й виноградники, зруйнували житла, вежі церков і замків. У 1221 р. грози тривали протягом восьми днів. Під час гроз із блискавками часто виникали пожежі. Нерідко траплялися повені, які руйнували житла, укріплення, мости, заливали поля. Загалом неврожаї, повені, пожежі завдавали великих збитків господарству людини Середньовіччя.

2. Чисельність і рух населення

Склад і чисельність населення середньовічної Європи не були сталими. Чисельність населення суттєво коливалася залежно від того, врожайним чи неврожайним видався рік.

Тисячі людських життів забирали численні війни: Столітня війна між Англією і Францією, що тривала насправді 116 років, війна Білої і Червоної троянд в Англії та багато інших.

До того ж населення потерпало від частих і тривалих епідемій чуми («чорної смерті»), холери, прокази, грипу та інших хвороб, поширення яких відбувалося через незадовільний санітарний стан у містах, відсутність необхідних знань і ліків.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

На той час засобів боротьби з більшістю таких хвороб просто не існувало. Смертність від чуми становила до 99 %. Найстрашнішою була епідемія 1347–1349 рр. Тоді в Європі загинуло від чверті до половини населення деяких регіонів. Найбільше постраждали міста з великою скупченістю населення – до 70 % жителів було втрачено.

Значно змінювалася чисельність і склад населення під впливом *міграцій*. За Середньовіччя відбулося кілька міграційних хвиль: IV–VII ст. – Велике переселення народів; VIII–X ст. – набіги племен вікінгів (так європейці називали предків норвежців, данців, шведів); міграції арабів, слов'ян, угорців (мадяр); XIII ст. – прихід із глибин Азії орд монголів.

Велике переселення народів, яке змінило карту світу, було спричинене появою в Європі *гунів*. Цей могутній і загадковий народ прийшов від кордонів Давнього Китаю. Страх перед навалою гунів змушував племена, що населяли Європу, кидати свої землі й шукати безпечних місць.

Поширення чуми в Європі

Миколай Батай. Четвертий вершник
Апокаліпсиса. Фрагмент шпалери із серії
«Анжерський апокаліпсис».
Між 1373 і 1387 роками

ності населення, яке гинуло під час багатьох битв.

Водночас на територіях держав середньовічної Європи відбувалися внутрішні міграції. Численні війни, епідемії та не-

Прихід *вікінгів* розпочався їх раптовими набігами на прибережні території Західної Європи. Вони вирізнялися особливою жорстокістю. Водночас частина військових дружин вікінгів на чолі з вождями осідала на землях Західної Європи, збільшуючи чисельність населення.

Кочівники *угорці*, вихідці зі степів Приуралля, у IX ст. здійснювали напади на Північну Італію, Німеччину, Францію. Вони завдали декількох поразок франкам і розселилися на землях Паннонії.

Ще одним народом, який вплинув на чисельність і склад населення в Європі, були араби. У IX ст. вони завоювали острів Сицилію. Наприкінці IX ст. візантійські війська вигнали їх з островів, проте вони залишилися в Іспанії, створивши тут власну державу – Кордовський халіфат.

Навала монголів спричинила руйнування і занепад багатьох регіонів Європи, особливо Східної. Її наслідком стало захоплення кочівниками міст і скорочення чисель-

1. Середня тривалість життя за Середньовіччя становила 40–45 років для чоловіків і 35 для жінок. До 50 років доживала тільки чверть людей.

2. На зріст середньовічні люди були невисокі. Можливо, в музеї вам доводилося бачити обладунки середньовічного лицаря – їх може вдягнути хіба що сучасний школяр, ваш ровесник. Проте чи зміг би хтось із вас підняти дворучний меч вагою до 50 кг? Тимчасом це була звична лицарська зброя. Отже, за Середньовіччя люди були сильними й витривалими.

врожаї змушували населення шукати кращих або безпечніших умов життя.

Переселення, що приводили до освоєння нових земель у межах однієї країни, вчені називають *внутрішньою колонізацією*. Багато людей переселялися із сільської місцевості до міст, де розвивалися торгівля й ремесло. Переселення із завоюванням в інші країни називають *зовнішньою колонізацією*.

У XI–XIII ст. відбувся справжній демографічний вибух. Населення Європи збільшилося з 20 до 60 млн осіб.

Проте у XIV–XV ст. Столітня війна та епідемії чуми у 1347–1349 рр. знову зменшили кількість населення, і лише у XVI ст. воно досягло рівня XIII ст.

Загалом міграційні процеси приводили до заселення й освоєння нових територій, формування нових спільнот, утворення нових держав. Міграції зумовлювали розвиток обміну, торгівлі, ремесел, взаємообмін знаннями й іншими здобутками культури. Зростання чисельності населення сприяло виникненню нових сіл, міст, їхньому економічному розвитку.

*Демографія (від грец. *de-mos* – «народ» і *grafos* – «опис») – наука, яка вивчає і досліджує розвиток населення: зміни поколінь, переселення на інші території, зміни у певних групах населення.

*Міграція – від лат. *migratio* – «переходжу», «переселяюся») – переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання.

Колонізація – процес господарського освоєння земель у власній країні чи створення поселень в інших країнах.

Позначте на контурній карті:

1. Напрямки вторгнення вікінгів, арабів, угорців.
2. Райони, охоплені чумою в Європі.

1. Доведіть, що середньовічна людина так само залежала від природи, як і людина в стародавні часи.
2. Що впливало на зміну чисельності населення середньовічної Європи?

§ 8. Середньовічне європейське суспільство

1. Феодалізм

З утвердженням варварського світу відійшла в минуле Західна Римська імперія, а разом з нею – економіка, яка ґрунтувалася на рабстві, антична культура, яка оспівувала красу людини. Змінилися соціальний і державний устрій, законодавство.

Основою економіки залишалось сільське господарство. На відміну від стародавнього світу воно забезпечувало переважно власні потреби виробника. Проте, хоча й дуже повільно, селяни долучалися до торгівельно-ринкових відносин.

Володіння землею визначало становище людини в суспільстві. Той, хто мав багато землі, керував життям. Основною робочою силою були не раби, а селяни, які поділялися на особисто вільних і залежних. Особисто вільні селяни мали свої ділянки землі. Потрапляючи в боргову залежність від великих землевласників, вони втрачали право на землю і мусили працювати на нових господарів, віддавали господарю частину врожаю, виконували різноманітні роботи.

Власники великих ділянок землі могли передавати їх разом із селянами у користування іншим особам. Така земельна ділянка називалася *феодом*. Відносини між різними землевласниками, а також між землевласниками і залежними селянами у середньовічному суспільстві вчені називають *феодальними*, а тогочасний суспільний устрій – *феодалізмом*.

Король. Франція. XIII ст.

Жан Ібелін про феодальну присягу

Коли хтось – чоловік або жінка, хто вступає у васальну залежність від верховного сеньйора... він повинен стати перед ним на коліна, скласти свої руки і, вклавши їх у руки сеньйора, сказати йому: «Сір, ось я стаю вашим ближнім васалом на такий-то період... і обіцяю захищати та оберігати вас проти всіх людей, які тільки житимуть і помиратимуть». А сеньйор у відповідь казав: «Приймаю вас у васальну залежність з дотриманням вірності Богу і мені, за умови непорушення прав моїх».

1. Які зобов'язання брав на себе васал, приймаючи присягу?
2. Як автор описує ритуал прийняття васальної присяги?

*Рицар – вершник у шоломі, обладунках, зі щитом, списом і мечем, а також титул у середньовічній Європі.

Феод – земля, яку одержував васал від свого сеньйора в спадкове володіння за умови виконання певних обов'язків (військова служба тощо).

*Стан – соціальна група людей із закріпленими законом правами та обов'язками. Стани остаточно склалися під час формування феодального суспільства.

Надання феоду передбачало укладання договору (переважно усного, але при свідках і урочисто) із взаємними правами й обов'язками. Одна сторона (*сеньйор*) була покровителем, як колись у Давньому Римі заможні аристократи, а інша (*васал*) – повинна була служити. Такі відносини називають *васалітетом*. Тих, хто мав землю із селянами, що її обробляли, називали *феодалами*.

За володіння землею васал сплачував щорічні податки й відбував військову службу. Від неї не звільнялися ні жінки, які керували маєтками після смерті свого чоловіка, батька або брата і перебували у васальній залежності, ні васали зі стану духовенства, які або самостійно виступали в похід, або наймали замість себе рицарів. Термін служби визначався угодою. Як правило, він становив близько 40 днів на рік.

Васал мав у разі потреби допомагати і радити сеньйору, приймати його у себе, сплачувати допомогу, яка стягувалася, коли сеньйора потрібно було викупити з полону, у разі укладення сеньйором або його нащадками шлюбу тощо. Крім того, він повинен був тричі на рік приїздити до замку сеньйора на наради.

На васала покладалися обов'язки не завдавати шкоди життю й здоров'ю сеньйора чи його родичів, не відкривати його таємниць, не руйнувати його замки, не завдавати шкоди його честі, не перешкоджати його планам.

Якщо васал залишав сеньйора під час бою чи вступав у незаконний зв'язок із жінками з родини сеньйора, він міг втратити надану йому сеньйором землю.

У свою чергу, сеньйор зобов'язувався берегти життя, родину, власність свого васала, нагороджувати його земельними ділянками за участь у військових походах. Під час походу сеньйор

Феодальні відносини за Середньовіччя пронизували все суспільство, існували між представниками всіх його верств: між сеньйором і васалом, феодалом-землевласником і залежним від нього селянином, батьком і дітьми, чоловіком і жінкою, навіть закоханими (трубадури співали: «візьми моє серце в феод»). Предметом договору могли бути земля, прибутки, посади тощо. Феод не можна було ділити, дарувати, продавати без згоди сеньйора чи зборів васалів.

утримував васала і його коня. Покарати васала сеньйор міг лише за згодою інших рівних йому васалів.

У Західній Європі спеціальний договір визначав, скільки і що саме мав надати сеньйор своєму васалові на старість. Якщо сеньйор не виконував своїх зобов'язань, він втрачав права на службу васала. Це супроводжувалося особливим ритуалом, під час якого переламували жмут соломи, а пізніше – шаблю.

Відомі випадки, коли васали, об'єднавшись, позбавляли сеньйора земель. Так вчинили з королем Англії **Іоанном Безземельним (1199–1216)**, який викрав дружину одного з васалів.

Середньовічні ціни

XII ст.	Бойовий кінь коштував до 50 шилінгів
	Кольчуга – 100 шилінгів
XIII ст.	Молодий кінь – 10–20 шилінгів
	Корова – 6 шилінгів
	Шкіряний обладунок – 5 шилінгів

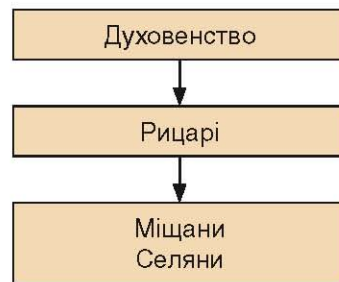
Середньовічні грошові одиниці

1 марка = 13 шилінгів 4 пенси
1 фунт = 20 шилінгів
1 кроун = 5 шилінгів
1 шилінг = 12 пенсів
1 пенні = 4 фартинги

2. Середньовічне суспільство. Ускладнення структури суспільства з виникненням міст

Європейське середньовічне суспільство, структура якого в основному склалася наприкінці XI ст., поділялося на три стани: «ті, хто моляться» – духовенство; «ті, хто воюють» – світські дрібні й великі феодала та рицарі; «ті, хто працюють» – міські жителі (міщани, або городяни) й селяни. З часом структура ускладнювалася. У суспільстві виокремилися й посіли важливе місце ремісники, купці, лихварі тощо.

Молодші сини світських феодалів, які не мали права наслідування земель, могли поповнити стан духовенства. До монастирів потрапляли також селяни та жителі міст. Звання рицаря можна було придбати за гроші або отримати за військову службу. Так, в Англії існувало правило, за яким селянин, маючи 20 шилінгів річного прибутку, міг звернутися до короля з проханням надати йому рицарське звання.

Структура середньовічного суспільства

Стан міщан поповнювався за рахунок особисто вільних зубожілих селян, а також залежних селян, які втекли до міста, прожили там протягом одного року та одного дня і не були ввіймані. За законом їх не можна було повернути до маєтку феодала. У XV ст. перехід з одного до іншого стану було обмежено.

Стан світських феодалів був найбільш замкненим, мав чітку структуру. Сеньйор надавав феод васалам, а ті, в свою чергу, передавали їх власним васалам. Найдрібніші васали інколи мали лише кілька дворів залежних селян.

«Ті, хто воюють»

Найвищий щабель у феодальній ієрархії посідав *король*. Він вважався першим сеньйором.

Після короля вищі щаблі в ієрархії світських феодалів посідали герцоги, маркізи, графи, віконті. *Герцогами* називали військових вождів у племянних об'єднаннях германців. Пізніше герцоги стали воєначальниками, влада яких поширювалася на велику територію. *Маркізами* або *маркграфами* спочатку називали правителів прикордонних областей (марок) того чи іншого королівства, які мали надзвичайні повноваження. *Гра-*

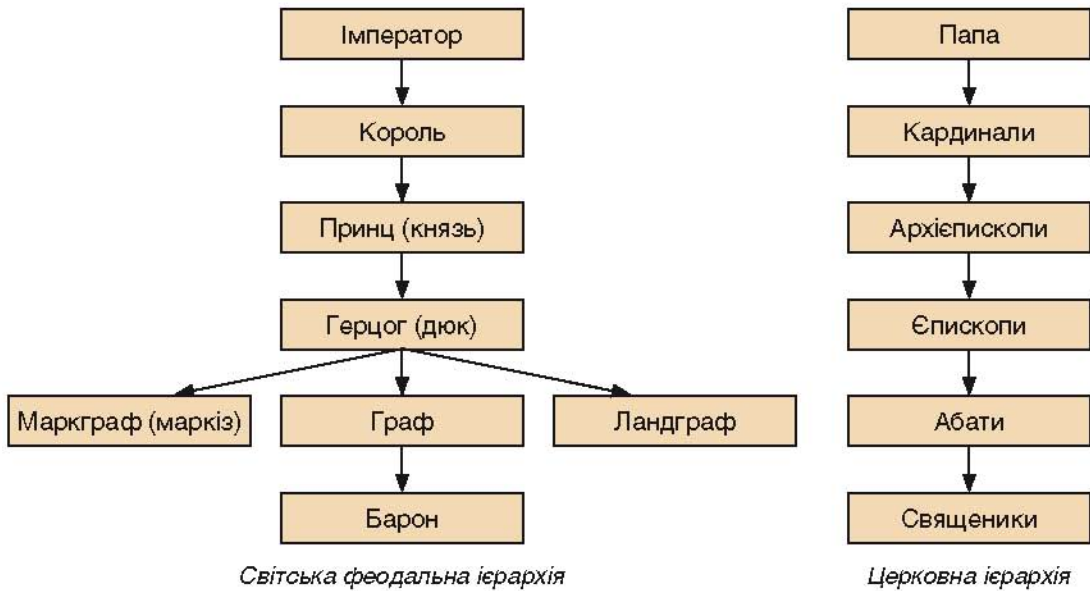
фом іменували чиновника, що за часів раннього Середньовіччя представляв королівську владу в певній частині держави. У XI ст. в державі Каролінгів заступника графа називали *віконтом*. Усі ці титули належали феодалам, які володіли цілими провінціями, були власниками сотень селищ, могли привести на війну кількатисячні війська.

Дещо нижчу сходинку посідали власники кількох селищ, які здатні були озброїти достатньо великий загін рицарів. У різних частинах Європи їх називали по-різному: *барон* (у перекладі означає «чоловік»), *сір* («вождь», «володар») або *лорд*.

Щаблем нижче стояли *рицарі* – володарі одного селища. У VIII–XI ст. рицарем називали будь-якого воїна, що відбував кінну службу у свого сеньйора. З XII ст. рицарем вважали того, хто отримав рицарське виховання й був посвячений у рицарі під час спеціального ритуалу. Кожен рицар мав право на власний герб і штандарт. З XIII ст. рицарем міг стати лише аристократ за походженням.

Середньовічна книжкова мініатюра

Останній щабель у світській феодалній ієрархії займали *зброєносці*. Спочатку вони були лише слугами рицарів, згодом стали власниками певної кількості земель. У Німеччині їх називали «благородними слугами», в Англії – «щитоносцями», в Іспанії – «молодшими», у Франції – «зброєносцями».

Така структура середньовічного суспільства була названа істориками *феодалною драбиною*.

«Ті, хто моляться»

Очоловав духовенство *папа римський*. Його обирали пожиттєво на зібранні *кардиналів*. Папа римський призначав вищих керівників церкви – кардиналів, архієпископів та єпископів. З часом церква накопичила величезні багатства і перетворилася на великого феодала. Нерідко папи впливали на долі держав та їх правителів.

Нижчу сходинку посідали *архієпископи*, які управляли великими провінціями. Наприклад, у державі Карла Великого їх було 21. *Єпископи* управляли епархіями, з яких складалася церковна провінція. Їм підпорядковувалися ченці в містах і церковних округах. Ще нижче знаходилися *абати* і *пріори*, які керували монастиря-

Ченці. Франція, 1453–1457 рр.

ми. Найнижчу сходинку посідали звичайні *ченці* та *священники* окремих парафій.

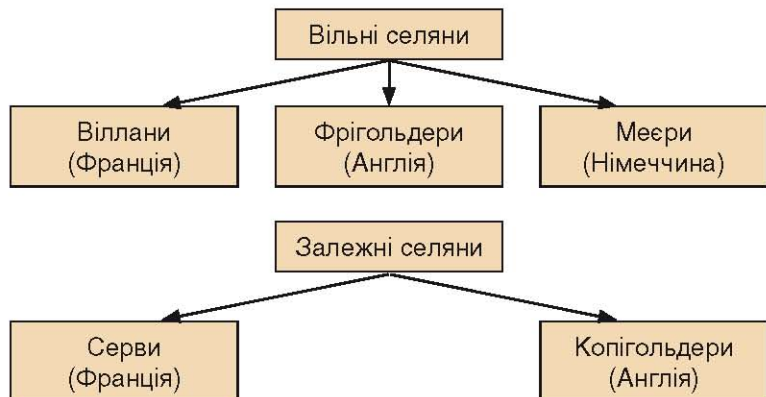
«Ті, хто працюють»

Найчисленнішим станом феодального суспільства були *селяни*. Вони поділялися на різні категорії залежно від заможності, прав, розмірів земельної ділянки, характеру повинностей. Найвищу сходинку посідали вільні селяни. У Франції їх називали *вілланами*, в Англії – *фрігольдерами*, у Німеччині – *меєрами*. У Скандинавії та Англії вільні селяни мали право носити зброю, брати участь у воєнних походах, володіти земельними наділами.

Залежні селяни поділялися на дві основні групи. Першу становили селяни, які мали власний будинок, – *надільні*. У Франції їх називали *сервами*, в Англії – *копігольдерами*. Надільні селяни працювали на власній землі й сплачували сеньйору податок – *чинш*, у грошовому або натуральному вигляді. Це був податок хлібом і пивом, домашньою птицею і сиром, медом, маслом, виробами із заліза та дерева.

Друга група залежних селян – це селяни, які жили у помешканні феодала, – *челядь*. Вони харчувалися за загальним столом, жили в замку. Залежні селяни у Франції сплачували подушний податок, подимний, податок на вступ у шлюб.

Жителі міст (*міщани*) поділялися на три категорії: міських багатіїв-*патриціїв*, заможних *ремісників* і *торговців* та *міські низи*. Представники першої категорії обіймали виборні посади, займалися торгівлею, мали пільги щодо сплати податків і різні привілеї. Заможні ремісники й торговці мали виборчі

Категорії середньовічного селянства

права, займалися торгівлею, крім міжнародної, проте не звільнялися від сплати податків. Міська біднота мала право обирати, але не мала права входити до керівних органів міста. Бідняки займалися ремеслом і роздрібною торгівлею.

3. Сім'я, жінка в суспільстві

Подружнє життя чоловіка й жінки було схожим на відносини сеньйора і васала. Це був союз, у якому чоловік був покровителем, а дружина йому підкорялася. Дружина зобов'язувалася вірно служити чоловікові – народити й виховати дітей, вести домашнє господарство. Зазвичай у родині було трое-четверо дітей, хоча народжувалося набагато більше. Майже половина дітей помирали від хвороб, а в бідних родинях – ще й через недоїдання.

Для феодалів шлюб був способом розширення володінь. У середні віки дівчаткам дозволялося брати шлюб з 12 років, хлопчикам – з 14. Вибір майбутньої дружини або чоловіка залежав тільки від батьків. Як правило, шлюб був пожиттєвим, його не можна було розірвати.

У Середньовіччі жінки часто ставали жертвами невігластва та релігійних забобонів. Церква звинувачувала їх у служінні дияволу й називала відьмами. Так, по всій Європі вже на схил-

*Дві жінки роблять локшину.
Із середньовічного трактату
про здоровий спосіб життя
Tacuinum Sanitas. Кінець XIV ст.*

3 епопеї про Гарена Лотаринзького

Дрей і Фромон прибули до палацу графа Фландрського. Бодуен наказує покликати свою сестру. Коли вона входить, усі встають, і кожен захоплюється шляхетною гнучкістю її тіла й красою обличчя. Фламандець бере її за руку: «Моя дорога й прекрасна сестро, поговорімо трохи наодинці. Як ви почуваетесь?» – «Дуже добре, дякувати Богові». – «Ну й чудово! Завтра ви матимете чоловіка». – «Що Ви кажете, брате? Я тільки-но втратила свого володаря: й місяця не минуло, як його поклали в труну. І що всі скажуть, якщо я швидко знайду іншого володаря?» – «І все ж таки ви це зробіте, сестро моя. Той, кого я вам даю, заможніший за вашого першого чоловіка; він молодий і гарний – це... син Ардхе, хоробрий Фромон. Андре тільки-но помер, й ам'єнська земля, як багато інших, повинні йому підкорятися...»

1. Що в епопеї вказує на залежність жінки в середньовічному суспільстві?
2. Чому феодал спонукає свою сестру до одруження вдруге?

ку Середньовіччя і навіть на початку Нового часу (з кінця XV і до XVII ст.) палали багаття, на яких загинули десятки тисяч «вільом». Це покарання, на думку церковників, було гуманним – без пролиття крові.

1. Дайте визначення понять «феод», «феодалізм», «стани».
2. Охарактеризуйте основні стани середньовічного суспільства.
3. Якою була роль жінки у середньовічній родині?

§ 9. Роль християнської церкви у становленні середньовічного суспільства

1. Релігія та церква в житті суспільства

Гвітогляд середньовічної людини ґрунтувався на вірі в бога, тобто був *теологічним* (від грецького «теос» – Бог). У ранньому християнстві дуже сильною була віра в швидке друге пришествя Ісуса Христа, Страшний суд і кінець грішного світу.

Христос Пантократор. Мозаїка. Апсида собору в Монреалі. Сицилія. Близько 1180–1194 рр.

Церква тримала людей у страху за долю своєї душі після смерті. Вона контролювала життя не лише простої людини, а й намагалася підкорити своєму впливові землевласників і королів. З часом церква отримала у володіння величні собори і коштовності. Близько третини всіх орних земель у Європі за розвинутого Середньовіччя належало церкві. На її користь сплачували «десятину» (десяту частину доходів).

Монастирі за часів Середньовіччя були не лише релігійними центрами, а й осередками освіти і культури. При монастирях працювали *скрипторії* – спеціальні майстерні для переписування книжок. Крім Біблії, переписували книжки християнських мислителів, житія святих, усілілі

античні твори, а також складали *хроніки* – описи подій за роками. При монастирях зазвичай існували бібліотеки.

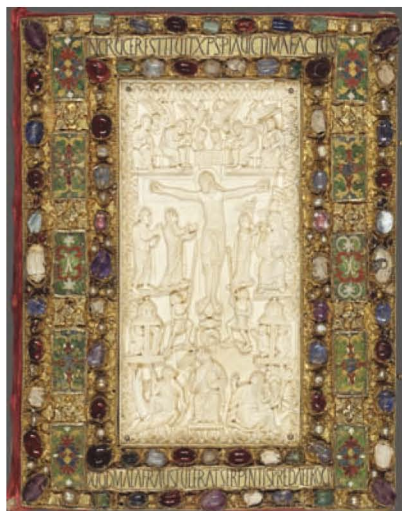
2. Поширення християнства. Церква в V–XI ст.

Протягом майже 500 років християнство було поширене лише в межах Римської імперії. Ще в перші століття нової ери християнами стали бургунди, остготи, вестготи, згодом франки та інші варварські племена. Поширення християнства було тривалим і складним процесом. Охочіше сприймали нову віру жителі міст. Селян же, які стійко трималися за традиції й віру своїх пращурів, охрещували за наказом або збройним примусом правителів.

Поширенню християнства серед численних народів Європи сприяла діяльність місіонерів і проповідників, яка розпочалася за папи римського **Григорія I (590–604)**. Підтримані владою, вони руйнували язичницькі храми й капища, нищили ідолів, викорчувували священні дерева. Але шведи й литовці, навіть охрестившись, тимчасово повернулися до язичництва.

Перші християнські громади вирізнялися демократизмом і бідністю, однак досить швидко служителі культу – духовенство, або *клер* (від грецького «клер» – жереб, оскільки спочатку священників обирали жеребкуванням) – створили сувору ієрархічну організацію. Ще на початку I тис. склалися церковні округи на чолі з єпископами, перші з яких призначались апостолами. Церковні провінції – митрополії – очолили митрополити – перші серед рівних. Найважливіші питання, пов'язані з управлінням церквою, суперечками щодо тлумачення Святого Письма тощо, вирішувалися на Вселенських соборах, де збиралися найвищі посадовці християнської церкви – *ієрархи*.

Протягом IV–VIII ст. на Вселенських соборах сформувалася система, згідно з якою влада у християнській церкві зосередилася в руках римського, константинопольського, александрійського, єрусалимського, антиохійського *патріархів*. Поступово

Євангеліє з м. Меца.
Франція. Кінець VIII ст.

***Патріарх** – вищий церковний посадовець у східній християнській церкві.

***Канон** – церковне обов'язкове правило.

Хрещення Господнє. Середньовічна мозаїка

виділилося два найвпливовіших керівники церкви – римський і константинопольський.

Наприкінці IV – на початку V ст. римські єпископи почали домагатися визнання за ними першості серед усього духовенства. Зверхність пап обґрунтовували тим, що їхня влада походить від апостола Петра, який, за легендою, був першим римським єпископом. Відтак Рим часто називали «апостольською столицею». Папа римський вважався «намісником Христа на Землі».

На першість у християнській церкві претендували і єпископи константинопольські. Ще в 381 р. собор назвав константинопольського єпископа другим за значенням після римського, бо «Константинополь є Новим Римом». У середині V ст. константинопольського єпископа вже називали *патріархом* (основоположником) східної церкви та визнали на соборі рівним папі римському.

У VI–VII ст. у Західній Європі королі й великі землевласники зводили на своїх землях церкви й монастирі, забезпечували їх майном. Каролінги навіть скликали церковні собори, втручалися у суперечки щодо трактування вчення Христа.

Спочатку королів не влаштовувала залежність церкви чи монастиря від власників землі. Аби забезпечити певну самостійність римської церкви, Піпін Короткий, батько Карла Великого, подарував папі римському велику територію, відвойовану в лангобардів. Карл підтвердив право папи на ці землі. Так папа став водночас церковним і світським володарем. Коронувавши Карла Великого у соборі Святого Петра, папа римський продемонстрував світові, що державна влада є дійсною тільки з благословення папи. Проте взаємини церкви й держави не були цілком безхмарними. Їм не вдалося уникнути жорсткого суперництва в боротьбі за вплив на життя народів Європи.

Прагнення пап до панування над усім християнським світом викликало спротив світських правителів Європи й візантійських імператорів. Протистояння Східної і Західної церков загострилося. Незгодних із керівниками церкви, зокрема й

світських правителів, церква карала: піддавала *анафемі* – публічному прокляттю, «відлучала» від церкви, оголошувала *інтердикт* – забороняла відправляти церковні обряди тощо.

Яку роль відігравала церква в ранньому Середньовіччі?

3. Чернецтво. Виникнення монастирів

Чернецтво виникло ще за часів переслідування християн римськими імператорами. У V ст. воно поширилося в Італії, Франції, Ірландії, а згодом – в інших країнах. Основними чеснотами ченця вважалися відданість християнській церкві, життя, сповнене добрих справ, подолання спокус, опіка над хворими й бідними, місіонерська діяльність. Ченці мешкали в монастирях. Доступ на територію монастиря для мирян був обмежений, так само обмежувалося перебування ченців поза монастирськими мурами.

Центром монастиря був двір, з усіх боків оточений галереями. З двору можна було потрапити до трапезної, помешкань ченців і зали засідань монастирської адміністрації. Поблизу розташовувався скрипторій. У монастирі, оточеному мурами, було зведено господарські споруди: майстерні, стайні, млини, сховища для зерна й продуктів харчування, лікарня, приміщення для роздачі милостині й помешкання для паломників. Фізичну роботу в монастирському господарстві виконували *послушники* – люди, які готувалися стати ченцями. Справи монастиря обговорювали на загальних зборах – *капітулах*.

Перші монастирі мали власні статuti, які визначали життя ченців. Але з часом ченці почали порушувати релігійні канони та статuti монастирів і поринули у мирські гріхи. Тому виникли нові об'єднання ченців – *чернечі ордени*, які намагалися відмежуватися від лихої слави своїх релігійних братів (ці об'єднання дістали назви за іменами своїх засновників). Крім того, ордени були покликані зміцнити вплив католицької церкви.

Орден – об'єднання осіб, зв'язаних єдиною метою і правилами.

Чернечі ордени – об'єднання ченців у католицькій церкві, які живуть за статутом і дають обітницю.

Бенедиктинець за заняттям музикою. Книжкова мініатюра XIV ст.

Святий Бенедикт.
Середньовічна фреска

Орден бенедиктинців

Один із перших чернечих орденів виник у монастирі, заснованому Бенедиктом Нурсійським (близько 480 – близько 547), у VI ст. в м. Монте-Кассіно поблизу Неаполя, в Італії.

День ченця поділявся на три частини: години молитви, години праці й години відпочинку. Богослужіння відбувалися сім разів на день. Статут вимагав також щоденної праці. Бенедикт зазначав, що ченці повинні приязно ставитися один до одного, жити просто й скромно. Ченці цього монастиря заснували орден Святого Бенедикта (*орден бенедиктинців*). Монастирі бенедиктинців існували в багатьох країнах Європи, зокрема і в Україні.

Орден францисканців

Засновником ордену вважають Святого Франциска (1181 або 1182–1226) з італійського м. Ассізі. Він ходив босоніж, у простій рясі, підперезаний мотузкою. Спав просто неба. Проповідував Євангеліє не тільки людям, а й птахам і тваринам. Це викликало презирство й насмішки абатів та єпископів. Але прості люди шанували проповідника. *Орден францисканців* вів мандрівне життя. Францисканці вбиралися в рясі коричневого кольору

й мали великі чотки, у яких налічувалося 50 намистин. Жили ченці надзвичайно бідно, їх часто називали *жебруцим орденом*. Згодом францисканці почали накопичувати багатства, будувати собори та монастирі.

Орден домініканців

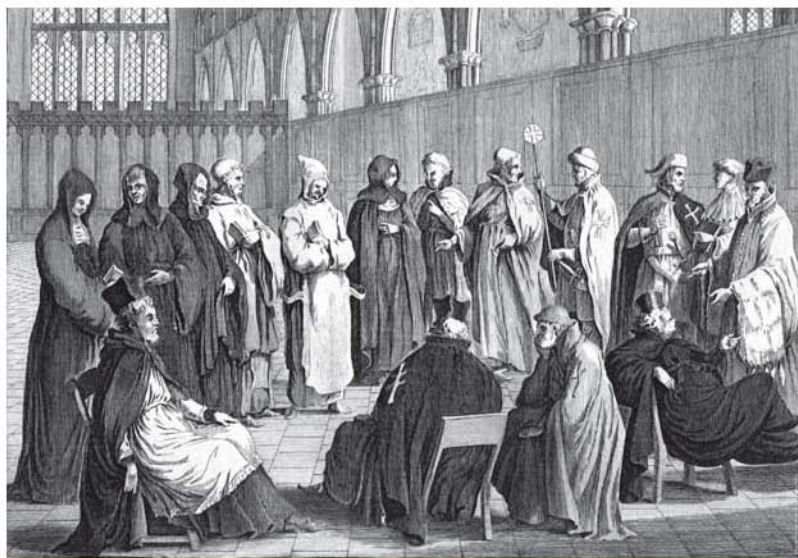
Орден домініканців було засновано святим Домініком де Гусманом (1170–1221) у м. Тулузі (Франція) для боротьби з ересями. Тому домініканці найбільше часу витрачали на вивчення священних текстів і уславилися в Європі своєю освіченістю. До ордену домініканців належали відомі середньовічні богослови Альберт Великий та Тома Аквін-

Домініканський костел у м. Кам'янці-Подільському. XIV–XVI ст.

ський. У статуті ордену наголошувалося, що кожен із ченців, немов пес, повинен захищати віру і церкву, випалювати гріхи з душ відступників. Тому емблемою ордену було зображення собаки зі смолоскипом у зубах. Вирізняла домініканців серед інших чернечих орденів біла ряса з каптуром. Домініканці намагалися поширювати християнство і поза межами Європи. У XIII ст. вони почали будувати монастир неподалік Києва.

Чернечі ордени відіграли значну роль у житті середньовічної Європи. Вони боролися за християнську віру словом і прикладом праведного життя. Чернечі монастирі сприяли розвитку освіти й культури, відкривали навчальні заклади. Вони також мали високий моральний авторитет. Із середовища ченців вийшли видатні філософи, вчені.

Ченці різних орденів

1. З якою метою створювалися чернечі ордени?
2. Розкажіть про засновників чернечих орденів.
3. На основі тексту параграфа та ілюстрацій розкажіть про життя ченців.
4. Розгляньте малюнок із зображенням ченців різних орденів. Представники яких орденів зображені на малюнку?
5. Дізнайтеся та розкажіть, які монастирі та храми чернечих орденів зведені на території України.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§ 10. Замок. Рицарські традиції. Життя селян

1. На підставі тексту параграфу та ілюстрацій опишіть середньовічний замок.

Замок

Замок є одним із символів Середньовіччя. Зазвичай він був великим приватним будинком феодала – короля, графа, рицаря. Замки будували з метою захисту власних володінь, кордонів, портів, річкових переправ, контролю за суходільними або водними торговельними шляхами. Феодал обирав для свого помешкання важкодоступні місця: річкові острови, схили гір, високі береги річок. Дозвіл на будівництво замку та будь-яких додаткових укріплень надавав король або сеньйор, який у будь-який час міг змінити своє рішення і відібрати землю.

Перші замки в Європі з'явилися ще до середини X ст. і

були своєрідними опорними пунктами для захисту навколишніх сіл від нападів ворогів. Зазвичай вони будувалися на швидкуруч. Заздалегідь підготувавши деревину, цвяхи й інші необхідні матеріали, замок зводили упродовж тижня. Зрозуміло, що згодом на будівництво замків з каменю витрачалося значно більше часу, зусиль і коштів. Перші замки мали дерев'яну будівлю для розміщення військ та обносилися ровом і гострокіллям. Коли ворог долав укріплення, оборонцям замку доводилося битися не на життя, а на смерть. Тому згодом власники вирішили зводити додаткові захисні споруди.

У X ст. основною замковою оборонною спорудою була прямокутна дерев'яна, а потім кам'яна вежа, яку називали *донжон*. Вежу будували на

Донжон Венсенського замку, Франція

природному або спеціально насипаному для цього пагорбі. Донжон поділявся на кілька поверхів, сполучених драбинами, які прибирали під час небезпеки.

Житло феодала зазвичай розташовувалося на третьому поверсі. Слуги мешкали вище. У підземеллях утримували полонених та злочинців. У дворі замку були криниця, храм, житла ремісників. Кожен власник волів мати в обійсті доброго коваля, який був одночасно і майстром, і механіком. Він не лише виготовляв знаряддя праці й підковував коней, а й дбав про виготовлення зброї та обладунків для свого господаря і його рицарів. Так само важливими для життя замку були оперювач і тесляр. Обов'язком оперювача було виготовлення оперення й дерев'яної частини стріл, які до появи вогнепальної зброї активно використовували захисники замку. Тесляр займався ремонтом дерев'яних укріплень. Він також виготовляв меблі, хатне начиння на вимогу господаря або для задоволення потреб жителів замку.

Будівництво й утримання замків могли дозволити собі надзвичайно заможні феодали і король. Більшу частину часу феодали проводили поза межами замків: на полюванні, у візитах до сусідів, у мандрівках тощо.

Про це свідчить, наприклад, те, що діти англійського короля Едуарда III народилися в різних місцях: троє – у Вудстоку, двоє – у Тауері, у Лондоні, двоє – у Віндзорському замку, один – у Валентаймі, один – у Гатфілді, один – у Кінгс Ленглі, один – у Антверпені і ще один – у Генті.

Користуючись малюнками, порівняйте ранні дерев'яні й пізніші кам'яні замки. З чим пов'язані ці зміни? Аргументуйте свою думку.

Поступово замість валів почали зводити потрійні кам'яні мури із бійницями, а рів навколо замку заповнювали водою. Через нього перекидали підйомний міст, по обидва боки від якого височіли вежі.

З матеріалу розділу II пригадайте:

Хто такий рицар? Що таке феоуд?

2. Використовуючи тексти і зображення, відтворіть озброєння та традиції рицарів. У цьому вам допоможе виконання запропонованих завдань.

- Опишіть звичайний день середньовічного рицаря під час війни й у мирний час.
  - У чому полягав ритуал посвячення в рицарі?
  - Які чесноти повинен був мати справжній рицар?
- Опишіть, як відбувався рицарський турнір.

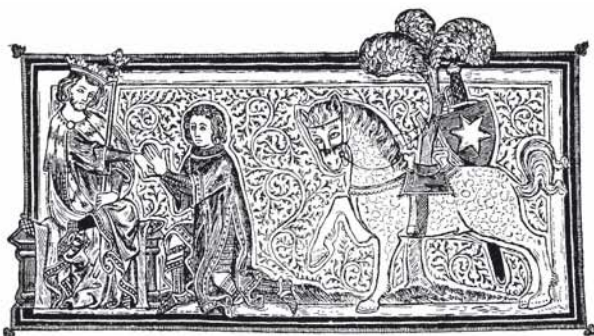
Рицарські традиції

Рицарство – це суспільний стан професійних воїнів. Його формування розпочалося ще за доби Франкського королівства, у VIII ст.

Від рицаря вимагалось мати наділ землі, кольчугу або панцир, які були неодмінним захисним обладунком для того, хто служив у важкій кінноті. У IX ст. такий обладунок коштував стільки ж, скільки й 45 корів. Рицарю потрібно було спорядити ще й слугу, придбати возик і завантажити його продовольчими запасами, тому витрати становили вартість цілої череди.

Рицар мав прикрашений родовим гербом великий щит, який прикривав воїна майже повністю. Наступальною зброєю рицаря був спис і довгий меч.

Ритуал посвячення в рицарі сягав корінням часів Римської імперії. Германець тієї доби вважався повнолітнім лише після того, як йому на народних зборах вручали зброю. Наприклад, король франків Карл Великий у 791 р. оперезав мечем свого сина Людовіка, якому виповнилося на той час 13 років. Людовік, у свою чергу, здійснив цей ритуал над своїм сином Карлом, коли тому виповнилося 15.

Рицар, що приносить клятву вірності королю.
Мініатюра кінця XIII ст.

Суспільство висувало певні вимоги до тих, хто ставав лицарем. Лицар мав бути вільнонародженим, щедрим, відважним, войовничим, любити батьківщину, говорити правду й тримати слово. Найтяжчою образою було звинувачення в боягузтві. Лицар у бойовому спорядженні не мав права відступати. Ще однією чесною вважалася шляхетність.

Якщо під час двобою один із лицарів збивав іншого на землю й, піднімаючи його забрало, бачив, що він похилого віку, то не вбивав супротивника, а говорив йому: «Сеньйоре, вставайте, я потримаю ваше стремено. Мені не потрібна така слава. Небагато честі в тому, щоб перемогти того, чия голова вже вкрилася сивиною».

Крім військової вправності, цінувалося сім лицарських мистецтв: їзда верхи, стрільба з лука, соколине полювання, плавання, кулачний бій, гра в шахи, складання віршів.

Коли хлопчику, нащадку лицаря, виповнювалося сім років, його віддавали до палацу сеньйора. Він чистив зброю, допомагав лицареві сісти на коня, прислужував за столом, а водночас і сам вправлявся у військовому мистецтві. Крім того, його навчали ввічливості та поведження з дамами. У 14 років він ставав зброєносцем. Двадцятидворічних юнаків посвячували в лицарі. Кожен лицар міг здійснити ритуал посвячення, але частіше це робили сеньйори, королі, імператори.

Церемонія відбувалася так.

Оскільки приймати посвячення в лицарі слід було чистому тілом і душею, майбутнього лицаря спочатку занурювали в купіль під читання молитов. Потім його перевдягали в чистий простий одяг, підперезували червоною мотузкою. Далі кандидат проводив кілька днів у пості й молитвах. І лише після цього поставав перед накритим білим покривом віттарем, на якому палали чотири свічки, й чекав на сигнал – подзвін.

Коли ж лунав дзвін, двоє лицарів знімали з юнака червоний «пояс», накривали плечі лицарським плащем і вели до місця посвяти.

Один із лицарів, ставши на коліно перед королем, просив про прийняття кандидата до числа лицарів. За наказом короля оголошували походження й заслуги кандидата.

Ступивши до кандидата, який схилив коліно, король промовляв: «Знай, що ти завжди маєш бути чистий розумом і тілом, бо немає людини, яка б поважала лицаря, що сам не поважає себе». Під час промови лицарі, які супроводжували кандидата, чіпляли до його чобіт шпори, оперізували його мечем і поясом. Король застівав на його шиї золотий ланцюг зі словами: «Ти ще недавно постував, перед тобою палали чотири свічки. Знай тепер значення тих чотирьох свічок: ти повинен завжди тримати слово й бути вільним від брехні; не повинен допускати, щоб страждали невинні; маєш дотримуватися правил лицарства як власної клятви; ти повинен бути щедрим».

Кандидат виголошував клятву лицаря, а король злегка вдаряв його мечем і підводив з колін. Закінчувався обряд тим, що посвячений, скочивши на коня, демонстрував своє військове мистецтво, вражаючи мішені списом.

Дама з єдиногомом.
Середньовічний гобелен

Любов до війни і військової справи рицар поєднував з любов'ю до прекрасної дами. Дама часто посідала вище суспільне становище, ніж рицар. Щоб завоювати прихильність дами, рицар проходив випробування й здійснював подвиги, виконував усі її накази.

Розвагою для рицаря і широкого загалу були *рицарські турніри*. Учасники турнірів повинні були користуватися однаковою зброєю. Найчастіше спочатку рицарі мчали один на одного зі списом, намагаючись вибити суперника з сідла. Якщо списи ламалися, вони бралися за мечі, потім за булави. Турнірна зброя була загупленою. Рицарі намагалися лише змусити суперника визнати поразку. Після індивідуальних поєдинків, які могли тривати кілька днів, влаштовували головне змагання – битву двох загонів.

Інколи рицарі озброювалися звичайною зброєю. Тоді турнір перетворювався на справжню битву. Наприклад, у 1240 р. на турнірі в Нейссі поблизу Кельна загинуло 60 рицарів. На

Шанувати Бога й битися за віру. Краще вмерти тисячею смертей, ніж зректись християнства. Вірно служити своєму государеві й хоробро битися за нього. Захищати слабких, удів, сиріт, шляхетних дівчат, жертвувати собою заради них. Нікого не кривдити, не захоплювати чужого майна й вступати в бій з тими, хто це робить. Керуватися лише славою і доброчесністю, а не вигодою і нагородою. Завжди бути готовим прийняти виклик на рівний бій. Завжди тримати своє слово чи обіцянку. Завжди говорити тільки правду, навіть якщо вона не вигідна. Завжди бути вірним, чемним, скромним.

1. Які обов'язки брала на себе людина, вступаючи до рицарського стану?
2. Чи вважаєте ви слухними рицарські чесноти, названі в документі? Які з них ви обрали б за гасло для себе? Чому?

Рицарський турнір. З епопеї про Гарена Лотаринзького

Рівнина здається лісом блискучих шоломів, над якими майорять, виблискуючи, знамена... Обидва війська, які стоять одне навпроти одного, починають повільно зближатися, доки не опиняться на відстані польоту стріли. Хто першим почне атакувати, хто першим виступить з лав? Це юний Фромонден. З притиснутим до грудей щитом виїжджає він вразити одного рицаря, вибиває його з сідла, під'їжджає до іншого, котрого також перемагає. Спис його поламано, але він б'є уламком і знову нападає... Схрещуються усі списи, уламками їх укрита земля; васали розсіяні, перелякані коні понесли, поранені страшно кричать; і не в одному місці, а у двадцяти, сорока різних місцях зіштовхуються рицарі один з одним, щоб вразити або прийняти смерть.

1. Яку зброю використовували під час рицарського турніру?
2. З якою метою влаштовували рицарські турніри?

турнірах також брали супротивників у полон і примушували сплачувати викуп за звільнення.

Рицарські поединки стали неодмінною складовою битв у нескінченних феодалних війнах. Такий поєдинок відбувався перед боєм, єдиноборство зазвичай завершувалося смертю одного з рицарів.

3. Розгляньте ілюстрацію. На основі ваших вражень від тексту та ілюстрації опишіть день середньовічної селянської сім'ї у час сівби та збору врожаю.

Сільське господарство. Селянська община Середньовіччя

Основою життя середньовічної Європи було сільське господарство. У цей час земля не була щедрою, бо люди не вміли добре обробляти її. Селяни застосовували дерев'яне рало, яке не могло глибоко зорювати землю. Тому землю орали тричотири рази, перш ніж засіяти.

У XII–XIII ст. почали застосовувати борону. Врожайність підвищували, використовуючи природні добрива: зіпріле листя, траву, соломку, послід тварин.

Зернові збирали серпом, зрізаючи колосся у верхній частині стебла, щоб залишити якомога більше соломи для добрива, а також на їжу для худоби. На обраному місці восени або взимку вирубували дерева та кущі, а навесні їх спалювали і після цього, без обробітку ґрунту, сіяли льон або просо. У наступні роки сіяли жито чи інші зернові культури. Упродовж IX–XIV ст. поширилася *трипільна* система – два поля оброблювали, а третє відпочивало. Його використовували під пасовисько.

Дім, господарські споруди, присадибна ділянка, садок, виноградник – усе це становило селянський двір. Село було обнесене загорожею, яку інколи укріплювали ровами й валами. Селитися за загорожею заборонялося.

Селяни не були однаково заможні. За часів Середньовіччя вони здебільшого залежали від феодалів. Але були й такі, які утримували землю сеньйора, перебували під його судовою владою, виконували різні повинності, проте особисто були вільними.

Брати Лімбурги. Жовтень.
Сівба озимини. Мініатюра
з «Пречудового часослова
герцога Беррійського». XV ст.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

На основі тексту й ілюстрацій порівняйте інтер'єр житла селянина й феодала. Про що свідчить різниця в облаштуванні помешкань?

Житло і хатне начиння

Найкраще житло за доби Середньовіччя належало правителям країн і великим феодалам. Це були пишно прикрашені замки й палаці. Меблів і хатнього начиння у середньовічному будинку було зовсім небагато. Важливим елементом інтер'єру був камін. У верхній його частині та з боків робили полиці, на які ставили посуд та інші предмети.

Урізноманітнилися меблі. Чільне місце в умеблюванні помешкання займала скриня. У заможних господарів було багато скринь, які розставляли вздовж стін: вони слугували ще й лавами або диванами. Широке ліжко розміщували на підвищенні; воно мало по кутках чотири колони, які підтримували балдахін. З'явилися шафи, буфети, етажерки.

Інтер'єр прикрашали різноманітними килимами. Стіни драпірували кольоровою тканиною, оксамитом або сукном. У середині XIV ст. з'явилися ткані килими, на яких зображували

сцени полювання, герби, історичні події. Інколи вони сягали кількох десятків метрів у довжину й ширину.

У палацах зазвичай існували дві кухні, з кам'яною підлогою і величезними печами, які протоплювали дровами або торфом. Хліб виймали за допомогою плоских дерев'яних лопат. Обов'язковим атрибутом кухні був широкий стіл. На ньому нарізали овочі, рубали м'ясо.

Воду кип'ятили у величезних казанах, які підвішували над вогнищем. Їжу готували на сковородах або у важких металевих каструлях.

Родина біля каміна. XIV ст.

У маєтках феодалів зазвичай розташовувалися маслоробні. У кутку поряд із маслобійкою стояв важкий прес для сиру. Серед іншого кухонного начиння можна назвати різноманітні ножі, щипці для цукру, ступки, товкачки.

У ремісників помешкання були значно скромнішими. Зазвичай будинок слугував не лише житлом, а й майстернею, крамницею, складським приміщенням. Житло переважно опалювали відкритим вогнем. У холодну пору року вікна закривали шкурою, пергаментом або промасленою тканиною, тому в помешканнях панувала напівтемрява. Освітлювали приміщення за допомогою свічок або олійних ламп. Меблі були дерев'яними й доволі грубо зробленими.

Помешкання селянина мало одну кімнату. Біля стіни або в центрі знаходилося вогнище. Для приготування їжі використовували глиняні горщики, які ставили прямо в гаряче вугілля або на камінь поряд із вогнем. У будинку зберігали дерев'яні ступи, ручні млини або кам'яні ночви, де зерно перемлювали на борошно.

Приблизно таким самим було помешкання сільських ремісників. Але воно поділялося на дві кімнати: житлову й майстерню. У житловій кімнаті розташовували вогнище. З кожного боку від нього в стіни вбивали металеві гаки, на які встановлювали підставки та вішали казан для приготування їжі.

Розкажіть про основні вдосконалення у транспорті в епоху Середньовіччя.

Транспорт

Від Римської імперії Європа отримала у спадок систему шляхів сполучення. Лише на деяких із них, які називали королівськими, могли розминутися два візки. Бруковані дороги якщо й будувалися, то існували недовго – селяни розбирали камінь для будівництва своїх жител. Мости з каменю через великі річки будували лише в Італії, де зберігалися римські традиції.

Франкські королі династії Меровінгів у VIII ст. використовували для подорожей фургон, запряжений волами. Пересуватися іншим чином вважалося негідним для королівської особи.

Доволі поширеними в Європі були вози з однією віссю. У IX–X ст. впровадження в побут таких, здавалося б, дрібниць, як підкова та хомут, дали можливість запрягати коней у віз. Завдяки цьому далекі відстані долати стало набагато швидше, ніж волами.

Більш надійним і зручним видом транспорту залишався водний. Кораблями перевозили основну частину вантажів купці, незважаючи на загрозу бути пограбованими піратами.

Порівняйте озброєння ополченця і рицаря. На основі тексту й ілюстрацій опишіть зовнішній вигляд облогової машини та арбалета.

Середньовічна армія та зброя

У середні віки війни були буденною справою. Середньовічні армії склалися з піхоти, лучників і кінноти. У піхоті служили здебільшого селяни-ополченці, озброєні списом, довжина якого сягала 2 м, та ножем завдовжки до 30 см. Захищав ополченця щит, зроблений із липових дощок та вкритий грубою шкірою. У центрі щита вставлявся металевий конус, яким можна було завдати удару.

Лучники, які стріляли зі швидкістю не менше як 10 пострілів на хвилину, вражали ворога зі значної відстані. До XV ст. лучники були захищені лише шкіряною курткою, згодом до неї додалися заклепки, а також шолом і кольчуги.

Кіннота формувалася з рицарів. Під час бою вона знищувала передові лави супротивника, короткими лобовими атаками порушувала його бойовий стрій та зчиняла паніку.

Якщо рицарі занадто глибоко вривалися у лави супротивника, вони могли стати легкою здобиччю піхотинців, бо важке озброєння та обладунки робили їх малорухливими у ближньому бою.

Керівником армії за Середньовіччя був правитель держави. Він обов'язково мав брати участь у битвах, командував військами, але не йшов у передніх лавах. До вищого військового командування належали *конетабль* і *маршал*. У французькій армії конетабль керував військом на марші та командував у

Озброєння ополченця і рицаря

Існує легенда, яка пояснює походження знака перемоги – «V». У середні віки французи часто відрубали вказівний і середній пальці полоненим англійським і валлійським лучникам, щоб вони не мали змоги стріляти з лука. Тому лучники перед боєм підносили вгору два пальці на знак своєї непереможності.

бою за відсутності короля; в Англії під час війн розпоряджався майном королівського двору та судив феодалів. Маршал зазвичай командував обозом і маршем у поході.

Для управління армією використовувався прапор. Нахилений уперед, він означав сигнал до атаки. Прапором показували відступ, він слугував орієнтиром у безладі рукопашного бою, вказував на місцезнаходження воєначальника. Накази також віддавали за допомогою сигналів військових труб.

Постійні війни за часів Середньовіччя стимулювали розвиток зброярства. Протягом VII–VIII ст. було вдосконалено традиційні види зброї – меч, щит, бойову сокиру, лук, облогові машини. Почали використовувати важкий меч, кольчугу, рицарські обладунки. Зброя коштувала дорого, і її могли мати лише заможні воїни, переважно рицарі.

З'явилися нові види зброї – арбалет, алебарда та інші. Арбалет набув поширення в XI ст. З нього можна було стріляти на більшу відстань. Конструкція арбалета не потребувала спеціальної підготовки для його використання, але арбалет поступався лукові в скорострільності. Тому стріляли з нього на полі тільки за наявності щита. Арбалет використовували в Європі аж до XVI ст.

У XV ст. в озброєнні піхотинця з'явилася алебарда. Спочатку це була сокира, яку ладнали до довгої ручки на зразок списа. Поступово змінювалася форма леза, додавалися гаки, за допомогою яких можна було скинути з коня рицаря. Алебарда не зникла навіть із винайденням вогнепальної зброї.

Під час штурму фортець застосовували значно вдосконалені порівняно з давніми часами облогові машини: катапульти, балісти, тарани, облогові вежі.

У XIV ст. в Європі поширилася вогнепальна зброя, з'явилися гармати. Відомо, що іспанці застосовували їх у 1323 р., французи – у 1338 р.

У середині XIV ст. гарнізони великих європейських міст зазвичай мали на озброєнні вогнепальну зброю. У XV ст. артилерія вже становила серйозну загрозу для фортець і замків. У 1424 р. англійські гармати за кілька днів зруйнували мурі міста Ле-Ман у Франції. Великі гармати стріляли з землі. Їх, як і гармашів, захищав дерев'яний щит, який підні-

Алебарда

Арбалет

Облогова машина

мали вгору, щоб зробити постріл. Гармати меншого калібру ставили на візки. Було сконструйовано також багатоствольні гармати.

На основі тексту й ілюстрацій опишіть середньовічне вбрання. Які елементи середньовічного одягу модні й сьогодні?

Одяг і прикраси

Середньовічний одяг європейців відрізнявся від одягу попередніх епох. Це було пов'язано зі зміною клімату й ставленням до вбрання з боку церкви, яка вимагала прикривати гріховне тіло. Чоловіче й жіноче вбрання мало чим різнилося. Середньовічний одяг складався з лляної сорочки (камізи), штанів, верхньої сорочки, плаща, м'якого взуття.

Чоловіки носили короткі штани – *бре*. Спочатку це було полотнище, яке обгортали навколо стегон і закріплювали на поясі. Згодом їх почали робити до колін і знизу зав'язувати. У XIV ст. з'явилися штани сучасного типу.

Селянський одяг складався із *бре* й камізи. Деякі історики вважають, що селяни вбиралися лише в довгу до колін камізу, під яку на стегна надягали пов'язку. Іноді під камізу надягали ще одну сорочку – *блію*, яка мала рукави (у чоловіків широкі й довгі). Плащ був простий, виготовлений із прямокутного шматка тканини, який на правому плечі або на грудях скріплювався застібкою – *фібулою*. У X–XI ст. він був короткий і мав капюшон. Взимку поверх *блію* надягали хутрянний одяг – овечі кожухи.

Рукавички й рукавиці винайшли селяни, які використовували їх під час прополювання та жнив. Згодом вони стали предметом розкошу й набули символічного значення. Наприклад, непристойним вважалося зайти до церкви в рукавичках або, не знімаючи їх, потиснути руку. Вручення рукавиці супроводжувало васальну присягу. Вони були незамінними під час соколиного полювання.

Взуття було більш закритим порівняно з античним. Його шили з м'якої шкіри й без твердої підошви. Таке взуття носили вдома або взували для верхової їзди. Для брудних вулиць використовували дерев'яне взуття.

***Барбетта** – частина головного убору, яка охоплювала підборіддя.

***Котта** – одяг на зразок туніки.

Фібули:
готська (IV–VI ст.)
і франкська
(VII–VIII ст.)

Одяг заможних і бідних різнився якістю матеріалу, кольором і наявністю прикрас. Прості люди мали право вдягатися лише у сіре і чорне. Знать вбиралася у червоне, зелене, синє, використовувала орнаменти і прикраси для оздоблення одягу.

У XII ст. змінився одяг феодалів. Замість короткого зручного для пересування костюма з'явився довгий. Видовженими стали носки у взуття. Набули поширення льон і вовна, шовк і бавовняні тканини. Домотканий одяг носили лише селяни. Феодали й міська верхівка використовували тканини, які виготовляли ремісники.

У XII ст. жіночий одяг став довшим і сягав п'ят. Відкритими залишалися лише загострені носки взуття. У цей же час у вжиток, поруч із зав'язками й застібками, увійшли гудзюки.

Середньовічні зачіски були схожі на римські або давні германські. До XII ст. і чоловіки, і жінки перев'язували волосся так званою головною пов'язкою. До середини XII ст. чоловіки голили бороди, залишаючи інколи вуса. Волосся стригли коротко. У XIII ст. в моду увійшло довге волосся й звичай носити бороду. Згодом рицарі відмовилися від такої зачіски, адже довге волосся заважало вдягати шолом. З XIII ст. довгі коси у жінок також стали рідкістю. Заміжні жінки ховали волосся під хусткою або капелюшком. Багаті жінки прикрашали зачіски коштовним камінням.

Найпоширенішими головними уборами були чепець, капелюшок з крисами, м'який берет.

Середньовічні жіночі зачіски і головні убори

Використовуючи тексти підручника та ілюстрації, опишіть життя заможної і знатної людини в Середньовіччя. Які страви зазвичай були на її столі?

Їжа та напої

Основною їжею середньовічного європейця був хліб. Білий, м'який хліб, який випікали з пшеничного борошна, вживали феодали. Найчастіше хліб пекли із суміші пшеничного й житнього борошна, їли й житній хліб. У північних районах із холодним і вологим кліматом поширеним був хліб із ячменю й вівса. Часто, особливо в неврожайні й голодні роки, до борошна додавали горох, боби, жолуді тощо.

Трапеза герцога Беррійського.
З «Розкішного часослова герцога
Беррійського». Початок XV ст.

Феодалі, заможні селяни й городяни житній хліб використовували як посуд. Великі, зазвичай черстві буханці нарізали великими скибками. Усередині скибки робили невелике заглиблення для їжі. Після закінчення трапези їх збирали й роздавали біднякам.

Поширеним продуктом була риба. Незаможне населення взимку споживало переважно солену або мариновану рибу, яка довго зберігалася, що давало можливість перевозити її у віддалені від водойм райони.

Влітку раціон розширювався свіжою рибою, яку ловили в місцевих річках і озерах. У заможних верств населення був багатий вибір як морської (камбала, скумбрія), так і річкової риби (лосось, форель, лящ та ін.). У ставках розводили коропів і щук. Монархи споживали осетрів, а також так звану королівську рибу – м'ясо китів і дельфінів.

До найуживаніших продуктів належало м'ясо, хоча незаможні європейці споживали

його нечасто. Стратегічним харчовим запасом у селянському господарстві вважався кабан. М'ясо кабана підходило для засолювання або для виготовлення бекону на зимовий період. Сало використовували як жир для приготування їжі. М'ясо засолювали й коптили. Для почесних гостей готували пироги з м'ясом та смажену оленину. На бенкетах у замках феодалів подавали м'ясо курей, а також дичину, наприклад, паву або лебедя.

Середньовічні правила поведінки за столом

Необхідно почистити нігті й не мацати брудними пальцями стіл. Не пити зі спільного кубка з повним ротом. Не сьорбати. Не колувати в зубах ножем, не дмухати на їжу, не витирати губи скатертиною. Із поваги до сусіда ложку потрібно гарно почистити, а також не залишати її в тарілці з їжею. Забороняється залазити глибоко руками у спільну тарілку. Забороняється роздирати м'ясо на шматки зубами або пальцями. Забороняється, сидячи за столом, чухати голову.

§ 11. Європейське середньовічне місто

1. Виникнення міст

Описи середньовічних авторів і малюнки художників тієї доби змальовують міста як густо забудовані, невеликі за площею поселення, оточені одним, двома або й трьома рядами мурів, ровами, масивними вежами, призначеними для захисту жителів від частих ворожих нападів. Проте спочатку це були невеликі поселення ремісників і торговців. Зазвичай вони мали кілька десятків дерев'яних хатин, ринок і церкву.

Міста переважно виникали навколо помешкань правителів, церковних можновладців, феодалів, воєначальників, на торговельних шляхах, біля мостів і переправ, бухт. Зростали населені пункти, що виникли з римських прикордонних укріплених поселень, відроджувалися деякі античні міста.

Поступово королі, графи, барони й рицарі почали зводити в найбільших містах міцно укріплені замки, які ставали їхніми резиденціями. Траплялося й навпаки: спочатку феодала споруджували замки, а згодом навколо них щільно розташовувалися будинки ремісників і селян. У мирний час городяни займалися своїми повсякденними справами, а в години небезпеки могли сховатися у фортецях феодалів.

Карта Гамбурга. 1572 р.

Існує кілька теорій походження середньовічного міста

Романістська – міста виникли на місці давньоримських поселень.

Маркова – міста виникли на землях, які належали громаді – марці.

Вотчинна – міста виникли з ремісничих поселень, що належали феодалам.

Окрім того, існує замкова, монастирська, ринкова та інші теорії.

Замок у Дуврі

У середні віки кількість міст постійно зростала. Зростала і їхня площа. Париж займав 400 га, Лондон – близько 290 га, Флоренція – близько 500 га. На кінець Середньовіччя в містах проживало 15 % населення. У Парижі, Мілані, Венеції, Флоренції чисельність жителів наприкінці XIII – на початку XIV ст. не перевищувала 50 тис. осіб у кожному. Ці міста вважалися величезними. Переважна більшість міст мала до 2 тис. жителів.

У часи війни та епідемій частина селян, які шукали в місті кращої долі, поверталися додому.

2. Населення та зовнішній вигляд міста

Найпоширеніші назви міст часто мали корінь «бург» (з німецької – «укріплене поселення»). Відтак мешканців міст у Німеччині називали *бюргерами*, у Франції – *буржуа*.

До міст тікали залежні селяни, які бажали звільнитися від влади феодала. Піднесенню міст сприяв розвиток ремесла й

Амброджо Лоренцетті. Плоди доброго правління.
Фрагмент фрески з ратуші у м. Сієні. 1338 р.

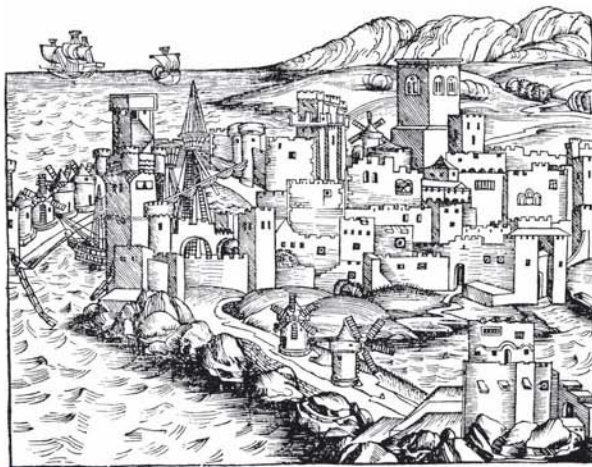
торгівлі, вдале розташування на торговельних шляхах і поблизу центрів сільськогосподарського виробництва. Так, середньовічні міста Франції були зосереджені в родючих долинах річок Шельди й Маасу. Найбільшим містом Франції був Париж. Символом величі міста став Собор Паризької Богоматері, який будували з 1163 по 1250 рр.

Життя в містах буяло. Крім ремісничого й торгового люду, на міських вулицях зустрічалося чимало шукачів кращої долі. Ті, хто шукав роботу, збиралися на ринку по понеділках. Найчастіше їх наймали для перенесення вантажів, прибирання, різноманітних підсобних робіт.

Купці привозили із заморських країн тканини та інші товари, наймали на роботу підмайстрів, надаючи житло та знаряддя праці. У суботу ввечері видавали заробітну платню. У понеділок підмайстри знову збиралися на ринку з надією отримати нову роботу.

Середньовічні міста оточували укріплення. Мури посилювалися вежами, які, зокрема, захищали прохід до воріт. Через рів було перекинуто міст. Варта завжди чатувала на мурах і вежах. Вузькі вулиці виходили на невеликі майдани.

Житло городянина, так само як і місто загалом, мало захищати від небезпеки. Вікна були невеликими, вузькими й захищеними ззовні. Найпершою з громадських споруд у центрі міста зводили церкву (собор). Довкола церкви впритул одна до одної розташовувалися крамниці купців та майстерні ремісників. У святкові дні на площі біля церкви проводили театральні вистави на релігійну тематику.

Місто Кельн. Середньовічна гравюра

Міста Середньовіччя потопали в багнюці під час дощів та задихалися від пилу за сонячної погоди. Брукувати вулиці міст, як і лагодити водогони, почали в XII ст. Першість у цих життєво необхідних вигодах тримав Париж. Щільність забудови міст, вузькі вулиці й антисанітарія були причинами частих пожеж і епідемій.

Дзвін собору відраховував час, а в разі небезпеки попереджав громадян про напад, пожежу, епідемію та ін.

Згодом у містах з'явилися нові громадські споруди: *ратуша* – приміщення міської ради, криті ринки, лікарні, будинки *цехів* – міських ремісничих об'єднань.

Ратушу зазвичай споруджували з каменю чи цегли. На нижньому поверсі розміщувалися складські приміщення або арсенал. На наступному поверсі знаходився парадний зал і приміщення для засідань. Стіни та стелю парадного залу прикрашали розписами. Найчастіше зображували біблійні сцени або сцени Страшного суду. Ратуша також мала вежу, де зберігалися міські *хартії* – грамоти про привілеї, надані громадянам міста феодалами, печатка, скарбниця. У вежі розміщувалася міська в'язниця. На найбільшому майданчику вежі ратуші висів дзвін, який сповіщав жителів міста про небезпеку.

Міська комуна – у середні віки міська громада, що домоглася незалежності від феодала і права на самоврядування.

3. Боротьба міст за самоврядування

Міста за Середньовіччя зазвичай були розташовані на землях феодала або короля, які вимагали від мешканців виконувати ті самі повинності, що їх виконували залежні селяни. Усе це гальмувало розвиток ремесел і торгівлі та спонукало городян до боротьби за незалежність від сеньйорів-феодалів і формування органів самоврядування. Здобуття містами права на самоврядування історики називають *комунальною революцією*, або *комунальним рухом*. У різних регіонах Європи міста здобували незалежність по-різному. Іноді, збагатившись на торгівлі, купували собі привілеї, закріпивши їх відповідними документами, – хартіями вольностей, іноді просто домовлялися з сеньйором.

Із постанови про надання комуни жителям міста Лана Людовіком VI (1129)

15. Будь-хто, прийнятий до цієї Громади, зобов'язаний буде протягом року або поставити собі будинок, або купити виноградник, або привезти до міста стільки рухомого майна, щоби бути спроможним задовольнити правосуддя, коли б випадково подав привід до якої-небудь проти себе скарги.

Що повинен був зробити прийнятий до комуни громадянин?

Але часто незалежність виборювали зі зброєю в руках. У 1160 р. у Мілані (Італія) відбулося повстання, під час якого жителі вигнали чиновників імператора Фрідріха I Барбаросси й проголосили *кому*. Імператор штурмом захопив Мілан і наказав виселити мешканців, а саме місто зруйнувати, зорати землю й посипати її сіллю. У відповідь на це кілька північно-італійських міст об'єдналися в Ломбардську лігу. Під час однієї з битв об'єднані сили Ліги розбили армію Барбаросси, і Міланську кому було поновлено.

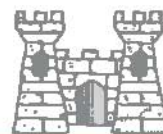
1 березня 1162 р. міланські консули просять Фрідріха Барбароссу про помилування

У місті-комуні законодавча влада належала зборам громадян. Виконували волю громадян виборні посадовці, які в різних країнах називалися по-різному – *капітани*, *трево*, *шерифи*, *консули*. Судову владу здійснювали *суди присяжних*. Містяни самостійно формували свої військові загони з городян або з найманих військових. Вони визначали кількість і розмір податків і формували бюджет, керували забудовою території, спорудженням укріплень, мали право карбувати власну монету.

Право мати органи самоврядування дістало назву **магдебурзького**, за назвою німецького міста, жителі якого вперше вибороли його. У XIII ст. воно поширилося не лише в містах Німеччини, а й у Східній Європі, зокрема й в Україні.

4. Ремесла, цехи

Міста, що зростали, потребували все більше товарів для городян. Усю необхідну продукцію або виробляли місцеві реміс-

У ремісників існувало повір'я, що не можна розголошувати секрети ремесла або передавати їх чужим. Тому всі вдосконалення, винаходи і просто технології виготовлення ремісничих виробів майстри або тримали в голові, або записували шифрами й передавали тільки родичам. Одним із творів, у якому було зашифровано секрети майстерності, був «Трактат про різні мистецтва» ювеліра й знавця металів Теофіла Пресвітера, створений у XI–XII ст.

Жан Коломб. Пекар. Після 1481 р.

ники, або привозили купці. Міські ремісники об'єднувалися в особливі організації – **цехи**. Очолювали цехи обрані старшини – **майстри**. Помічниками в них працювали один-два **підмайстри** й кілька **учнів**.

Підмайстри могли стати майстрами, закінчивши навчання й виготовивши виріб, який майстри на загальних зборах визнавали **шедевром**, тобто досконалим.

Найнижчу сходинку в цеховій організації посідали учні. У XII–XIII ст. на те, щоб стати підмайстром, вони витрачали інколи кілька років. А до цього учні виконували найтяжчу й найбруднішу роботу в майстерні.

З часом учні перетворювалися на звичайних найманих робітників.

Кожен цех мав свій **статут**, що регулював його життя, герб, прапор, свого святого, а в церкві – власний вівтар, власні ритуали, скарбницю. У цеху відбувалися спільні трапези, про-

З угоди про найм учня (1404)

Я, Йоганн Тойнбург, старий бюргер міста Кельна, оголошую всім, що віддаю добропорядному мужу, золотих справ майстру Айльфу Бруверу, мого законного сина Теніса, який виявив свою згоду, для вивчення ремесла золотих справ майстра у Кельні. Теніс зобов'язаний вірою служити вищеназаному Айльфу Бруверу 8 років без перерви, починаючи з дня Св. апостола Матвія.

...Майстер Айльф зобов'язаний годувати мого сина всі зазначені 8 років. Я, вищеназваний Йоганн, зобов'язуюсь 8 років вдягати його.

...Якщо станеться, що я, вищеназваний Теніс, втечу від вищевказаного Айльфа, мого майстра, буду самостійно займатися вищевказаним ремеслом до закінчення 8 років, то я зобов'язаний сплатити майстру Айльфу штраф 42 гульдени.

Які зобов'язання мав хлопчик, вступаючи учнем до цеху, а які – майстер, що брав його на навчання?

З цехового статуту франкфуртських сукноробів (1345)

29. Хто робить сукна, повинен виготовляти їх завдовжки 33 лікті й без кайми; хто виробить сукно довше, платить майстрам 1 фунт.

31. Кого застануть уночі за роботою, той платить 1 марку.

47. Ніхто не має права переманювати від іншого людей, чи то робітника, чи робітницю. Штраф – півмарки.

Які обмеження в роботі сукноробів встановлює документ? Про що це свідчить?

водили іспити на звання майстра, укладали й затверджували угоди, скликалися цехові збори. На зборах обирали представників цеху до міських органів влади.

Збори проводили з ранку до обіду. Відкривав і вів збори старшина, він відстежував, щоб усі розміщувалися згідно з їхнім становищем у цеху. Потім двоє наймолодших представників цеху перевіряли, щоб ніхто не мав із собою холодної зброї. Лише після цього збори розпочинали роботу.

Основним завданням цеху було забезпечити майстрів роботою та оберігати від конкуренції. Цех стежив за тим, щоб розміри майстерні не перевищували встановлених статутом, щоб майстри не виготовляли більше товарів, ніж потрібно, щоб навчали не більше ніж одного-двох учнів.

Жан Бурдіжон. Ремісник.
Кінець XV ст.

ЦЕХ		
Старшина (цехмістер)		
майстер	майстер	майстер
підмайстер	підмайстер	підмайстер
учні	учні	учні

Структура цехової організації

5. Торгівля та лихварство

На початку Середньовіччя торгівля майже не розвивалася, бо старі торговельні шляхи занепали внаслідок вторгнення в Європу варварів і загибелі Західної Римської імперії. Згодом торгівля поволі відроджувалася. Поступово склалися нові торговельні шляхи. Основними для Європи були кілька: зі Скандинавії Дніпром до Києва, а далі до Візантії й Персії (його називали «шлях із варяг у греки»); із Середземномор'я через Альпи до Франції; від Альп до німецьких міст, до Чехії й далі на схід та ін. Купці вели обмінну торгівлю і, власне, торгівлю за гроші. Гроші набули поширення в Європі з XII ст., їх мали право карбувати королі, великі феодалі або ті, хто отримав на це спеціальний дозвіл. Монети різних країн і навіть

міст мали різну вагу, різний вміст срібла, різну купівельну спроможність.

Торгівля у феодальній Європі була непростою справою. Купці зазнавали збитків через численні митні збори на кордонах феодальних володінь, війни, піратів, напади вікінгів і арабів. Щоб протистояти цьому, купці об'єднувалися в торгові

союзи – *гільдії*. Такі союзи мали власний флот, складські приміщення на міських ринках, своїх посередників і представників, нерідко наймали збройні загони для охорони товарів.

Часто ці представництва мали окремі морські причали та склади. Найбільшим об'єднанням купців був **Ганзейський союз** (Ганза, Любецький союз) – об'єднання вільних німецьких міст у XII–XVII ст. Його створили купці кількох країн, які об'єдналися (німецькою «союз», «об'єднання» – *ганза*) для захисту від нападів піратів та від поборів жадібних феодалів. Діяльність союзу була викликана активністю міських комун та їх купецьких об'єднань – гільдій. Перша згадка про Ганзу в документах зустрічається під 1358 р. Союз мав представництва у багатьох країнах, зокрема на Русі.

Квентін Массейс. Лихвар з дружиною.
1514 р.

Ганза

У 1300 р. до Ганзи входило понад 70 міст. Землі союзу поділялися на області, на чолі яких стояло одне з найбільших міст цього регіону. Воно підтримувало торговельні зв'язки з дрібнішими містами. Так, Кельн мав зв'язки з 29 містами. У містах були складські приміщення, готелі, торговельні агенти. Що три роки у м. Любеку збиралися з'їзди купців, на яких ухвалювали рішення, обов'язкові для усіх членів союзу.

Купці Ганзи успішно торгували на узбережжях Балтійського й Північного морів та отримували особливі торговельні привілеї. Зокрема, Любек, Кельн і Гамбург мали королівські привілеї для торгівлі в Лондоні.

Центром економічного життя міста була *ринкова площа*. Сюди ремісники привозили свою продукцію, купці – товари місцевого виробництва та привезені з інших міст і країн. На ринку міські жителі купували одяг та взуття, прикраси, їжу. На ринковій площі відбувалися загальні збори городян, вершили суд, прилюдно страчували злочинців.

У великому місті були й окремі хлібні, масляні, соляні та інші ринки. На великі релігійні свята – Різдво, Великдень, на день місцевого святого – відбувалися *ярмарки*. Великої слави у середні віки зажили ярмарки в Лейпцигу та Франкфурті-на-Майні. У XV ст. з'явилися *книжкові ярмарки*.

Щоб торгувати, купці змушені були користуватися послугами *мінйял*. Вони обмінювали за встановлену плату гроші, які мав купець, на ті, що були в обігу в місцевості, де відбувався ярмарок. Розбагатівши, мінйяли почали давати гроші в борг – позичати під відсотки, тобто перетворилися на *лихварів*. З'явилися й перші банківські контори, які надавали *кредити*. Церква засуджувала їхню діяльність. У сценах Страшного суду часто зображували лихваря, якого мішок з грошима тягне до пекла.

Торгові ряди. Середньовічна мініатюра

Банківська контора

Перша банківська контора з'явилася в Північній Італії – у провінції Ломбардія. Сучасна назва «ломбард» походить саме від назви цієї провінції.

6. Городянин – людина нового типу

Торгівля й ремесло, що становили основу економічного життя міста, вимагали практичності й обачності. Ремісники й торговці мали швидко реагувати на нові умови торгівлі та зміни попиту на товари, налагоджувати відносини з колегами з інших міст і країн. Так само візники, водоноси, цирульники, писці мали швидко реагувати на зміну економічної ситуації, шукаючи клієнтів або задовольняючи їхні потреби.

Венеційський банк. Середньовічна мініатюра

Таким чином, саме в місті сформувалася людина нового типу – ініціативна й діяльна. Її життя не обмежувалося домівкою чи найближчими родичами. Вона цікавилася справами в державі, оскільки від цього залежало її теперішнє й майбутнє життя. Це були люди з новими життєвими цінностями й пріоритетами.

1. Пригадайте опис давньогрецького або давньоримського міста й порівняйте його з середньовічним.
2. Що таке самоврядування й чому міста прагнули його вибороти?
3. Охарактеризуйте устрій і правила існування середньовічного цеху.
4. За яких умов учень міг стати майстром?
5. Яку роль у житті міста відігравав ринок?
6. Чому жителя середньовічного міста називають людиною нового типу?

Узагальнення

Середньовічне європейське суспільство

Середньовічне суспільство за головну цінність мало землю. Найбільші власники землі були господарями життя. На цій землі працювали як вільні, так і залежні від землевласників селяни. Так само менші землевласники (васали) перебували в залежності й служили великим землевласникам (сеньйорам), які за цю службу надавали васалам землю. Середньовічне суспільство було поділене на замкнені стани, належність до яких визначала долю й життя людини. Крім трьох традиційних станів («ті, хто воюють» – світські феодала, «ті, хто моляться» – духовенство, «ті, хто працюють» – селяни) за часів Середньовіччя активними дійовими особами суспільного життя стали жителі міст, які поступово здобули більше свобод і прав.

Роль християнської церкви в становленні середньовічного суспільства

У середні віки християнство як найпоширеніша європейська релігія було об'єднавчим чинником для європейської людності. Проте внаслідок боротьби між папою римським і константинопольським патріархом за верховенство над усім християнським світом відбувся розкол християнства на православ'я й католицизм. У XI ст. панівною в Західній Європі стала католицька церква на чолі з папою римським. Виникають монастирі й чернечі ордени. Чернечі ордени засновували лише представники католицької церкви. Їхніми завданнями стало поширення християнства, подолання гріховності, сприяння розвитку освіти й культури, допомога хворим і знедоленим. Створені чернечими орденами монастирі перетворилися на осередки розвитку ремесла, торгівлі, освіти, культури.

Рицарські традиції

Традиції людей, які професійно займались військовою справою, визначало їхнє суворе життя. Проте воєнні виправи поєднувались у рицарів із вишуканими ритуалами та піднесеним коханням до прекрасних дам. До сьогодні ми шануємо основні рицарські чесноти: щедрість, відвагу, готовність захищати батьківщину та слабших. Особливо цінувалося вміння тримати слово та чесність.

Європейське середньовічне місто

Міста виникали й розвивалися як осередки торгівлі й ремесла. Вони стали тим місцем, де «само повітря робить вільним». Особливо це було відчутним, коли міста здобули свободи, які згодом дістали назву магдебурзького права. Міське життя вирувало довкола храму й ратуші. Мешканці міст-комун самі обирали собі владу й контролювали її. Міста породили людину нового типу – вільну, діяльну й сміливу. Городянин не мав сеньйора-покровителя, сподівався лише на власні сили та старання. Міста стали центрами культури, освіти й мистецтва. Тут існували ремісничі цехи.

Господарське та повсякденне життя людини в середні віки

Життя більшості людей доби Середньовіччя було сповнене важкої праці, переважно на землі. І хоча селяни, як і в давнину, мали найпростіший реманент, вони удосконалили

обробіток ґрунту, застосовуючи сівозміни й залишаючи частину поля під паром. У містах стрімко розвиваються ремесла. Ремісники за професійною ознакою об'єднуються в цехи, які регулюють виробництво і збут продукції, а також мають вплив особисте й сімейне життя майстрів.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

I. Оберіть правильну відповідь.

1. Селяни, які жили в помешканні феодала, – це:

А Надільні селяни	В Фрігольдери
Б Челядь	Г Серви
2. Вершник у шоломі, обладунках, зі щитом, списом і мечем у середньовічній Європі – це:

А Феодал	В Сеньйор
Б Рицар	Г Васал
3. Феодал, який за раннього Середньовіччя був правителем прикордонної області того чи іншого королівства й мав надзвичайні повноваження, – це:

А Герцог	В Маркіз
Б Граф	Г Віконт
4. Герцогоми називали:
  - А Військових вождів у племінних об'єднаннях германців
  - Б Правителів прикордонних областей
  - В Королівських чиновників
  - Г Власників кількох селищ
5. Останню сходинку у світській феодалській ієрархії посідали:

А Зброносці	В Рицарі
Б Селяни	Г Ремісники
6. Єпископи керували:

А Церковними провінціями	В Монастирями
Б Єпархіями	Г Окремими парафіями
7. Найчисленнішою групою населення у феодалному суспільстві були:

А Рицарі	В Селяни
Б Феодали	Г Ремісники
8. Поняття «феод» означає:
  - А Землі, які належали місту
  - Б Землі, які передавалися за службу разом із селянами
  - В Обов'язок васала сплачувати гроші сеньйору
  - Г Договір

4. На поверхах донджона розміщувалися:

1	Помешкання слуг	А	Підземелля
2	Житло феодала	Б	Перший поверх
3	Криниця	В	Третій поверх
4	В'язниця	Г	Четвертий поверх

5.

1	Францисканці	А	Статут ордену вимагав щоденної праці та роздумів над різними релігійними творами. Ченці повинні приязно ставитися один до одного, жити просто й скромно
2	Бенедиктинці	Б	Вели мандрівне життя, не засновуючи власних монастирів, відрізнялися від інших ченців рясом коричневого кольору та великими чотками
3	Домініканці	В	У статуті ордену наголошувалося, що кожен з ченців, немов пес, повинен захищати віру, церкву й Господа та докладати всіх зусиль, щоб випалювати гріхи з душ відступників. Тому емблемою ордену було зображення собаки зі смолоскипом у зубах.

III. Розташуйте події у хронологічній послідовності.

1.

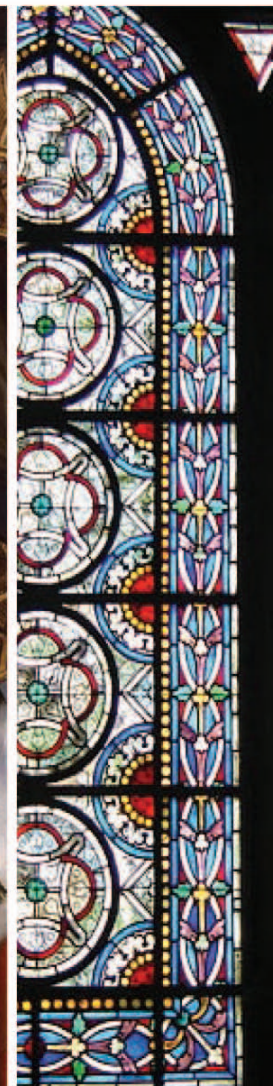
1	Виникнення магдебурзького права
2	Утворення Ломбардської ліги міст
3	Утворення Ганзейського союзу
4	Поява книжкових ярмарків

2.

1	Виголошення клятви рицаря
2	Постування кандидата в рицарі
3	Ритуальне купання
4	Оперізування мечем

РОЗДІЛ III _____

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV СТ.

В Європі за доби Середньовіччя відбувалося формування нової системи державної влади, становлення феодальних відносин і християнської культури. Цей процес часто порушували епідемії, голод, війни й ворожі вторгнення.

Утворені за раннього Середньовіччя держави Європи невдовзі розпалися. Протягом IX–XI ст. Західна Європа потерпала від феодальної роздробленості. Основою відносин між дрібними державами була сила зброї. Часто сеньйор не тільки мусив дослухатися, а й підкорявся своїм могутнім васалам. Маючи право суду, управління, карбування грошей, велику й сильну армію, кожен сеньйор міг відчувати себе самостійним правителем і воювати із будь-ким, навіть із королем або імператором. З'являлися і зникали безліч дрібних держав, стиралися кордони між великими країнами. Чимало феодалів володіли землями в різних державах – у Франції й Німеччині, Німеччині й Італії, Франції й Англії – і були васалами кількох правителів одночасно. Нові держави створювалися внаслідок шлюбів між представниками різних родин. Ситуація в Європі ускладнювалася нападами арабів, вікінгів, угрів, слов'ян, тривалими війнами між державами, міждинастичними війнами.

Проте існували сили, які прагнули централізації. Великі феодали намагалися закріпити здобутки міжусобних війн на законодавчому рівні й підтримували королів у справі об'єднання держави, правителі використовували міста для збільшення свого впливу.

Християнська церква набирала все більше сили й авторитету, впливаючи на суспільне й державне життя країн Європи, сприяючи зміцненню внутрішнього становища європейських держав.

§ 12. Походи вікінгів та їхні завоювання

1. Природа Скандинавії

Скандинавський півострів, найбільший у Європі, простягнувся майже на 2000 км. Узбережжя його прорізане незліченними *фіордами* – заповненими водою ущелинами, які врізаються у суходіл на десятки, а іноді й сотні кілометрів.

Здавна населення Скандинавії займалося мисливством і рибальством. Крім того, люди обробляли землю й розводили худобу. Гори, лісистість, прохолодний клімат, багато холодної талої води, – усе це не сприяло землеробству. Придатними для обробітки були лише південні рівнинні землі. В інших місцевостях основним заняттям було скотарство. Корму для худоби влітку було достатньо, але тривалі холоди вимагали великих його запасів, яких зазвичай не вистачало до наступного сезону. Навесні охлялих корів іноді на руках виносили на пасовища.

Не маючи можливості прогодувати велику сім'ю, скандинави обмежували кількість дітей. Новонародженого приносили батькові й той вирішував, жити дитині чи ні. У родинях, де дитину не могли прогодувати, її відносили в ліс або гори і залишали напризволяще. Якщо ж батько брав дитину на руки, кропив водою й давав ім'я, вона ставала повноправним членом сім'ї. Кілька родин утворювали рід, роди об'єднувалися в племена, а племена – у союзи племен.

Племена очолювали вожді – *конунги*, або *ярли*. Бути вождем у народів Скандинавського півострова означало стояти на чолі війська. Під час війни вождь зосереджував у своїх руках необмежену владу. Він оточував себе військовою *дружиною* з молодих людей, які шукали багатства й слави. Багатством вождя була не земля, а зброя, худоба, раби, кораблі.

З давніх-давен місцеві жителі змушені були шукати кращої долі на чужині. Голод, неврожаї, загибель худоби, відхід риби від узбережжя ставали причинами руху населення. Вправні мореплавці й відважні воїни, скандинави часто силою зброї добували засоби до існування собі й своїм родинам.

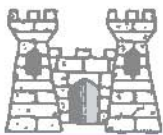

Руків'я ритуальної палиці вікінга. Потир. Ірландія

Шахова фігура-вікінг. Близько 1200 р.

Народи Скандинавського півострова (пращурів сучасних фінів, шведів, норвежців, ісландців) називали по-різному. Французи іменували їх *норманами* («північними людьми»), англійці вважали, що вони *данці*. Слов'яни звали їх *варягами*. Але найчастіше в Європі лунало слово «*вікінги*».

Походження слова «вікінг» до сьогодні остаточно не з'ясоване. Деякі вчені пов'язують термін з назвою частини Норвегії – Вік. Інші вважають, що слово «вікінг» походить від скандинавського «бухта», «затока»; відтак, вікінг – той, що ховається в затоці. А треті пов'язують його з давньоанглійським словом, що означало «торговельний пункт», «місто», «укріплений табір».

Розкопуючи поховальні кургани в Норвегії, археологи знайшли кораблі доби вікінгів. Завдовжки вони були 20–23 м, завширшки – 4–5 м. Ці кораблі мали 11–16 пар весел і щоглу з вітрилом.

2. Походи вікінгів

Наприкінці VIII ст. вікінги почали здійснювати несподівані набіги на території різних європейських країн. Перемогу їм приносили боєдатність, дисципліна й раптовість нападу. Вікінги були безстрашними воїнами. Кожен із них вірив, що лише хоробрі воїни, які загинули в бою, потрапляють на небо до богів. Тому вікінги ніколи не здавалися в полон і ніколи не відступали.

Дракар вікінгів. Сучасний рисунок

Скандинавські воїни озброювалися мечем, списом, бойовою сокирою, великими ножами. Були в них і захисні обладунки – круглі дерев'яні щити, кольчуги, рогаті шоломи. Особливою відвагою славилися воїни-*берсерки*. Під час бою вони впадали в особливий агресивний стан: були надзвичайно сильними й не відчували болю і втоми. Берсерки часто воювали без захисних обладунків, озброювалися двома мечами або бойовою сокирою.

Кораблі, на яких вікінги здійснювали походи, вміщували до 150 воїнів. Ці кораблі називали *драка-*

рами: ніс судна прикрашала вирізьблена з дерева голова дракона.

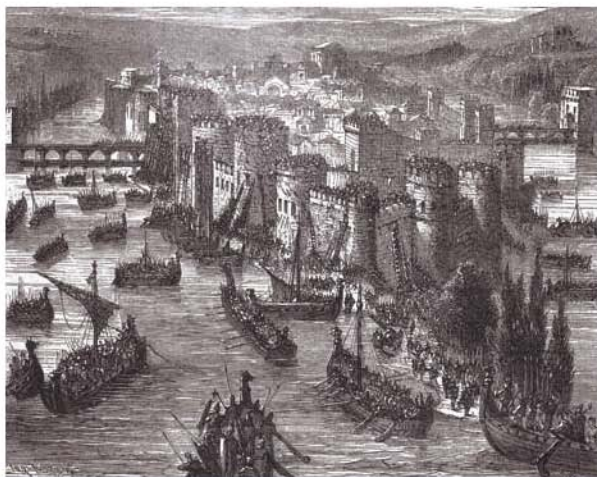
Уперше в європейських хроніках вікінги згадуються під 793 р. у зв'язку з нападом на англійський острів Ліндісфарн. Відтоді напади на Європу стали звичайним явищем. У 845 р. вікінги захопили Париж. На початку IX ст. під їхню владу потрапило узбережжя Балтійського моря та землі від Новгороду до Ладоги.

У 882 р. нормани під командуванням конунга Готфріда підійшли до річки Маас. Там їх зустріли війська франкського короля Карла III. Король вирішив відкупитися. Готфрід погодився примиритися, прийняти християнство, одружитися з франкською принцесою й оселитися в Європі. За це він отримав 2412 фунтів золота й срібла.

У 911 р. ярл Рольф (Роллон) отримав у спадкове володіння завойовані норманами землі на території Франції, які згодом назвали *Нормандією*.

У XI ст. вікінги захопили східне узбережжя Ірландії та встановили контроль над північною частиною Англії. Вони загарбували, грабували й палили міста в різних країнах. Неодноразово вікінги брали в облогу столицю Візантії Константинополь.

Проте інколи вікінги мирно колонізували вільні землі. У 874 р. було заселено Ісландію. У 80-ті роки X ст. ярл Ейрік Рудий відкрив Гренландію, яка згодом була колонізована вікінгами. У 986 р., задовго до Христофора Колумба, син Ейріка Лейв Щасливий висадився на узбережжі Північної Америки.

Облога вікінгами Парижа. Гравюра XIX ст.

3. Країни Скандинавії в XII–XIII ст.

Наприкінці доби завоювань вікінгів на півночі Європи почали утворюватися держави: Данія, Швеція, Фінляндія, Норвегія. За правління короля Готфріда (?–810) виникло *Данське королівство*. Він об'єднав землі країни та приєднав південь Швеції. Відомо, що Готфрід навіть воював із загонами Карла

Гробниця Маргарити I Данської
в кафедральному соборі Копенгагена

Великого. На початку X ст. за правління Горма Старого та його сина Гаральда Синьозубого було запроваджено християнство. Протягом XII–XIII ст. до складу держави увійшли Норвегія, північна Естонія й землі поморських слов'ян. У 1397 р. королева Маргарита I (1387–1412) об'єднала Данію, Норвегію й Швецію і стала правителькою всіх трьох держав. Вона правила державами від імені короля Еріка Померанського.

Держава у Швеції виникла у VIII–IX ст. У східній частині країни утворилося королівство народу свеїв зі столицею в місті Бірка.

З часом правителі цієї держави поширили свою владу на південні землі Швеції. Наприкінці XI ст., за правління короля Олафа, населення Швеції прийняло християнство. Після його смерті держава розпалася. Протягом XIII ст. зміцнилася королівська влада, завершилося формування стану рицарів, яких звільнено від сплати податків у обмін на військову службу, запроваджено єдиний кодекс законів для всієї держави.

Держава в Норвегії почала формуватися наприкінці VIII ст. У цей час відбувався розпад родової общини. Із середовища вільних общинників виділилися вожді – конунги й племінна знать – ярли.

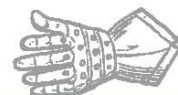
Централізована влада в країні була встановлена за першого короля Гаральда I Гарноволосого (Вогневолосого) (872–930). Він силою об'єднав дрібні племена і встановив для них численні податки й повинності. Проте наразився на опір племінної знаті та общинників, які відстоювали давні традиції й язичницькі вірування.

У X ст. сформувалися міжплемінні утворення – *тинги* (зібрання вільних общинників), які затверджували закони, здійснювали судочинство, вирішували питання війни й миру.

Християнство поширилося в державі за правління короля Олафа II Святого (1016–1028). Процес об'єднання земель Норвегії завершився в XIII ст. Держава значно розширила територію за рахунок приєднання Ісландії й Гренландії.

Наприкінці XIV ст. Швеція, Данія й Норвегія об'єдналися в одну державу. У 1397 р. у місті *Кальмар* було укладено унію, яка закріпила цей процес. Центральна влада взяла на себе

обов'язок не втручатися в закони і привілеї кожної окремої країни. На всі важливі посади призначалися представники від усіх трьох країн. Але згодом цей союз розпався, адже кожна країна мала власні інтереси, а їхні правителі прагнули самостійності.

1. Опишіть природу Скандинавії та життя вікінгів.
2. Який зв'язок між природними умовами Скандинавського півострова й походами вікінгів?
3. Користуючись текстом підручника, малюнками й додатковими джерелами, опишіть корабель вікінгів.
4. Назвіть результати норманських завоювань.
5. Користуючись текстом, складіть хронологічну таблицю «Історія країн Скандинавії у XII–XIII ст.».

Позначте на контурній карті:

1. Напрямки походів вікінгів.
2. Території Данського, Норвезького, Шведського королівств.

§ 13. Хрестові походи

Ще з II ст. християни здійснювали паломництва у Святу землю – в Палестину, на батьківщину Ісуса Христа. Коли Палестина була підкорена арабами, а згодом – турками-сельджуками, церква оголосила хрестові походи за звільнення Гроба Господнього й Святої землі та повернення їх християнам. Хрестові походи збирали десятки тисяч людей. За участь у походах церква обіцяла спасіння душі й Царство Небесне. Величезна кількість молодших синів феодалів, які не отримали спадщини, сподівалися знайти багатство й нові володіння на Святій Землі. Цього хотіли й світські володарі. Безземельні, знедолені селяни, які жебракували й голодували, плекали надію вирватися зі злиднів. Для багатьох авантюристів з'явився шанс знайти «рай на землі». Та головною була віра в те, що участь у поході принесе

Французький кінний рицар.
Арабський вершник.
Сучасний малюнок

вічне спасіння душі. Загалом хрестові походи тривали з перервами майже 200 років – з 1095 р. по 1270 р.

1. Похід бідноти (1095–1096)

Рішення про початок хрестового походу було прийняте на церковному соборі, який відбувся в місті Клермоні в 1095 р. Після його завершення папа римський Урбан II звернувся до городян із промовою, в якій закликав звільнити Гроб Господній від *сарацинів* (так називали арабів-мусульман), які саме в той час захопили Єрусалим.

Папа пообіцяв тим, хто візьме участь у поході, прощення гріхів, а загиблим – рай. На час походу було обіцяно захист майна, а також відтермінування боргів, багатство й радість. Промова була такою запальною, що всі, хто перебував на площі, – єпископи, рицарі, барони, простолюди – готові були вирушати негайно. Охочі йти в похід нашивали на одяг червоні хрести – символ перемоги. Тому їх назвали *хрестоносцями*, а походи дістали назву *хрестових*. Першими хрестоносцями були переважно найбідніші жителі великих міст і маленьких селищ.

Шляхи переповнилися людьми, які прямували на збірні пункти, а звідти до Константинополя – столиці Візантійської імперії. У похід, за різними джерелами, вирушило від 50 до 300 тис. осіб. Керівником походу на вимогу натовпу став чернець Петро Пустельник. Перші лави повів до Візантії збіднілий рицар Вальтер Голяк.

Із промови папи римського Урбана II

Народе франків!.. До вас звертаю я свою промову, до вас линуть слова моїх умовлянь. Від Єрусалима і з міста Константинополя до нас надійшла важлива грамота, і раніше доходило до нашого слуху, що народ перського царства, народ проклятий, чужоземний, далекий від Бога, виродки, серце й розум яких не вірить у Господа, напав на землі тих християн, спустошив їх мечами, грабунками й вогнем, а жителів відвів до себе в полон або умертвив... церкви Божі або зруйнував дощенту, або навернув на своє богослужіння... Вас надихають і кличуть до подвигів велич та слава короля Карла Велико-го... Особливо ж вас повинна надихати свята Гробниця Спасителя й Господа нашого. Вирушайте в дорогу до Святого Гробу; відберіть ту землю в нечестивого народу й підкоріть собі. Земля та... тече медом і молоком. Єрусалим – родюча перлина землі, другий рай...

Як папа римський обґрунтував необхідність хрестових походів?

Готфрід (Годфруа) Бульйонський народився в 1061 р. У 15 років володів великим герцогством. Сильний, міцної статури, русявий та блакитноокий, він був взірцем рицаря. Щиро побожний, він став на чолі тих, хто відгукнувся на заклик папи римського Урбана II. Готфрід Бульйонський продав Верденське герцогство й зібрав 90 тис. війська.

Два місяці хрестоносці йшли шляхами Угорщини та Болгарії. Напівголодні, абияк озброєні, вони зрештою дісталися Константинополя. Хрестоносців було так багато, що константинопольці не могли їх прогнати. І тоді «війство хрестове» почало грабувати й палити будинки, палаци й церкви, вбивати людей. Візантійському імператорові Алексію I Комніну (1081–1118) насилу вдалося вмовити хрестоносців нарешті переправитися в Азію.

У 1096 р. в битві під Нікеєю військо Петра Пустельника було розбите турками-сельджуками. Вжили лише сам Петро та його найближче оточення, а також ті, хто потрапив у полон і прийняв іслам. Хрестовий похід бідноти закінчився.

2. Хрестовий похід рицарів

Услід за біднотою вирушили рицарі. Вони були організовані, більш дисципліновані та досвідчені у військовій справі. Очолювали загони хрестоносців старший син англійського короля Вільгельма Завойовника Роберт Нормандський, брат французького короля Філіппа I граф Гуго та інші знатні феодалі. У 1097 р. армії хрестоносців узяли в облогу місто Нікею. Через сім тижнів, коли захисники фортеці вже готові були скласти зброю, до міста прибув посол від візантійського імператора з пропозицією визнати зверхність Візантії.

Рицарі дуже здивувалися, коли побачили над мурами Нікеї прапор візантійського імператора. Більше фортеця не вважалася сарацинською, а отже, хрестоносці змушені були відступити і йти далі.

21 жовтня 1097 р. загін на чолі з Готфрідом Бульйонським оточив місто Антіохію. Після семи місяців облоги рицарям вдалося увірватися у місто. Проте оборонці організовано віді-

Підходячи до кожного з міст, хрестоносці запитували, чи це не Єрусалим. Адже вони не мали жодного уявлення, де знаходиться Святе Місто, мета їхнього походу. Вони вірили, що Бог сам приведе їх туди. Тому як поводирів нерідко пускали попереду своїх загонів тварин – кіз або гусей.

йшли і зачинилися у цитаделі, очікуючи підкріплення. Війська сарацинів, що прийшли на допомогу оточеним, узяли місто в облогу. Хрестоносці опинилися у пастці. Однак у цей час було знайдено святу реліквію – спис, яким простромили Ісуса. Знахідка надихнула хрестоносців: вони розбили військо мусульман під Антіохією, а потім захопили цитадель і підкорили місто.

Вільгельм Тірський про облогу Єрусалима

У рік... 1099, у сьомий день місяця липня, наші війська розмістилися табором поблизу міста... У п'ятий день (12 липня)... глашатаї сповістили привселюдно, що всі... повинні озброїтися і запастися щитом, щоб бути готовим до нападу на місто. Жителі відступили у страху до внутрішніх мурів від зовнішніх. Коли настав день (14 липня), всі твердо вирішили або накласти головою за Христа, або повернути місту його християнську свободу... Більша частина народу втекла у портик Храму (Храм Соломона)... Володар Танкред пішов туди одразу з великою частиною війська. Він увірвався силою до Храму і побив там безмежну кількість людей. У Храмі, кажуть, загинуло до 10 тисяч ворогів... Інші війська розбрелися містом і витягали, як худобу, з вузьких і віддалених провулків тих, хто ховався там від смерті, били їх на місці. Інші, розділившись на загони, ходили по житлах і діставали звідти чоловіків, жінок та дітей, вбивали їх мечем...

Як автор описує штурм Єрусалима? Чи відповідали дії хрестоносців проголошеній Урбаном II меті хрестових походів? Обґрунтуйте свою думку.

Втомлені рицарі прагнули залишитися, проте брак харчів змусив їх рушити далі.

15 липня 1099 р. Єрусалим було захоплено. Різанина, яку вчинили хрестоносці, тривала тиждень. За цей час загинуло близько 75 000 жителів міста, було зруйновано й розграбовано безліч будинків і мусульманських святинь. Через сім днів хрестоносці припинили вбивства і стали до покаяння молитви.

3. Держави хрестоносців на Сході

Захопивши Єрусалим, Нікею та Антіохію та оволодівши вузькою смужкою землі на узбережжі Середземного моря, хрестоносці утворили там власні держави. Так постали Єрусалимське королівство, графство Едесса, князівство Антіохія та графство Тріполі. Старшим вважався король Єрусалимський, решта були його васалами. Такими були наслідки Першого хрестового походу 1096–1099 рр.

Статуя Готфріда Бульйонського біля пам'ятника Максиміліану I. XVI ст.

На східне узбережжя Середземного моря весь час прибували нові загони рицарів, поспішали купецькі каравани й кораблі. Було запроваджено податки, які становили третину зібраного врожаю.

Життя хрестоносців не було спокійним. Населення завойованого краю повставало проти них. Хрестоносці фактично перебували у стані облоги.

Пограбування рицарями міста.
Франція, початок XV ст.

4. Утворення духовно-рицарських орденів

Для захисту держав на Сході, паломників-християн та для боротьби з еретиками хрестоносці утворювали *духовно-рицарські ордени*. Вони давали обітницю бідності, безшлюбності й віри та боротьби з мусульманами. Невдовзі ордени поширили діяльність і на Європу. Папи використовували ордени у власних військово-дипломатичних справах. Згодом ордени й самі перетворилися на феодальних сеньйорів.

Орден госпітальєрів. У 1070 р. виник перший духовно-рицарський орден, заснований ченцями шпиталю для паломників, – «Орден вершників шпиталю Святого Іоанна Єрусалимського» (*госпітальєри*). Першим очільником ордену – великим магістром – було проголошено Раймонда де Пюї. У XVI ст. госпітальєри заснували власну державу на о. Мальта. Члени ордену одягалися в чорний плащ з білим хрестом, який мав роздвоєні кінці. Пізніше колір плаща змінили на червоний, а хрест залишився білим.

Орден тамплієрів. У 1119 р. біля Гробу Господнього зібралися французькі рицарі й проголосили заснування ордену. Вони склали присягу та назвали себе «бідним братським війством Ісуса Христа». Так почав свою діяльність *орден храмовників – тамплієрів* (від фр. temple – храм). Папа римський і король Єрусалиму Балдуїн II подарували їм замок на Храмовій горі в Єрусалимі.

Г. А. Емблтон. Тамплієр і госпітальєр. 1250 р.
Сучасний малюнок

Печатка тевтонських
рицарів

Згідно зі статутом, рицарі присвячували все своє життя церкві. Члени ордену вбиралися в білі плащі з червоними хрестами.

Щоб увійти до ордену, треба було здолати не менше трьох суперників. Храмовники ніколи не скидали кольчугу, щоб бути витривалими. Якщо братство дізнавалося, що рицар порушив це правило, то під час загальної трапези його позбавляли права вдягати білу мантию і змушували сидіти на землі без стільця. Під час бою храмовник не мав права кидатися в атаку без наказу і мусив битися доти, доки майорить прапор його загону. Доля ордену склалася трагічно – накопичивши величезні багатства, він став жертвою зазіхань французького короля: тамплієрів було винищено за його наказом.

Тевтонський орден. Купці з німецьких міст Бремена й Любека заснували братство для допомоги бідним та хворим німцям-паломникам. 6 лютого 1191 р. папа римський Клемент III своєю буллою затвердив існування ордену. Девізом ордену було «Допомагати – Захищати – Лікувати». Відповідно до статуту, представників цієї організації поділяли на дві групи: рицарів і священників. Вони спали на простих ліжках, разом їли, мали мінімум грошей. Рицарі повинні були мати німецьке походження, належати до вищого стану.

Вже у XIII ст. тевтонці переселилися до Прибалтики, де утворили державу, згодом герцогство, а потім королівство Пруссію. Тевтонців вирізняв плащ білого кольору з чорним хрестом.

5. Другий хрестовий похід (1147–1149)

Перебування тисяч хрестоносців у Палестині стало на заваді завоюванню мусульманами цих територій і контролю над торговельними шляхами. До 1130 р. хрестоносці вели постійні війни з сарацинами й поступово розширювали свої володіння. Але сили хрестоносців танули.

Найбільше співчували хрестоносцям на сході Франції, адже чимало рицарів за походженням були французами. Король Франції Людовік VII зібрав армію чисельністю близько 70 000 чоловік, і в 1146 р. вона рушила на Схід. Французів під-

тримали німецькі рицарі на чолі з королем Конрадом III. У битві біля Дорілея німецьке військо було розбите, більшість хрестоносців загинули або потрапили у полон. Рештки війська вирішили дочекатися французьких рицарів. Коли хрестоносці дійшли до м. Ефеса, від війська майже нічого не залишилося. Тому монархи припинили хрестовий похід і повернулися до Європи.

Перемога над арміями хрестоносців надала впевненості правителям східних держав. Турки знищили графство Едесса. Правитель Сирії Салах-ад-Дін (Саладін, як називали його європейці) захопив у полон короля Єрусалимського й магістрів орденів тамплієрів і госпітальєрів і у 1187 р. узяв Єрусалим.

Річард I (Річард Левове Серце) (1157–1199) – король Англії з династії Плантагенетів, син Генріха II. Талановитий політик і воєначальник. Вирізнявся безстрашністю, мав мінливий, непостійний характер. Брав активну участь у міжособних конфліктах, виступив проти свого брата і батька. В історію Англії Річард увійшов як єдиний король, що відіграв важливу роль у подіях світового значення, яке мала боротьба християн з мусульманами за панування на Близькому Сході. Великі амбіції Річарда часто дорого коштували підданним, змушеним оплачувати його нерозсудливі військові походи.

6. Третій (1189–1192) та Четвертий (1202–1204) хрестові походи

Звістка про падіння Єрусалима досягла Європи, і в 1189 р. було оголошено Третій хрестовий похід. Його очолили європейські володарі – німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіпп II Август, англійський король Річард Левове Серце та австрійський герцог Леопольд. У 1190 р. правителі рушили в похід, але невдовзі пересварилися й пішли у Святу Землю різними шляхами.

Улітку 1191 р. сили хрестоносців об'єдналися поблизу м. Акри. Хрестоносці запропонували сарацинам здати місто, звільнити Єрусалим та завойовані Саладіном території. Крім того, Саладін повинен був надати 2 тис. заручників. У липні 1191 р. Акру здали християнам.

За однією з версій, Саладін відмовився від умов угоди, і тоді англійський король наказав убити заручників. Сарацини відповіли тим самим. Врешті-решт Річард і Саладін уклали угоду, за якою християни залишали за собою вузьку прибережну смугу від Яффи до міста Тіра, а в Єрусалимі, який належав мусульманам, християнам дозволялося вільно відвідувати Святі місця.

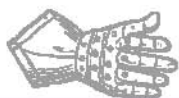
Ежен Делакруа. Захоплення Константинополя хрестоносцями. 1840 р.

У XIII–XV ст. хрестові походи тривали, але їх метою все рідше проголошувалося визволення Гробу Господнього. Найважливішим із них був Четвертий, бо цього разу хрестоносці воювали не проти мусульман, а проти християн-візантійців. Хрестоносці у 1204 р. захопили й пограбували Константинополь. На землях Візантійської імперії вони створили власну державу – Латинську імперію.

У 1212 р. у хрестовий похід вирушили близько 100 тис. дітей, які загинули. Доба хрестових походів за визволення Гробу Господнього закінчилась Восьмим походом у 1270 р.

Хрестоносний рух залишив помітний слід в історії. Він спричинив незліченні невинуваті жертви, ослабив Візантію та полегшив її завоювання турками. Створити міцну державу у Святій Землі не вдалося. На довгі віки запанувала ворожнеча між мусульманами, православними й католиками.

Водночас хрестові походи прискорили процес взаємовпливу західної та східної культур. Перемоги хрестоносців сприяли розвитку морської торгівлі і розквіту міст на півдні Франції й на півночі Італії.

Позначте на контурній карті:

Напрямки хрестових походів; територію держав хрестоносців; місця основних битв.

1. Назвіть причини хрестових походів.
2. Чому хрестові походи були такими масовими?
3. Чи відповідають образу рицаря, створеному в літературі, портрети реальних рицарів, які брали участь у хрестових походах? Обґрунтуйте свою думку.
4. Чим завершилися хрестові походи? Що позитивного й що негативного вони принесли Європі?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§ 14. Наслідки хрестових походів

1. Користуючись текстом, заповніть таблицю «Наслідки хрестових походів».

Політичні наслідки	Економічні наслідки	Культурні наслідки

Хрестові походи не досягли тієї мети, яку ставили перед собою їх організатори, і закінчилися повною поразкою. Вони характеризувалися численними жертвами як серед учасників, так і серед мирного населення країн Сходу.

Під час військових сутичок гинули пам'ятки архітектури, бібліотеки та інші культурні й матеріальні цінності, особливо постраждав Константинополь, який був основним центром східної християнської культури.

Унаслідок хрестових походів вперше з часів античності зустрілися Захід і Схід. У результаті зросла торгівля між Заходом і Сходом. Міста о. Кіпр, Бейрут та інші стали важливими центрами торгівлі в Середземноморському регіоні. На торгівлі зі Сходом збагатилися італійські морські республіки Венеція і Генуя. Вони перетворилися на великі порти й банківські центри. У той самий час були послаблені позиції в торгівлі арабського світу і Візантії.

Хрестові походи сприяли ознайомленню європейців зі східною культурою. На Схід почали возити європейське сукно, попит на яке стимулював розвиток ремесла у Західній Європі, хутро, шкіру, залізо, льон, срібло, рабів. Зі Сходу до Європи потрапили технологічні новинки, наприклад вітряк, технологія виробництва цукру, сільськогосподарські культури: цукрова тростина, бавовник, гречка, лимони, кавуни тощо.

Модними у країнах Європи стали східна зброя, килими, прянощі, солодкі вина. Мода породжувала потребу феодалів у коштах, що у свою чергу сприяло переходу від натуральних податків до грошової ренти. У Європі гроші були срібними, у той час як в Азії в обігу переважало золото. Проблеми обміну спонукали лицарські ордени, італійських купців, євреїв-торгівців до введення векселів і боргових розписок, які часто використовували замість грошей.

Статки окремих учасників хрестових походів, набуті під час воєнних дій, поглибили майнове розшарування.

Хрестові походи сприяли тому, що в боротьбі за Гроб Господній Європа відчула себе єдиною, що привело до зміцнення централізованої влади у Франції і Британії. На початку хрестових походів зріс авторитет папи римського, але згодом, після поразок і падіння лицарських держав, занепав. Водночас християнська церква розширила свій вплив за рахунок східних земель. Хрестові походи підірвали міць Візантійської імперії і зрештою призвели до її падіння у 1453 р.

Хрестові походи поглибили протистояння між Заходом і Сходом. Для європейців боротьба з сарацинами стала боротьбою за духовні ідеали. На Сході європейці також задовольняли прагнення до мандрів і пригод. Мусульманський світ зреагував на втручання християн у традиційне життя священною війною – джихадом.

Внаслідок хрестових походів до Європи було завезено збудник чуми. Епідемія спалахнула у 1348 р. Чума лютувала у країнах Європи упродовж XIV–XV ст.

2. Користуючись текстом параграфа 13, складіть хронологічну таблицю, яка б відобразила основні події хрестових походів на Схід.
3. Які події хрестових походів мали визначальний вплив на майбутнє Європи? Аргументуйте свою думку.
4. Уявіть себе середньовічним європейським купцем і опишіть свою мандрівку на Схід. Які зиски від цієї подорожі ви могли б мати? Які небезпеки загрожували б вам під час цієї експедиції?
5. На основі документа дайте відповідь на запитання:
  1. Як, на вашу думку, могла виникнути дружба між мусульманином і християнином-прочанином?
  2. Хто – мусульмани чи християни – мали кращі медичні знання?
  3. Які побутові звичаї перейняли європейці на Сході?

Усама ібн Мункиз. «Книга повчання». Звичаї франків

Я розповім дещо про справи франків і їхній дивний розум. У військах короля... був дуже шанований вершник, який прибув з їхньої країни як прочанин. Він прихильно ставився до мене й називав «брат мій». Ми здружились і часто відвідували один одного...

Ось один з дивних прикладів лікування у франків: володар Аль Муйнайтірі [фортеця в Лівані] написав листа моему дядькові, прохаючи надіслати лікаря, щоб вилікувати кількох хворих товаришів. Дядько надіслав до нього лікаря-християнина, якого звали Сабіт. Не минуло й двадцяти днів, як він повернувся назад. «Як ти швидко вилікував хворих», – сказали ми йому. «Вони привели до мене рицаря, – розповів нам лікар, – на нозі в якого був нарив, і хвору на сухоти жінку. Я наклав рицареві невеличкий компрес, його нарив прорвало, і він став заживати. Жінку я звелів зігріти і зволожити дієтою. До цих прийшов франкський лікар і сказав: «Цей нічого не розуміє в лікуванні». «Як ти волієш, – спитав він рицаря, – жити з одною ногою чи померти з двома?»... Лікар поклав ногу хворого на колоду... Рицар ударив при мені, але не відрубав ноги, тоді він ударив удруге – мозок з кісток ноги витік, і хворий одразу помер...

Ті франки, що лише недавно переселилися з франкських земель на Схід, вирізняються грубішими звичаями, ніж ті, які осіли тут і мали стосунки з мусульманами... Це був один із старожилів, які прибули сюди під час перших походів франків... Нам принесли прекрасно накритий стіл, чисто й добре приготовлені страви. Рицар, побачивши, що я утримуюсь від їжі, сказав мені: «...Я сам не їм нічого з франкських страв і тримаю єгипетських куховарок. Я їм тільки те, що вони приготують. У моему домі не буває свинячого м'яса».

§ 15. Середньовічні держави в європейських країнах

1. Період роздробленості

В європейській історії існував тривалий період *феодалної роздробленості*, коли середньовічні держави були поділені на безліч окремих феодальних володінь. Поступово місцеві володарі – герцоги і графи – збагачувалися, накопичували маєтності й створювали власні армії. Це ставало основою їхньої самостійності. Економічно вони були незалежні від королів, тому ігнорували їхню владу.

Нескінченні війни-усобиці між феодальними правителями виснажували держави. Страждало мирне населення, руйнувалися міста й села.

Цей період тривав у різних країнах протягом різного часу: Франція об'єдналась у XV ст. Італія стала єдиною державою лише в XIX ст. Тоді ж завершилось об'єднання Німеччини.

2. Станово-представницькі монархії

У XIII–XV ст. у західноєвропейських країнах поступово зміцнювалася влада королів. Щоб здолати феодальних правителів, королі потребували сильної армії й підтримки міст, які боролися за свободу від феодалів. Опорою королів служили дрібніші феодалі – дворяни, а також духовенство й заможні верстви міста (купці, ремісники).

Для підтримки короля, збирання податків і армії, прийняття важливих рішень у деяких країнах Західної Європи було створено представницькі органи тогочасних суспільних ста-

Запрошення архієпископа й духовенства до парламенту Англії у 1295 р.

Король високоповажному у Христові отцю Роберту тією ж милістю кентерберійському архієпископу, всієї Англії примасу, привіт. Оскільки найсправедливіший закон... напучує й ухвалює, аби те, що стосується всіх, було всіма схвалено, то цілком очевидно, що проти спільних небезпек повинні бути вжиті заходи, спільно обговорені.

Чому, на вашу думку, король запросив архієпископа й духовенство на засідання парламенту?

нів. У Англії виник *парламент* (1265), у Франції – *Генеральні штати* (1302), в Іспанії – *кортеси* (1188), у Ісландії – *альтинг* (930). Згодом у Польському королівстві, також з’явився представницький орган – *сейм*. Він представляв верхівку феодального суспільства – шляхту й духовенство. Але ці представницькі органи не відігравали такої самостійної ролі, як сучасні парламенти в демократичних країнах.

Парламент – представницький, законодавчий орган.

У Франції діяли Генеральні штати, які скликав король: адже без їхньої згоди не можна було встановлювати нові податки. В Англії парламент мав значно більше прав і більший вплив на життя держави. Скликали парламент регулярно.

Отже, в Європі сформувалися *станово-представницькі монархії*, в яких королі спиралися на основні стани, часом погоджуючи свої дії з їхніми інтересами.

1. Які основні наслідки феодальної роздробленості в Європі?
2. Якою була роль станово-представницьких органів у середньовічних державах?
3. Як складались відносини королів і станово-представницьких органів?

§ 16. Франція. Столітня війна

1. Посилення королівської влади

За Верденським договором 843 р. імперію Карла Великого було остаточно поділено. Королівська влада в новостворених державах була слабкою. За правління останнього представника династії Каролінгів Людовіка Лінивого влада короля поширювалася лише на місто Лан та навколишні землі.

На заході Франції найвпливовішими були герцоги нормандський, бретанський та аквітанський, на півночі – граф фландрський, на півдні – граф тулузький, на сході – герцог бургундський. У центрі країни – графи шампанський і анжуйський, а також герцог французький (центром герцогства було місто Париж).

Після смерті Людовіка Лінивого його місце посів герцог французький Гуго Капет (987–996). До його володінь входили

лише Париж, Орлеан, а також прилеглі до них території. Король поставив за мету підкорити феодалів і об'єднати землі Франції. Проте реалізувати цей задум вдалося тільки його нащадкам – королям із династії *Капетингів*. Перші Капетинги Роберт I та Генріх I не мали підтримки серед населення.

Та поступово у Франції склалися умови для зміцнення королівської влади. Союзником королів стало духовенство, яке потерпало від свавілля феодалів. Підтримали їх міста, що невпинно багатіли на торгівлі й ремеслі, а тому на них стали зазіхати ласі до здобичі феодалів. Відтак міста були зацікавлені в сильній королівській владі. Реальне зміцнення королівської влади почалося за Людовіка VI (1108–1137). Йому вдалося припинити усобиці.

У 1180 р. королівський трон посів Філіп II Август (1180–1223). У 1204 р. він, скориставшись суперечками феодалів, підкорив Нормандію. Поступово під його владою опинилися землі областей Анжу й Пуату, Бретані, частина Фландрії. Через 15 років під його правління перейшов Лангедок – Південна Франція.

Гуго Капет

Генріх I був одружений з дочкою київського князя Ярослава Мудрого Анною. По князівну до Києва їздив єпископ міста Шалон Роже. Коронація подружжя відбувалася в соборі в Реймсі. У них народився син Філіп, який став королем по смерті батька, ще дитиною. Від імені малолітнього короля певний час країною правила Анна.

У своєму *домені*, який став у кілька разів більшим за будь-яке з великих володінь у Франції, король впроваджував власне правосуддя і збирання податків. Король призначав чиновників, сплачував їм платню, а за потреби усував від управління чи судочинства. Філіп II також створив *королівську раду*, яка завжди могла дати правителю пораду або підтримати його рішення.

Продовжив справу Філіпа II його онук Людовік IX (1226–1270), прозваний за побожність і справедливість Святим. Особливу увагу він приділив судочинству країни, що ґрунтувалося на традиціях феодального права.

Король провів судову реформу. Заборонялися судові поединки, вину мали встановлювати виключно суди, вирокі феодальних судів можна було оскаржити в королівському суді.

Державна печатка Філіпа II Августа

Філіп II Август – король Франції (1180–1223). Походив з династії Капетингів, син Людовіка VII. Досяг визначних результатів у централізації держави, зміг зробити Францію багатую і могутньою. Філіп II Август став королем у 15 років. Але вже тоді він був тонким політиком і широко використовував інтриги, щоб посварити між собою своїх ворогів. Сучасники описували його як чоловіка красивого, з гарною поставою, усміненого, червонолицького, схильного добре випити й поїсти, передбачливого, упертого, швидкого до прийняття рішення, але обережного.

Вислуховував скарги як заможних, так і бідних жителів держави особисто король. Рішення його були справедливими, що сприяло зростанню його впливу в суспільстві.

2. Правління Філіпа IV Красивого

За правління **Філіпа IV Красивого (1285–1314)** у Франції завершилося формування системи державного управління. При королі діяла королівська рада – орган, який за функціями нагадував уряд. До королівської ради входили дрібні дворяни й заможні жителі міст, які мали добру освіту, здобуту в університетах Парижа, Орлеана, Монпельє. Члени ради – *легісти* – сприяли запровадженню нового порядку королівського управління.

У своїй політиці Філіп IV Красивий спирався на досвідчених людей, які не мали знатного походження, але, звеличені самим королем, стали його опорою.

У боротьбі за зміцнення і розширення кордонів Філіпові довелося зіткнутися з королем Англії. Філіп викликав на суд паризького парламенту свого васала – англійського короля Едуарда, де останній мав відмовитися від корони. Проте Едуард на суд не з'явився, і Філіп IV оголосив йому війну. Папа римський Боніфаций VIII, який намагався примирити супротивників, не підтримав Філіпа.

Обидва королі мали союзників у Франції та за її межами. У 1297 р. війська Філіпа увійшли у Фландрію, що була в союзі з Англією, і захопили місто Лілль.

Правитель Фландрії Граф Гюї здався в полон разом зі своїми синами і 51 лицарем.

Непомірні податки, запроваджені намісником від імені короля, і жорстоке управління призвели до двох повстань у місті Брюгге. Мешканці фламандських міст, розвиток яких базувався на торгівлі, обурилися ще й тим, що король випускав фальшиві гроші. Вся Фландрія взялася до зброї. Біля Куртре повсталі розгромили армію короля. Цю битву було названо «битвою шпор», адже городяни зняли з убитих лицарів близь-

ко 4000 позолочених шпор і виставили їх у міському соборі на знак перемоги.

У 1304 р. 60 тисяч французьких воїнів на чолі з самим королем підійшли до кордонів Фландрії. Повсталі були розбиті й відступили. Філіп уклав мир, за яким мав повернути Фландрію її володарю, а жителям країни – права й привілеї. Фландрія мала сплатити величезну контрибуцію. Перемігши союзницю англійського короля, Філіп IV Красивий повернувся до внутрішніх справ держави.

3. Французький король і церква

Реформи й війна коштували Франції чималих грошей. У пошуках нових надходжень до королівської скарбниці Філіп запровадив податки з церковного майна. Папа римський заборонив духовенству сплачувати світські податки. У відповідь Філіп почав забирати земельні володіння в тих, хто виконував настанови папи. Згодом король вирішив позбавити папу права втручатися в церковні справи на території Франції. У 1301 р. папа римський видав відразу кілька грамот – *булл*, у яких засудив дії Філіпа IV.

У відповідь французький король скликав Генеральні штати, які скасували папські накази, і звинуватив Боніфація VIII в ересі. Папа римський відправив до Філіпа свого посланця, якому наказав від імені церкви проклясти короля. Король заарештував посланця, а буллу з прокляттям спалив. У боротьбі з папою Філіпа IV підтримали університети, міста і навіть монастирі Франції. З ініціативи короля у Франції скликали церковний собор. Папа втік з Рима, що, однак, не врятувало його від арешту, і ще до початку собору помер.

Бенедикт XI посідав папський трон лише десять місяців, а наступний папа римський Климент V був слухняною маріонеткою в руках Філіпа IV.

Філіп IV Красивий народився у Фонтенбло в 1268 р. Вісімнадцятирічним юнаком посів престол після смерті свого батька Філіпа III. 6 січня 1286 р. його коронували разом із дружиною в Реймсі. Він був скромною та сором'язливою людиною, ніколи не підвищував голосу під час розмови. Але сучасники називали Філіпа «залізним королем», бо він був надзвичайно суворим, а інколи навіть жорстоким.

Страта тамплієрів. Середньовічна мініатюра

*Папська булла, яка стверджує, що верховенство папи необхідне для спасіння кожної людської душі.
1302 р.*

15 травня 1307 р. під час бесіди з папою римським у Пуатьє король звинуватив у ересі рицарський орден тамплієрів. Того року рицарів почали заарештовувати по всій Франції. Не виключено, що таким чином король прагнув привласнити незліченні багатства ордену, якому сам заборгував величезну суму грошей.

Те, що відбулося далі, важко назвати судом. Кілька сотень тамплієрів було піддано таким жорстоким тортурам, що навіть магістр ордену зізнався в ересі. На суді інквізиції рицарі відмовилися від своїх зізнань. За відмову визнати себе винними понад 50 тамплієрів за наказом короля спалили живцем.

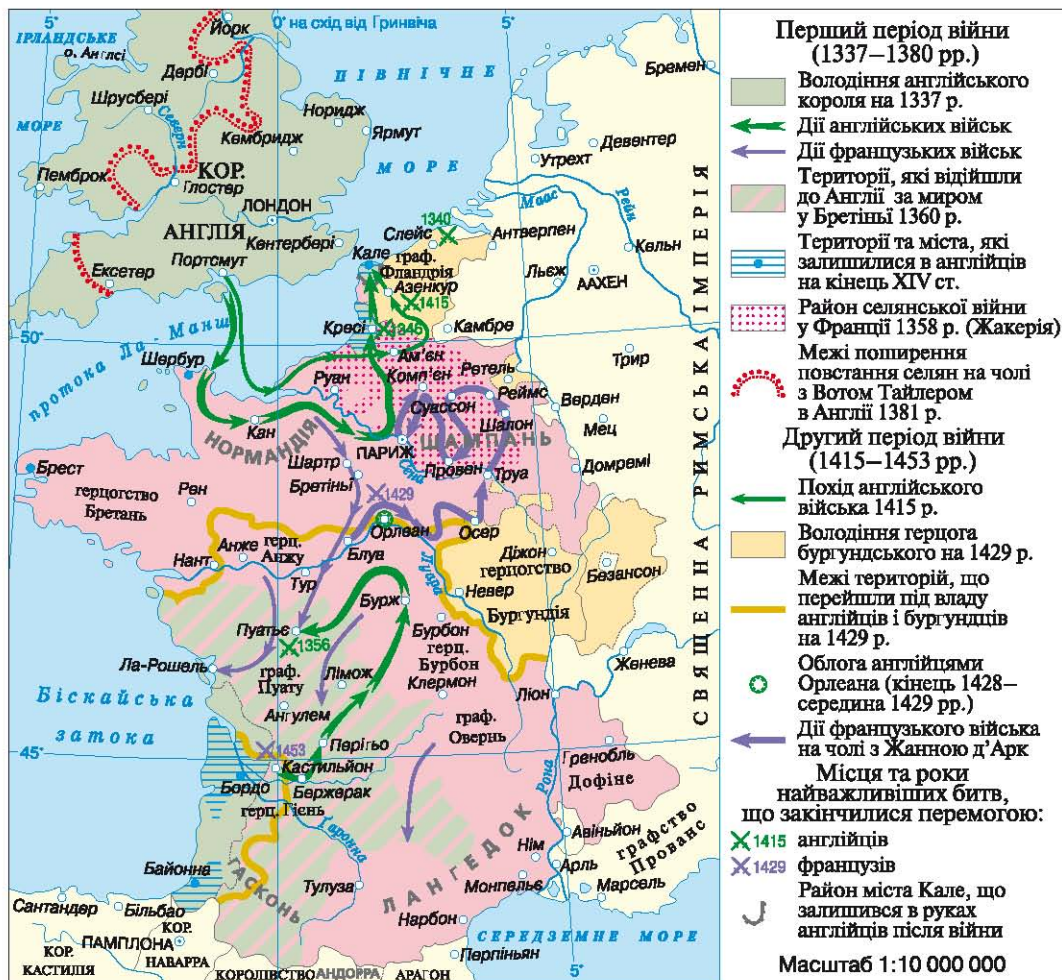
У 1311 р. на церковному соборі було вирішено розпустити орден тамплієрів, а їхнє майно конфіскувати. Спочатку передбачалося, що ці кошти підуть на організацію нових хрестових походів, але згодом більша їх частина перейшла королю Франції й іншим володарям.

29 листопада 1314 р. Філіп IV помер. Він залишив трьох синів. Усі нащадки Філіпа по черзі правили країною до 1328 р., але не залишили після себе спадкоємців, і династія Капетингів припинилася.

Королем Франції став Філіп VI Валуа (1328–1350), засновник нової династії.

4. Франція і Столітня війна (1337–1453)

Конфлікт між Англією й Францією сягав другої половини XI ст., часів Вільгельма. Герцог Нормандії, ставши англійським королем, залишався васалом французького короля, а отже, залежав, хоча й формально, від нього. Із завоюванням Фландрії Філіпом IV Красивим конфлікт не вичерпався. Фландрія прагнула вийти з-під влади французького короля, бо її економічний розвиток залежав від постачання англійської вовни. Землі між Піренейськими горами й долиною річки Луари, які мають історичну назву Гасконь, залишалися під владою англійців. Суперечності між Англією та Францією загострилися також довкола Шотландії, яка вела боротьбу за незалежність і розраховувала на підтримку Франції.

Столітня війна

За Філіпа VI Валуа політичний конфлікт переріс у війну, яка тривала з перервами більш ніж 100 років. В історії вона дістала назву *Столітня війна*.

5. Воєнні дії

Приводом до початку Столітньої війни стали претензії на французький престол англійського короля, онука Філіпа IV Красивого. 24 червня 1340 р. 200 англійських кораблів під ко-

мандуванням Роберта Морлі й Річарда Фіцалана атакували 70 французьких у гавані міста Слейсе. Майже весь французький флот було знищено, а командувач флоту загинув.

Ззнали поразок французи й на суходолі. У битві біля Кресі у 1346 р. загін з 9000 вояків під командуванням англійського

короля Едуарда III розгромив тридцятитисячне військо Філіпа VI. Французи, які звикли до легких перемог і пишалися своєю закутою в броню рицарською кіннотою, не змогли протистояти вправним англійським лучникам. Вони втратили у цій битві 11 принців, 1500 рицарів й 10 000 солдат.

Найбільшої поразки на першому етапі війни французькі війська зазнали у битві при Пуатьє. 19 вересня 1356 р. 6000 англійців на чолі з принцом Едуардом Чорним зійшлися у двобої з 20 500 французів під командуванням короля Іоанна II Доброго. Французька кавалерія пішла в атаку, просуваючись вузьким коридором між загорожами й виноградниками, але стріли англійських лучників змусили її зупинитися. Завершила справу важка кіннота. Французи втратили 4 500 солдатів, а сам король потрапив у полон до англійців. Битвою біля Пуатьє завершився перший етап Столітньої війни. Більш ніж на 10 років у Європі запанував мир.

Війна спалахнула з новою силою за правління Карла V (1364–1380). Спираючись на підтримку населення, французький король зміг поновити армію та вигнати англійців з південно-західних земель.

Битва біля Слейсе. Середньовічна мініатюра

Битва біля Кресі. Середньовічна мініатюра

Проте обидві сторони, змушені були укласти перемир'я, яке тривало майже 20 років. Воно було порушене, коли в 1415 р. на півночі Франції зненацька висадився англійський десант. Французи зазнали нищівної поразки біля Азенкура. Саме існування Французького королівства було під загрозою. Англійський король Генріх V підкорив понад половину французьких земель і домогся укладення угоди в місті Труа, за якою корона Франції мала перейти до його рук.

Проте французький народ піднявся на боротьбу й вигнав завойовників зі своєї країни. Визначну роль у перемозі французів відіграла селянська дівчина **Жанна Д'Арк (близько 1412–1431)**. Вона очолила французькі загони, які йшли на допомогу обложеному англійцями місту Орлеан – останній твердині французів. 18 червня 1429 р. між французами під командуванням Жанни Д'Арк та англійцями відбулася битва, яка закінчилася поразкою англійського війська. Ця поразка поклала край англійському пануванню на півночі Франції.

17 червня 1453 р., біля міста Кастильйона відбулася остання битва Столітньої війни. Англійці під командуванням Джона Толбота знову були розбиті, а сам граф загинув. І хоча англійці ще 15 років утримували французький порт Кале, Столітня війна завершилася.

Франція вийшла з війни розореною. Але перемога сприяла об'єднанню французьких земель і зміцненню королівської влади.

Селянські господарства Франції потерпали від постійних сутичок і рейдів ворогуючих армій. Хоча воєнні дії не велися безпосередньо на території Англії, королі вимагали все нових і нових податків на війну. Та й англійська армія складалася переважно з селян, змушених залишити свої господарства.

Ці причини зумовили два найбільших селянських повстання, які вибухнули в XIV ст. у Франції й Англії.

Жанна Д'Арк народилася на кордоні Франції та Лотарингії. У 1428 р. війна дійшла до її рідних земель. Юна Жанна була дуже побожною, і, як вона запевняла, святі у видіннях відкрили, що їй належить очолити армію й вигнати англійців з батьківщини. Вона дійшла до м. Шинона, де перебував Карл VII. Її поставили на чолі армії, бо солдати вірили в її обіцянку врятувати вітчизну. Смілива й надзвичайно розумна, Жанна швидко опанувала військову справу. За 9 днів з Орлеана зняли облогу, яка тривала 200 днів. Карл VII, побоюючись її неймовірної популярності у війську, під час однієї з битв зрадив Жанну, і вона потрапила в полон до бургундців, які продали її англійцям. Англійці звинуватили Жанну в ересі й за вироком церковного суду спалили на вогнищі.

Битва біля Азенкура. Середньовічна мініатюра

Повстання у Франції дістало назву *Жакерія* від французького імені Жак, яким феодали зневажливо називали всіх селян.

Приводом до повстання, яке розгорілося у Північній Франції, стала вимога французької влади до селян укріплювати замки. У відповідь у травні 1358 р. селяни повстали. Селяни вбивали як англійських, так і французьких феодалів, повністю винищуючи їхні родини. Під час повстання було зруйновано й пограбовано десятки замків, спалено податкові документи й реєстри селянських повинностей. Але повстання було жорстоко придушене феодалами.

6. Політичне об'єднання Франції

Вирішувати проблеми Франції довелося **Людвіку XI (1461–1483)**. Він поставив собі за мету утвердити владу короля у всій державі. Його головним супротивником був герцог Бургундський **Карл Сміливий (1467–1477)**, який об'єднав навколо себе невдоволених феодалів і утворив Лігу суспільного блага. Ліга, підтримана частиною дворян і верхівкою деяких міст, проголосила боротьбу за ліквідацію податків і збройно виступила проти Людвіка.

З листа Жанни д'Арк англійському королю

Ви, король Англії, надайте справедливості королю неба: віддайте діві, що надіслана сюди Богом, небесним королем, ключі всіх добрих міст, які ви взяли й піддали насиллю у Франції. Вона прийшла сюди від Бога, щоб вимагати повернути королівську кров. Поверніть Францію й заплатіть за те, що володіли нею. І ви усі, стрільці, військові товариші, джентльмени й інші, хто знаходиться перед Орлеаном, ідіть, прошу вас іменем Бога, у свої країни, а якщо не зробите так, ждіть вістей від діви, яка скоро прийде до вас.

1. Що вимагала Жанна Д'Арк від англійського короля?
2. Чи були вимоги дівчини справедливими?

Короля підтримали жителі Парижа. Припинивши війну, король застосував політику «розділяй і володарюй», пересваривши феодалів між собою. Унаслідок міжусобиць Карл Сміливий загинув. Це дало змогу королю об'єднати землі Франції. Графство Бургундське й Фландрію він залишив дочці Карла Сміливого Марії.

Приєднавши нові землі та упокоивши феодалів, Людовік надав містам право на самоврядування. Король дбав про економічний розвиток. Це сприяло зростанню авторитету влади й поліпшенню управління державою. Не забував Людовік і про контроль за діяльністю чиновників. Усі вони безпосередньо залежали від короля.

Правлінням Людовіка XI завершилася історія середньовічної Франції. У цей час Франція з роздробленої країни, яка потерпала від постійних міжусобних війн, перетворилася на єдину, могутню державу з сильною королівською владою.

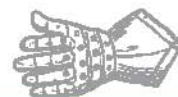

Облога Орлеана. Середньовічна мініатюра

Позначте на контурній карті:

1. Території Англії й Франції напередодні й після Столітньої війни.
2. Основні битви Столітньої війни.

1. Чому французькі королі у своїх намаганнях посилити владу та об'єднати землі Франції спиралися на міста?
2. Назвіть основні заходи Філіпа IV у внутрішній і зовнішній політиці.
3. Чому виник конфлікт між французьким королем і папами римськими? Чим він закінчився?
4. Чому Філіп IV розправився з тамплієрами?
5. Що було причинами та що стало приводом до Столітньої війни?
6. Розкажіть про основні битви Столітньої війни.
7. Чому в цій війні французам вдалося перемогти англійців?
8. Хто така Жанна Д'Арк? Яка її роль в історії Франції?
9. Вкажіть наслідки Столітньої війни.

§ 17. Англія

1. Англія і вікінги

У VIII–IX ст. Британські острови, де господарями себе вважали англосакси, зазнали нападів вікінгів, яких тут називали *данами*. Тактика вікінгів була незмінною. Без оголошення війни з моря підходило кілька кораблів із невеликим військовим загonom. Напад був настільки раптовим, що доки захисники організовували оборону, вікінги грабували, палили будівлі й швидко відходили у відкрите море, де були недосяжними.

Центром боротьби проти вікінгів стало королівство Уесекс. Було навіть запроваджено спеціальний податок – «данські гроші», на які оснащували армію або відкуповувалися від нападників.

У 871 р. королем Британії став **Альфред (871–899 або 901)**, прозваний **Великим**. Він створив боездатну армію і збудував флот. 4 січня 871 р. у битві біля Ешдауна війська Альфреда завдали данам першої відчутної поразки. Але король не мав достатньо сил для остаточної перемоги й змушений був укласти мирну угоду. Британію було розділено по річці Темзі. Землі на західному березі опинилися під владою данців і дістали назву *Данло*. Втім, дані визнавали зверхність Альфреда.

Довгоочікуваний мир було використано для відбудови держави та зведення фортець. У X ст. дани, які жили на Британських островах, і англосакси утворили єдину державу. Саме тоді вперше з'явилася сучасна назва країни – Англія.

Після кількох десятків років спокою вікінги відновили напади й у 1013 р. завоювали Англію.

Альфред Великий

Корнелій Тацит про вікінгів

...Біля самісінького Океану (живуть) ругії й лемовії; їх відрізняють від інших племен круглі щити, короткі мечі й покірність царям. За ними, серед самого Океану, живуть общини свіонів; крім воїнів і зброї вони сильні також флотом.

Вітрилами свіони не користуються й весел уздовж бортів не закріплюють у ряд одне за одним, вони в них, як прийнято на декотрих річках, знімаються, й вони гребуть ними за потребою.

У 1017 р. за правління конунга Кнута (Канута) Великого (1017–1035) Англію було приєднано до Норвегії й Данії – батьківщини вікінгів. Англосакси, невдоволені пануванням іноземців, проголосили своїм королем *Едуарда*, прозваного *Сповідником*. Він був родичем Альфреда Великого, але тривалий час жив у вигнанні в Нормандському герцогстві. Коли Едуард став королем, то оточив себе норманами і навіть пообіцяв передати корону нормандському герцогу Вільгельмові.

Жоффрау Малатера про норманів

Нормани – це хитрий і мстивий народ. Красномовність і нещирість вважаються їх спадковими якостями; якщо їх не стримувати силою закону, то вони віддаються буйству природи... У людях зливаються крайні ступені жадібності й марнотратства. Зброя й коні, розкіш одягу, полювання, верхове й соколине, – все це насолоди норманів, але за скрути вони можуть із неймовірним терпінням зносити суворість будь-якого клімату і тягар військового життя.

Як, на вашу думку, ставиться до норманів автор? Обґрунтуйте відповідь.

2. Нормандське завоювання

Нормандське герцогство утворилося в 911 р. після того, як вікінги на чолі з Роллоном захопили землі на берегах річки Сени. Вікінги, яких почали називати *нормандцями*, прийняли християнство та склали клятву вірності французькому королю. Розмовляти вони почали також французькою мовою.

У XI ст. королівська влада у Франції дуже ослабла. Герцог Нормандії, залишаючись васалом французького короля, був настільки самостійним, що мав право карбувати власну монету. Герцог мав дуже боездатну амрію. Нормандців вважали найкращими в Європі стрільцями з лука.

У 1051 р., відвідавши свого родича, англійського короля Едуарда Сповідника, герцог нормандський Вільгельм, згодом названий Завойовником, почав стверджувати, що король Англії призначив його своїм наступником. Коли Едуард помер і правителем було проголошено Гарольда II, Вільгельм також заявив своє право на англійську корону. Його прагнення захопити владу в Англії підтримав папа

Едуард Сповідник

Вільгельм I Завойовник (1027/1028–1087) – герцог Нормандії (1035), король Англії (1066–1187). Заснував єдине Англійське королівство – одну з найдовершеніших феодальних систем у Європі. Його влада була значно сильнішою, ніж у тогочасних королівствах. Затвердив державні закони, створив сильну армію і флот, упорядкував сплату податків, провів перший перепис, почав будувати кам'яні замки (першим 1078 року став Тауер). Мовою королівського двору Вільгельма, а також правлячого й торгового станів була французька, а англійську ще років триста вважали простонародною говіркою.

римський Александр II, який хотів посилити свій вплив на англійську церкву. Нормандський герцог 29 вересня 1066 р. висадився на англійський берег.

14 жовтня 1066 р. у битві біля Гастінгса Вільгельм розбив війська Гарольда II й оголосив себе королем Англії. Після нетривалого опору деяких міст, зокрема Лондона, Вільгельм був коронований у головному соборі Англії – Вестмінстері. Король залишив без змін місцеві закони, організував суди, ввів податок на утримання королівського двору.

У 1069 р. проти Вільгельма повстали північні райони Англії. Вільгельм особисто очолив війська, які вогнем і мечем пройшли землями Англії. Між містами Йорком і Даремом не лишилося жодної цілої будівлі й жодної живої людини. Вільгельм оголосив усіх англосаксів поза законом, а землі Англії – своєю особистою власністю. Потім він роздав володіння своїм сподвижникам, що брали участь у завойовницькому похрді.

Від Вільгельма англійське суспільство чітко розмежувалося на дві частини: нормандців та підвладний народ – англосаксів. Вищі державні посади обіймали виключно нормандці. Король проголосив усіх баронів і рицарів своїми васалами (тобто, крім присяги сюзерену, всі землевласники мали давати клятву вірності королю). Вільгельм наказав побудувати в усіх великих містах замки, а будинки, які заважали зведенню укріплень, знести. Населення було обкладене непомірними податками.

Наслідком завоювання стало те, що навіть через 20 років після Вільгельма деякі території стояли пустками.

3. Боротьба за спадщину Вільгельма Завойовника

Після смерті Вільгельма Завойовника англійський престол посів його син Генріх I. Йому вдалося зберегти єдину англонормандську державу, створену його батьком.

Проте Генріх I не залишив прямих спадкоємців, і в країні розпочалися війни між претендентами на корону. Спершу до влади прийшов племінник Генріха I – Стефан. Більшість феодалів присягли на вірність новому королю в обмін на певні поступки з його боку. Часто король забував про обіцянки, дані під присягою як феодалам, так і народу Англії, оточив себе армією найманців-іноземців. Це викликало обурення англійських феодалів, і вони підтримали Матильду – дочку Генріха I й дружину Жоффрау Плантагенета, графа Анжуйського.

«Книга Страшного суду»

У 1086 р. Вільгельм провів перепис усіх земель у державі. Пергамент з переписом у народі дістав назву «Книга Страшного суду». Назва пов'язана з тим, що від кожного, хто подавав інформацію, вимагали нічого не приховувати, як на Страшному суді. У Книзі було записано, які землі в якому графстві кому належать. Вказувалося, скільки васалів мав кожен сеньйор, скільки плугів і робочої худоби було в кожному господарстві. Фіксувалися доходи кожного маєтку в грошовому обчисленні. Такі відомості дали можливість визначити, якої служби вимагати від підданих і в якому обсязі. У результаті перепису багато вільних селян опинилися у становищі кріпаків.

Барони – прибічники Матильди – підняли повстання. Нова претендентка на престол із військом висадила на англійський берег. Країна майже на 20 років поринула в хаос війни. Західні графства підтримували Матильду, а Лондон і східні території – Стефана. У 1141 р. у битві біля міста Лінкольн Стефан зазнав поразки й потрапив у полон.

Дочка Генріха I стала королевою. Вона вправно роздавала землі й титули, видавала закони, але не змогла втримати владу. Війська прибічників Стефана перемогли, а повсталі лондонці змусили Матильду залишити столицю. Матильда відпустила з полону Стефана.

У відповідь колишній полонений узяв в облогу замок, де переховувалася Матильда, але скинута королева змогла втекти. Син Матильди Генріх, герцог Нормандський і Аквітанський, на чолі 140 рицарів і 3 000 піших воїнів висадився в Англії, змусив Стефана укласти мир у 1153 р. За умовами миру Стефан залишався королем, але після його смерті управління державою мало перейти до Генріха.

4. Перші Плантагенети

Генріх II Плантагенет

19 грудня 1154 р. Генріх був коронований як **Генріх II (1154–1189)**. Він став першим із 13 королів династії Плантагенетів. Генріх приєднав Англію до своїх величезних володінь і став одним із наймогутніших правителів у Західній Європі.

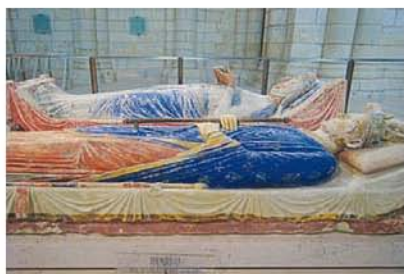
Новий король провів судову реформу. Найвища судова влада належала королівському суду. Штрафи мали надходити до королівської скарбниці.

Генріх II спробував обмежити владу церкви. Проти короля і його реформ виступив архієпископ Томас Бекет. Суперечка між королем і архієпископом була настільки палкою, що одного разу Генріх, не витримавши, вигукнув: «Невже немає нікого, хто звільнив би мене від цього попа?!» Слова короля були сприйняті як наказ, і Томаса Бекета було вбито біля вівтаря в соборі в Кентербері.

За такий жадливий злочин папа римський відлучив від церкви всю Англію. Генріху довелося не лише відмовитися від реформ, а й стати на коліна перед могилою Томаса Бекета і знести удари батогом. Цей крок короля його підлеглі вважали приниженням. Англією прокотилася хвиля повстань, у яких брали участь сини Генріха. Король помер, так і не примирившись із країною та синами.

Наступником Генріха став його син Річард на прізвисько **Левове Серце**. Він був відважним і вправним лицарем, але поганим правителем. Річард залишив країну й пішов у хрестовий похід. Коли ж король повернувся на батьківщину після походу й дворічного полону в австрійського герцога Леопольда, то пробув вдома лише місяць. Він знову зібрався в похід проти французького короля Філіпа II. До Англії Річард уже не повернувся – загинув у битві.

Англійський престол перейшов до рук наймолодшого й улюбленого сина Генріха II Плантагенета – **Іоанна Безземельного**. Своє прізвисько король дістав через те, що не отримав земельних володінь. Іоанн увійшов в історію як один із найбезжалюїших, найжорстокіших і найвіроломніших правителів у Європі. Він зневажав права своїх васалів, об-

Надгробок Генріха II Плантагенета й Елеонори Аквітанської. Абатство Фонтевро. Англія. XVII ст.

кладав їх величезними податками й штрафами, незаконно ув'язнював і забирав їхні землі.

Від початку правління Іоанн розпочав боротьбу з французьким королем Філіпом II Августом.

Поступово було відвойовано майже всі англійські володіння на континенті. Війна з Філіпом стала постійним приводом для грабунків феодалів. Зібравши гроші для походу, король розпускав баронів додому, ще й стягував з них величезні штрафи за неучасть у походах. Папа римський Інокентій III оголосив проти Іоанна хрестовий похід, поставивши на чолі хрестоносців Філіпа II. І хоча незабаром папа римський та Іоанн дійшли згоди, французький король остаточно закріпив за собою англійські володіння в Європі, зокрема й Нормандію.

Феодали Англії повстали проти Іоанна. До них приєдналися широкі верстви населення. Навіть лондонці, які завжди підтримували короля в його боротьбі з феодалами, відкрили ворота повсталим. Король утік зі столиці й сховався в одному зі своїх замків. **15 липня 1215 р.** він змушений був укласти мирну угоду з феодалами. Ця угода між васалами та королем дістала назву **Велика хартія вольностей**.

Перша Хартія вольностей з'явилася в Англії за часів правління Генріха I (1068–1135), молодшого сина Вільгельма Завойовника. Силою захопивши владу, потребуючи підтримки баронів, він гарантував їхні права й привілеї.

Другу Велику хартію вольностей було прийнято в 1215 р. під час зіткнення між королем Англії Іоанном Безземельним, з одного боку, і баронами, городянами й провінційним рицарством – з іншого.

За положеннями Хартії, король визнавав, що чинив несправедливо, та зобов'язувався не робити так у майбутньому. Він обіцяв встановлювати помірні податки для феодалів, не позбавляти церкву її привілеїв, боротися зі зловживаннями чиновників. Для контролю

Іоанн Безземельний

Сторінка з Великої хартії вольностей

за виконанням зобов'язань було утворено раду, до якої увійшло 25 найвпливовіших феодалів Англії.

В угоді зазначалося, що будь-які податки й повинності можуть бути встановлені в Англії лише за згоди загальної ради держави, а не за особистим бажанням Іоанна.

У Хартії було сформульовано принцип недоторканності особи, який і сьогодні є наріжним каменем у захисті прав людини. Заборонялося також накладати штраф, який звинувачений не міг сплатити.

Із «Хроніки» Роджера Говдена

1201 р. Одрозу після Великодня звелів король, аби графи й барони Англії були в Портсмуті до П'ятдесятниці готові з кіньми і зброєю переїжджати з ним через море... Тим часом графи Англії зібралися на нараду в Лестері та за загальною згодою повідомили короля, що не поїдуть з ним за море, якщо він не поверне їм їхні права... У неділю П'ятдесятниці, коли барони Англії зібрались у Портсмуті, щоб вирушити з королем за море, король узяв у кожного з них їхні гроші, які вони повинні були витратити на службі, і дозволив їм повернутися додому.

Використовуючи тексти історичних документів, укажіть причини конфлікту феодалів з королем Іоанном Безземельним.

Недовіра феодалів до короля була небезпідставною. Після підписання угоди Іоанн домігся, щоб папа римський Інокентій III визнав Хартію недійсною і прокляв феодалів, які увійшли до ради. Від міжусобних війн країну врятувала смерть короля.

Велика хартія вольностей поклала початок утвердженню правових відносин, чітко зафіксувавши права феодалів та городян, і обмежила королівське свавілля.

Після смерті короля опікуни малолітнього короля Генріха III підтвердили чинність Хартії.

Генріх III (1216–1272) постійно порушував її статті. Король оточив себе іноземцями, роздавав їм землі й посади. Він дозволив папі римському діяти в церковних справах Англії на власний розсуд. Це викликало невдоволення англійських баронів, рицарів і городян. Невдоволення переросло в повстання. Його очолив Симон де Монфор, граф Честер. Протистояння завершилося перемогою повсталих. Король потрапив у полон.

У 1265 р. граф Честер, який фактично правив Англією, скликав з'їзд представників усіх вільних людей Ан-

*Барельєф із профілем
Симона де Монфора
в Палаті представників
США*

глії – парламент. До парламенту увійшли не лише великі феодала, а й дрібні рицарі й представники міст – по два депутати від кожного графства й міста. Скликання цього з'їзду вважається датою створення сучасного англійського парламенту, а Симон де Монфор – його засновником.

Невдовзі після цього барони підняли повстання й проти графа Честера. У битві, що відбулася між ними, «батько англійського парламенту» загинув.

У середині XIV ст. парламент було поділено на дві палати: *палату лордів*, де засідали представники світської й духовної аристократії, й *палату громад*, до якої входили представники графств і міст. Міські низи й селяни не мали своїх представників у парламенті.

3 Великої хартії вольностей (1215)

15. Ми не дозволимо надалі нікому брати грошову допомогу зі своїх вільних людей, крім як для викупу його з полону та для посвячення в рицарі його первородного сина і для віддання заміж першим шлюбом його первородної дочки; і для цього слід брати лише помірну грошову допомогу...

20. Вільна людина штрафуватиметься за малу провину лише відповідно до виду провини, а за велику провину штрафуватиметься відповідно до важливості провини, причому має залишатися недоторканим її основне майно.

Жодна вільна людина не буде заарештована й ув'язнена, або позбавлена майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана, чи якимось способом знедолена, і ми не підемо на неї війною й не пошлемо на неї наших підданих інакше, як за законним рішенням рівних їй і за законами країни.

5. Повстання Уота Тайлера

У 1381 р. в Англії спалахнуло повстання, подібне до французької Жакерії. Приводом до нього став новий податок, запроваджений королем і парламентом, на ведення Столітньої війни з Францією. Повстання охопило майже половину Англійського королівства. Повсталих очолив ремісник, якого звали **Уот Тайлер**. Вони прагнули позбутися гнобителів, жити в рівності й справедливості. Крилатим стало риторичне запитання одного з ватажків повстання священика Джона Брауна: «Коли Адам орав землю, а Єва пряла, хто тоді був паном?» Повсталі вважали, що люди були створені Богом рівними, і мріяли винищити всіх феодалів та збудувати суспільство вільних і рівних. Селянське військо увійшло до Лондона.

Молодому королю Річарду II довелося піти на переговори з повсталими. Він намагався виграти час, очікуючи на королівські війська, що мали підійти до англійської столиці. Частина повсталих повірила у доброго й справедливого короля й склала зброю. Але бідняки на чолі з Уотом Тайлером вимагали гарантій і не поспішали розходитися по домівках. Під час переговорів лідер повсталих був убитий. Повстання було жорстоко придушене.

6. Війна Червоної і Білої троянд

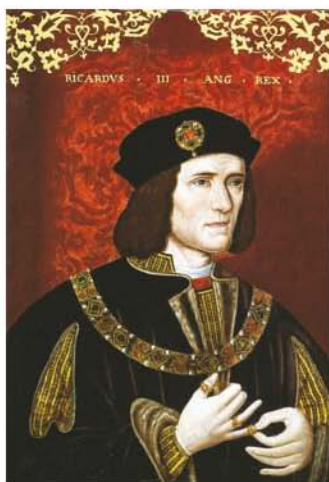
За правління Генріха VI Ланкастера (1422–1461) у країні розпочалася боротьба за владу між нащадками короля Едуарда III Плантагенета. Один з його синів, Джон, був засновником роду Ланкастерів, інший, Едмунд, – роду Йорків. Ворожнеча між родами призвела до тривалої братовбивчої війни. Оскільки на гербі Ланкастерів було вміщено зображення червоної троянди, а на гербі Йорків – білої, то протистояння між ними дістало назву «війни Червоної і Білої троянд».

Війна розпочалася у 1455 р. повстанням герцога Річарда Йоркського проти короля Генріха VI. Фортуна того разу була на боці Річарда. Йорки прийшли до влади й розподілили між собою найважливіші державні посади.

На довгі роки країна поринула в безодню пожеж, грабунків, убивств. Чинили беззаконня як Ланкастери, так і Йорки. Після однієї з битв Генріх VI потрапив у полон до Річарда.

Та минуло небагато часу, й Річард загинув разом із більшістю своїх солдатів. Голова Річарда у короні, зробленій із золотого паперу, була виставлена над воротами міста Йорк.

Син Річарда Едуард розгромив війська Ланкастерів і увійшов до Лондона. Переможець став королем Едуардом IV Йорком (1461–1483). Генріха VI кинули до в'язниці. Едуард наказав стратити всіх родичів з роду Ланкастерів, які потрапили в полон. Але війна не закінчилася. Бої розпочалися між колишніми союзниками. Повстання проти короля підняв граф Уорвік. Він усунув з престолу Едуарда і повернув, хоча й ненадовго, корону Генріху VI. Проте Едуард, зібравши війська, переміг супротивників. Граф Уорвік загинув у одній із битв, а Генріх знову потрапив у полон і був страчений.

Річард III

Особистий герб
Річарда III

Після смерті Едуарда IV його брат Річард заарештував і кинув до королівської в'язниці – Тауера – двох малолітніх дітей Едуарда IV й проголосив себе королем. Правління Річарда III Йорка (1483–1485) не було тривалим. Проти нього виступив родич Ланкастерів Генріх Тюдор, який жив у Франції у вигнанні. У 1485 р. він із своїми прихильниками висадився в Англії.

Війська Річарда III було розбито, а його самого страчено. Корону, яка впала з голови короля просто на полі бою, одразу вдягнув Генріх Тюдор. Цією подією завершилася війна між двома родами. **Генріх VII Тюдор (1485–1509)** одружився з Єлизаветою Йорк і у своєму гербі поєднав обидві троянди.

За Генріха VII Тюдора відбулося посилення королівської влади. Титули й землі феодалів, які загинули під час війни, Генріх передав своїм прибічникам. Короля підтримали жителі міст, які втомилися від постійних війн.

Ці події завершують середньовічну історію Англії. Війна Червоної й Білої троянд послабила вплив у державі великої аристократії. Таким чином, наприкінці доби Середньовіччя в Англії склалася станова монархія, за якої влада короля обмежувалася парламентом – зібранням представників різних станів.

Король Едуард IV Йорк

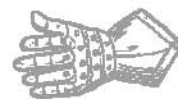
Король Генріх VII Тюдор

Троянда – емблема Тюдорів

Монета Генріха VII Тюдора

1. Що спричинило міжусобні війни в Англії після смерті Вільгельма I Завойовника?
2. Чому міжусобну війну 1455–1485 рр. в Англії називають війною Червоної й Білої троянд?
3. Чим завершилася війна Червоної й Білої троянд? Які наслідки для Англії вона мала?

§ 18. Священна Римська імперія

1. Утворення Священної Римської імперії

За Верденською угодою Людовік II Німецький (840–875/879) став володарем земель на правому березі річки Рейну. На той час держава Людовіка складалася з п'яти герцогств: Швабії (у верхній течії Дунаю), Баварії, Франконії, Саксонії й Тюрингії. Згодом до володінь Людовіка II Німецького відійшла й Лотарингія. Правління Каролінгів у німецьких землях було складним і супроводжувалося не лише нападами вікінгів, угорців, слов'ян, а й виступами проти їхньої влади місцевих герцогів.

Із припиненням династії Каролінгів німецькі великі феодали зібралися на з'їзд і обрали новим королем родича Каролінгів, герцога франків Конрада I (911–919). Йому довелося вести запеклу боротьбу за владу з іншими німецькими герцогами. Очолював супротивників Конрада герцог саксонський Генріх. Саме йому перед смертю король передав владу в державі з надією, що Генріх зможе припинити усобиці й об'єднати німецькі землі. Генріха вважають засновником *Саксонської династії*.

Наймогутнішим королем цієї династії був **Оттон I Великий (936–973)**. Посівши престол, він спрямував зусилля на зміцнення королівської влади. Для цього Оттон усунув від влади старих герцогів і поставив на їхнє місце своїх родичів. Створивши сильне кінне військо, Оттон I припинив вторгнення угорців на землі королівства, завдавши їм нищівної поразки у битві біля міста Аугсбурга.

Для розширення кордонів своєї держави він дуже вдало скористався ситуацією, що склалася в Італії. У цій країні після Верденського договору не було міцної центральної влади. Король увів війська в Італію, завоював північну її частину (Ломбардію) та одружився з Адельгейдою, вдовою Лотара II, закріпивши своє право на землі Італії.

У 962 р. папа римський Іоанн XII звернувся до Оттона з проханням про допомогу. Оттон увійшов у Вічне місто, не зустрівши опору, і папа проголосив його імператором. Цю подію історики визначають як відновлення Римської

Корона німецьких імператорів. X ст.

Імператор Оттон I

імперії. Створена Оттоном держава, до якої входили землі власне Німеччини, Ломбардія, Баварія, згодом дістала назву Священної Римської імперії німецької нації.

2. Імперія і папство

Влада Оттона I була настільки сильною, що він міг засуджувати, усувати, призначати римських пап. Імператор головував під час церковних соборів. За поданням імператора новим папою було обрано Лева VIII (963–965), який склав присягу на вірність Оттону I.

Колишній папа Іоанн XII не погодився з цим, бо вважав, що світський імператор не має права втручатися у справи церкви. Зібравши однодумців, скинутий з престолу папа розпочав війну з імператором, захопив Рим, вигнав Лева VIII і скасував рішення собору. Конфлікт закінчився несподіваною смертю папи. Імператор усунув нового папу від управління церковними справами й відправив на заслання у провінцію.

Наступники Оттона I намагалися тримати пап у покорі й контролювати життя як суспільства, так і церкви.

Оттон III. Мініатюра з Євангелія імператора Оттона III

3. Італійська політика німецьких імператорів

У 1125 р. німецьким королем став Фрідріх I Барбаросса (Рудобородий), засновник династії Штауфенів. Він створив одну з найбільших і найбоєздатніших армій у тогочасній Європі. У 1155 р. Фрідріх Барбаросса став імператором Священної Римської імперії.

На той час в італійських землях зміцніли завдяки торгівлі міста перетворилися на самостійні держави, які намагалися позбутися залежності від влади німецьких імператорів.

Фрідріх Барбаросса (1122–1190) – імператор Священної Римської імперії. Увійшов в історію не просто як «рудобородий» правитель, а як втілення ідеалів рицарства. Хотів відродити колишню могутність імперії Карла Великого. Створив численну армію, головною силою якої була кіннота. Учасник хрестових походів, видатний політик і полководець, котрий зумів на деякий час об'єднати під своєю владою мало не половину Європи. Загинув, переправляючись через річку під час Третього хрестового походу. За легендою, імператор не помер, а спить у печері під горою, щоб колись повернутися. А його довга борода досі росте.

Фрідріх поставив собі за мету змусити італійські міста визнати його владу. Під час перших походів імператорові вдалося підкорити багато міст-держав. Але 16 міст утворили так звану *Ломбардську лігу* і об'єднаними силами виступили проти Фрідріха I Барбаросси. Ломбардську лігу підтримала Республіка Венеція і папа римський.

У 1174 р. відбувся похід німецького імператора у північну Італію. На чолі восьмитисячної армії він перетнув Альпи. Тим часом війська Ломбардської ліги відрізали шлях німецьким воякам на батьківщину. Імператор більше не отримував підкріплення й харчів, тож змушений був укласти з Лігою перемир'я.

Навесні 1176 р. імператор здійснив новий похід. Битва 29 травня біля міста Леньяно обернулася для Фрідріха страшною поразкою. Сам імператор був збитий з коня, загубив свій прапор, щит і ледве врятував життя, тікаючи з поля бою.

Фрідріх I Барбаросса змушений був поновити самоврядування ломбардських міст. Папі римському імператор також повернув захоплені земельні володіння. Загинув Фрідріх I Барбаросса у 1190 р., під час Третього хрестового походу, переправляючись через річку Салеф.

Генріх VI, син Фрідріха Барбаросси, був одружений з дочкою сицилійського короля і після смерті батька приєднав до володінь ще й Неаполь і Сицилію. Він був володарем наймогутнішої в Європі держави. Після його смерті через боротьбу за владу між впливовими родами держава фактично розпалася на три частини: Сицилію, Швабію і Баварію.

У 1212 р. за сприяння папи Інокентія III чотирнадцятирічний син Генріха VI Фрідріх II Штауфен (1212–1250) став німецьким імператором. Протягом трьох років Фрідріх домігся того, що всі великі феодали Німеччини беззаперечно визнали його владу.

Відтоді він правив як одноосібний володар. У 1225 р. імператор одружився з Іолантою Єрусалимською, проголосив себе королем Єрусалимським і вимагав, щоб усі рицарі й феодали цієї території присягли йому на вірність.

У 1232 р. на з'їзді в Равенні Фрідріх видав указ, яким було ліквідовано міські комуни й ради, а також магістрати, утворені без згоди сеньйорів. Тільки Неаполь, Салерно й Мессіна частково зберегли колишні вольності. Після придушення повстання імператор наказав спалити живцем ватажків і зрівняти з землею кілька міст.

Зміцнивши владу, Фрідріх почав реформувати свої володіння. У Німеччині він дарував феодалам певні права. В указі 1231 р. зазначалося, що влада аристократів обмежується тільки у двох випадках: вони не мали права видавати закони й вводити податки на землях найбагатших та найродовитіших людей без їхньої згоди.

Усю владу в Сицилійському королівстві також було зосереджено у руках імператора. Фрідріх заборонив носити зброю і вести міжусобні війни. Згодом сеньйорам було заборонено карати васалів поза судом і відбирати майно без судового рішення.

Німецькі феодали, прагнучи збільшити свої володіння, почали завойовувати землі на сході. У XII ст. вони організували кілька хрестових походів на територію Прибалтики і слов'янські землі на сході Європи.

У цей самий час розпочалося завойовування земель Східної Прибалтики. Задля реалізації мети у 1202 р. було організовано орден мечоносців. У 1226 р. з ініціативи римського папи до Прибалтики з Палестини було переведено тевтонський орден. У 1237 р. обидва ордени об'єдналися. Володіння об'єданого ордену охоплювали майже все південно-східне узбережжя Балтійського моря. *15 липня 1410 р.* неподалік від села *Грюнвальд* (нині територія Польщі, за 40 км від м. Ольштина) рицарі зішлись у двобої з об'єднаними військами королівства Поль-

Фрідріх Барбаросса зі своїми синами

ського та Великого князівства Литовського. До складу об'єднаних військ входили й полки з руських земель. Командиром чеських і богемських рекрутів був Ян Жижка. Литовські загони очолював князь Вітовт. Головнокомандувачем союзників став король Ягайло. Німецькі війська очолював великий магістр Ульріх фон Юнгінген. У цій грандіозній битві загинув цвіт тевтонців на чолі з магістром.

Битва біля Грюнвальда припинила просування німецьких рицарів на слов'янські та литовські землі. У 1464 р. орден визнав себе васалом Польщі. У 1525 р. він перетворився на світську державу – герцогство Пруссія.

Фігура Лева.
Північна Німеччина.
Близько 1200 р.
Деталь фонтана

4. Німеччина в XIV–XV ст.

Для німецьких земель цього періоду було характерним швидке зростання міст, ремесла й торгівлі. Міста Кельн, Майнц, Страсбург, Ульм, Шпейер, Вормс відігравали важливу роль у посередницькій торгівлі й стали центрами виробництва.

Але нові привілеї, надані містам, викликали невдоволення німецької знаті. Частина німецьких феодалів підтримала претензії на трон Альбрехта Габсбурга. У 1298 р. у вирішальній битві поблизу Гельхайма у Пфальці імператор Адольф загинув, і влада перейшла до Альбрехта. Його правління тривало 10 років.

Після загибелі Альбрехта новим імператором було обрано графа Генріха VII Люксембурзького (1308–1313), який почав готувати завойовницький похід до Італії. Поставивши собі за мету відродити колишню могутність держави, Генріх VII почав готувати завоювання Італії. З невеликими силами він прибув до Рима, але реалізувати мету не зміг через раптову смерть.

У середині XIV ст. імператором став Карл IV (1347–1378). Він видав у 1356 р. «Золоту буллу» – перший основний закон Священної Римської імперії, названий так, тому що був скріплений золотою печаткою. У «Золотій буллі» було записано закони, які до цього діяли як неписані традиції. «Золота булла» підтверджувала старі привілеї феодалів і надавала нові. Вона заборонила містам утворювати союзи для протидії феодалам. Імператор змушений був у разі потреби не наказувати феодалам, а просити їх про допомогу.

Статуетка кінного
рицаря

У 1437 р. до влади повернулися Габсбурги. Це повернення було остаточним. У спадок їм дісталася зруйнована війнами й свавіллям держава. Проте саме Габсбургам вдалося розпочати об'єднання німецьких земель.

1. Назвіть найвидатніших імператорів Священної Римської імперії.
2. Чому між німецькими імператорами й папами римськими виникали постійні суперечки?
3. Яке значення мала «Золота булла»?

§ 19. Італія. Іспанія

Після падіння у V ст. Західної Римської імперії більшість земель на Апеннінському півострові, які ми називаємо Італією, увійшли до складу Лангобардського королівства, яке у 774 р. було завойоване Карлом Великим.

З розпадом його імперії у Північній Італії утворилися й поступово зміцніли торговельні міста-держави; у Середній Італії виникла Папська область, на чолі якої стояли папи римські; Південна Італія об'єдналася з островом Сицилія в Сицилійське королівство.

1. Італійські торговельні республіки

У Північній Італії серед незалежних міст-держав найбагатшими були Венеція і Генуя.

Венецію було засновано у V ст. в одній із лагун Адріатичного моря на невеликих островах, розташованих неподалік один від одного. Заболочені неглибокі води затоки надійно захищали місто від ворожих кораблів. Жителі Венеції займалися рибальством, торгівлею та випарюванням солі. Чисельність населення міста невпинно зростала. Венеціанці почали споруджувати будинки на палях, вкопаних глибоко у морське дно. Замість звичних вулиць текли води Венеціанської лагуни. Пересувалися городяни на човнах або перекинутими через канали мостами.

Місто Венеція. Середньовічна мініатюра

Венеціанці торгували сіллю, сріблом, деревиною, рабами. Із країн Сходу вони везли коштовності, тканини, перець і прянощі, які мали в Європі великий попит. Збагачувалася Венеція також під час хрестових походів, венеціанські купці отримали привілеї для торгівлі в країнах Європи, що брали участь у походах.

Після падіння Константинополя до рук венеціанців перейшла вся візантійська торгівля. Вони підтримували дружні зв'язки з чорноморськими портами: Солдайєю (Сугдея, Судак), Калітрою (Коктебель); торгували з Києвом. Торговельний флот міста налічував понад 600 кораблів.

Керувала Венецією *Велика рада*, до якої входили представники найбільш заможних і знатних сімей. Очолював раду *дож* – правитель, якого обирали пожиттєво.

Постійним суперником Венеції за першість у торгівлі було місто *Генуя*. У середні віки Генуя спочатку перебувала під владою Візантії, згодом увійшла до імперії Каролінгів. У XI ст. Генуя стала республікою, якою спочатку керували консули, а згодом, так само як і у Венеції, дожі.

Суперництво між Венецією й Генуєю переросло у справжні кровопролитні війни, що не раз спалахували протягом століття. Влітку 1379 р. генуезькі кораблі підійшли до добре укріпленого порту Венеції. Генуезці висадили десант на найближчий острів. Проте всі протоки, якими можна було дістатися міста, були надійно заблоковані палями. Спроба пробитися з оточення переросла в бій на морі й на суходолі. Генуя зазнала поразки. Венеціанці захопили близько 40 000 полонених і 19 кораблів.

Поступово Генуя втратила вплив у торгівлі й почала надавати банківські

Інтер'єр собору Святого Марка у Венеції

послуги. У 1407 р. у місті відкрився перший банк Сан-Джорджо. Клієнтами цього банку були майже всі можливо-владці Європи.

2. Папська область

Протягом тривалого часу, аж до XIX ст., однією з найстабільніших держав Європи була Папська область, яка займала Середню Італію. Ці землі перейшли у VIII ст. під безпосереднє управління римських пап. Для обґрунтування права на владу було створено легенду про «Константинів дар»: нібито римський імператор Константин, переносячи столицю до Візантії (Константинополя), своїм наступником у Римі залишив папу.

Політичний вплив папства спочатку поширювався на всю Європу. Так, папа римський Інокентій III (1198–1216) стверджував, що немає нічого вищого у світі за папську владу, а всі правителі й феодали повинні бути його васалами й отримувати владу від нього. Протягом XIII–XV ст. до складу Папської області увійшли колись незалежні міста Болонья, Феррара, Урбіно, Ріміні, Перуджа.

Наприкінці XIII ст. міжнародний престиж папства впав. Перенесення резиденції папи до Авіньйона у 1309 р. призвело до втрати його контролю над італійськими містами.

У цей час громада Рима проголосила республіку. З міста було вислано великих феодалів, а замки, які їм належали, зруйновано. Згодом феодали відновили свої права. У травні 1347 р. городяни на чолі з Кола ді Рієнцо захопили урядові споруди на Капітолії.

Нова влада скоротила кількість податків, почала карбувати нову монету з написом «Рідний трибунат. Рим – володар світу».

Генуезька фортеця у місті Судак

«Константинів дар». Фреска. XIII ст.

Кола ді Рієнцо народився у родині трактирника й пралі. Незважаючи на це, він здобув добру освіту. Кола ді Рієнцо добре знав давню історію Італії і вважав ті часи «золотим віком». Він бажав відродити колишню могутність Риму. Кола ді Рієнцо був блискучим оратором. У своїх промовах він звинувачував феодалів у беззаконнях і злочинах, за що мав підтримку жителів міста.

Кола ді Рієнцо мріяв про об'єднання Італії й закликав усі міста визнати Рим столицею. Але його заклик не був почутий. Кола ді Рієнцо правив одноосібно, що викликало невдоволення населення міста. Наприкінці 1347 р. він змушений був тікати з Рима, рятуючись від народного гніву. Кола ді Рієнцо ще раз повернувся до міста у 1354 р., на нетривалий час йому вдалося поновити свою владу. Загинув Рієнцо під час народного повстання, спрямованого проти його політики.

У 1378 р. папський престол знову було перенесено до Рима. На початку XV ст. папам римським вдалося повернути частину італійських земель і поновити свій авторитет як серед феодалів, так і серед простолюдю.

3. Південна Італія та Сицилія

На землях Південної Італії та на острові Сицилія, завойованих норманами, утворилося могутнє Сицилійське королівство. Королівська влада спиралася на середніх і дрібних феодалів і рицарів, знать мала невеликий вплив. Опорою правителя була церква. Найбільші міста Сицилійського королівства – Неаполь і Палермо – були центрами не лише ремісництва, а й торгівлі з Візантією.

Селяни королівства сплачували безліч податків феодалам, державні податки й церковну десятину, а також кілька днів на рік відпрацьовували на панщині. Крім залежних селян, у Сицилійському королівстві були ще напівзалежні особисто вільні й вільні селяни, які мали не лише свободу, а й власну землю.

З 1212 до 1250 р. Сицилійським королівством правив онук Фрідріха Барбаросси – Фрідріх II, який з 1220 р. був ще й імператором Священної Римської імперії.

У 1231 р. він наказав зруйнувати всі замки, які були вибудовані протягом останніх 40 років. Це значно послабило вплив феодалної знаті на життя королівства. Фрідріх також зміцнив королівський суд та затвердив систему постійних податків. Основою армії стало наймане військо.

За правління Фрідріха II Сицилійське королівство стало найбільшою й найміцнішою державою на території Італії. Проте постійні війни, розкіш і марнотратство двору потребували величезних коштів. Імператор запровадив великі податки, практично грабував міста. Отже, Карлу Анжуйському, який захопив королівство після смерті Фрідріха II, дісталася економічно значно ослаблена держава.

У 1282 р. в Палермо спалахнуло повстання, відоме під назвою «Сицилійська вечірня». Повсталі знищили французький гарнізон, розташований у місті. Згодом повстання охопили й інші міста на острові. Це призвело до розпаду Сицилійського королівства.

Південна Італія залишилася під владою французької Анжуйської династії, а Сицилія відійшла до Арагонського королівства, яке утворилося на землях Піренейського півострова.

Згідно з легендою, назва повстання у Палермо «Сицилійська вечірня» виникла тому, що умовним сигналом до його початку стали удари церковного дзвону, який сповіщав про початок вечірньої служби.

4. Арабська Іспанія

Наприкінці VII ст. війська арабів досягли північного узбережжя африканського континенту. На північ від нових володінь арабів за вузькою протокою розташовувалися королівства вестготів і вандалів. Ці родючі землі здавна вабили арабів. У 711 р. під командуванням полководця Тарика вони переправилися на Піренейський півострів, перемогли вестготів і поступово встановили тут своє панування.

Араби володіли півостровом протягом семи століть. Вони називали його Білад-аль-Вандалуз (Країна вандалів). Після

У давнину на землях Піренейського півострова, які ми називаємо Іспанією, греки й карфагеняни заснували свої колонії. Внаслідок Пунічних війн Іспанія перетворилася на одну з провінцій Римської імперії. На початку нашої ери головним джерелом багатства цих земель було золото. Римляни побудували на півострові дороги, акведуки, розкішні вілли, громадські будівлі. У V ст. на землі Іспанії накопилися хвилі варварів: свевів, вандалів, вестготів. Останні утворили власне королівство, столицею якого була спочатку Барселона, а згодом Толедо.

Замок Алькасар у Сеговії. XII–XV ст.

Таріль. Іспанія.
XIV ст.

Миска
«Вершник вбиває
змія». Іспанія.
1390–1400 р.

повалення династії Омейядів останній її представник Абд ар Рахман у 756 р. переправився через Гібралтарську протоку й на захоплених арабами землях утворив свою державу, яка увійшла в історію під назвою *Кордовського халіфату*.

Повноправною частиною суспільства в халіфаті вважалися араби, мусульманське населення й колишні християни, які прийняли іслам. Чимало представників місцевого населення зберігали віру, але змушені були переймати мову, звичаї й традиції завойовників. Таких людей називали «охочі стати арабами». Вони мали власні храми

й проживали в окремих кварталах, що відділялися мурами від мусульманських. Інколи вони обіймали різні державні посади, але не мали права служити в армії.

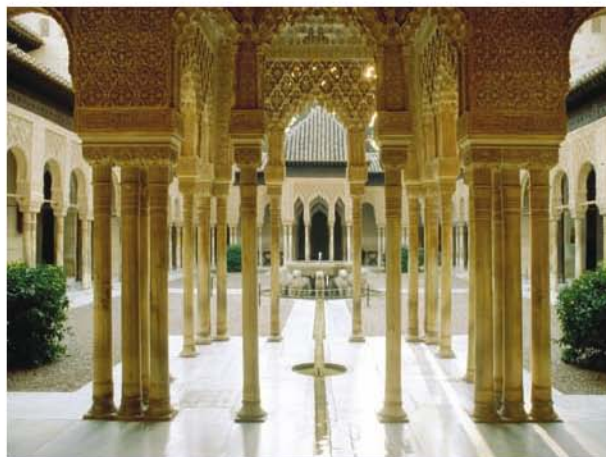
5. Реконкіста й утворення Іспанського королівства

Після арабського завоювання дрібні незалежні держави збереглися тільки на півночі півострова. Протягом століть вони вели боротьбу за повернення своїх земель. Цю боротьбу назвали **Реконкістою** (відвоюванням, поверненням земель). У середині XI ст., скориставшись міжусобицею у Кордовському халіфаті, об'єднані іспанські сили захопили Толедо – давню столицю вестготів. Це місто стало столицею королівства Кастилії. Всі воїни, які хоробро воювали із загарбниками, отримали титули *кабальєро* й *ідальго*.

На схід від Кастилії утворилося графство Каталонія зі столицею у Барселоні. Між Каталонією і Кастилією виникло королівство Арагон зі столицею у Сарагосі. На західному узбережжі Піренейського півострова утворилося графство Португалія. Постійні війни з мусульманами перетворили жителів цих країн на безстрашних і фанатичних воїнів. Завойовуючи чергове місто, вони примушували арабське населення приймати християнство. Для нагляду за нововерненими було введено інквізицію.

*Кахлі з Альгамбри.
Середина XIV ст.*

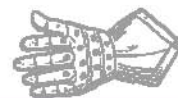
Альгамбра. Внутрішній дворик палацу

У середині XV ст. під владою арабів залишилася лише Гранада, де існувала держава Гранадський емірат. У 1479 р. правителі Кастилії та Арагону Ізабела I й Фернандо II, прагнучи зміцнення обох держав, уклали династичний шлюб. Їхні володіння об'єдналися в єдине – **Іспанське королівство**. Наприкінці XV ст. Гранадський емірат було розгромлено, арабів витіснили з Піренейського півострова. Реконкіста завершилася.

Реконкіста забезпечила християнським державам вихід до океану. Португальці навчилися будувати кораблі, і їхня країна стала однією з провідних морських держав Європи. Згодом Португалія та Іспанія відкрили для Європи нові торгові шляхи й нові землі.

Парадний шолом. Іспанія. XV ст.

1. Що таке Папська область? Хто правив цією державою?
2. У чому полягали причини конфлікту між Венецією і Генуєю?
3. Чим уславився Фрідріх II?
4. Розкрийте поняття «Реконкіста».
5. Назвіть держави, які утворилися на Піренейському півострові внаслідок Реконкісти.

Запам'ятайте дати

- X ст.** – Ейрік Рудий відкрив Гренландію.
- 986 р.** – Лейв Щасливий висадився на узбережжі Північної Америки.
- 1066 р.** – завоювання Англії нормандським правителем Вільгельмом. Битва біля Гастінгса.
- 1095 р.** – церковний собор у Клермоні.
- 1096–1099 р.** – Перший хрестовий похід.
- XI–XII ст.** – утворення духовно-рицарських орденів.
- 1147–1149 рр.** – Другий хрестовий похід.
- 1154–1189 рр.** – правління англійського короля Генріха II Плантагенета.
- 1155–1190 р.** – роки правління Фрідріха I Барбаросси, імператора Священної Римської імперії.
- 1188 р.** – виникнення кортесів в Іспанії.
- 1189–1192 рр.** – Третій хрестовий похід.
- 1199–1216 рр.** – правління англійського короля Іоанна Безземельного.
- 1204 р.** – загарбання й пограбування Константинополя хрестоносцями під час Четвертого хрестового походу.
- 1215 р.** – угода між васалами і королем Іоанном Безземельним – Велика хартія вольностей.
- 1265 р.** – виникнення парламенту в Англії.
- 1270 р.** – Восьмий хрестовий похід. Завершення хрестових походів.
- 1285–1314 рр.** – правління французького короля Філіпа IV Красивого.
- 1302 р.** – скликання Генеральних штатів у Франції.
- 1337–1453 рр.** – Столітня війна.
- 1356 р.** – битва біля Пуатьє.
- 1356 р.** – «Золота булла».
- 1358 р.** – повстання селян у Франції – Жакерія.
- 1381 р.** – Повстання Уота Тайлера в Англії.
- 1397 р.** – Кальмарська унія; об'єднання Данії, Норвегії та Швеції.
- 1407 р.** – відкриття першого банку в Генуї.
- 1410 р.** – битва біля Грюнвальда.
- Близько **1412–1431 рр.** – роки життя Жанни Д'Арк.
- 1415 р.** – битва біля Азенкура.
- XV ст.** – утворення централізованої держави у Франції.
- 1455–1485 р.** – війна Червоної і Білої троянд.
- Кінець XV ст.** – завершення Реконквісти.

Узагальнення

Вікінги. Нормандські завоювання

Природні умови Скандинавського півострова спонукали місцеве населення до пошуків кращої долі на чужині. Внаслідок завоювань у Європі виникли нормандські володіння на півдні Італії та на землях франків. Поступово на території Скандинавського півострова та сусідніх із ним землях виникли держави вікінгів – Данія, Швеція та Норвегія. Війна та грабунки для норманів були джерелом слави та збагачення. Вікінгам удалося завоювати частину Франції, де виникло герцогство Нормандія. Його правитель Вільгельм став завоюником Англії.

Хрестові походи

Хрестові походи, які організувала католицька церква, – це війни християн проти мусульман під гаслом звільнення Святої Землі й Гробу Господнього. Хрестові походи оголошували також проти єретиків, деяких європейських держав або окремих правителів, які виступали проти папи чи церкви. За участь у хрестових походах люди отримували прощення всіх гріхів – як скоєних, так і майбутніх. Під час хрестових походів утворилися духовно-рицарські ордени – тамплієри, госпітальєри, тевтонці. Їхньою метою був захист силою зброї паломників, церкви, християнської віри. Згодом вони перенесли діяльність у Європу. Внаслідок хрестових походів європейські країни зміцнили свої політичні й економічні позиції у Середземноморському регіоні, розширивши торгівлю. Відбулися взаємні запозичення як у військовій галузі, так і у сфері господарювання й культури. Водночас хрестові походи призвели до загибелі великої кількості людей, поглибили релігійне протистояння між ісламським і християнським світом.

Франція

Протягом доби Середньовіччя (V–XV ст.) Франція перетворилася на могутню державу. Ця країна зазнала багатьох потрясінь: навали варварів, роздробленість і міжусобні війни, епідемії чуми, Столітня війна з Англією. Незважаючи на це, у Франції під час правління династій Каролінгів, Меровінгів і Капетингів поступово сформувалася сильна королівська влада, яка діяла за підтримки особливого станovo-представницького органу – Генеральних штатів. У боротьбі з Фландрією й Англією держава зміцніла й розширила свої кордони, розвивалась економічно.

Англія

За часів Середньовіччя на Британських островах жили різні племена. Спочатку кельти, англійці, сакси, пікти, згодом дани, нормани. Англійці й сакси утворили тут власні держави, у яких поступово утвердилася королівська влада. Англія пододала той самий шлях, що й решта європейських держав: становлення феодалних відносин; посилення королівської влади; період роздробленості, боротьби й зміни королівських династій. Не оминули державу великі війни, зокрема Столітня, й міжусобиці – війна Червоної й Білої троянд. Новим рубежем у розбудові держави стало прийняття Великої хартії вольностей й утворення парламенту – станovo-представницького органу влади.

Священна Римська імперія

Німеччина, як і інші держави Європи, у середні віки пережила період роздробленості. Найвідомішими правителями Священної Римської імперії були Оттон I та Фрідріх Барбаросса. Останній вів запеклу боротьбу з папою римським за першість, кровопролитні війни в Італії, намагаючись підкорити заможні італійські міста. Тільки у XV ст. почалося поступове об'єднання Німеччини, яке тривало не одне століття.

Італія. Іспанія

Італія за доби Середньовіччя залишалася роздробленою. На Апеннінському півострові раніше, ніж на інших землях Європи, почали розвиватися міста. Вони відігравали визначну роль в економічному житті Європи. Міста були посередниками у торгівлі зі Сходом, центрами розвитку ремесла. Визначними політичними центрами Італії були Венеція, Генуя, Мілан, Флоренція. Але жодне з цих міст не мало достатньо сил, щоб підкорити своїй

владі інші. Між італійськими містами тривала боротьба за захоплення нових ринків, торговельне суперництво. Середню Італію займала Папська держава. Папи римські не мали достатньо сил, щоб об'єднати італійські землі, проте були досить сильними, щоб не дозволити це зробити іншим. Південна Італія й Сицилія були політично відокремлені від решти територій.

Однією із головних подій Середньовіччя в Іспанії стала Реконкіста – відвоювання християнами Піренейського півострова в арабів-мусульман.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

I. Оберіть правильну відповідь.

- Держави, де влада монарха поєднувалася з існуванням станових зборів, називають:

А Становими монархіями	В Королівствами
Б Халіфатами	
- Велику хартію вольностей було прийнято:

А У 481 р.	В У 1215 р.
Б У 1095 р.	Г У 1492 р.
- Перші Генеральні штати у Франції були скликані:

А Карлом Мартеллом	В Піпіном Коротким
Б Карлом Великим	Г Філіпом IV Красивим
- Генеральні штати:

А Були дорадчим органом короля
Б Були законодавчим органом країни
В Вирішували питання, пов'язані з релігією;
Г Роздавали землі великим феодалам.
- Генеральні штати вперше були скликані:

А У 1095 р.	В У 1268 р.
Б У 1215 р.	Г У 1302 р.
- Рішення про початок хрестового походу було прийняте на соборі, який відбувся в місті:

А Нікея	В. Антіохія
Б Клермон	Г Єрусалим
- Храмовниками називали рицарів:

А Госпітальєрів	В Тевтонського ордену
Б Тамплієрів	Г Лівонського ордену
- Взяття Єрусалима хрестоносцями відбулося:

А 21 жовтня 1097 р.	В 2 жовтня 1187 р.
Б 15 липня 1099 р.	Г 6 лютого 1191 р.
- «Жебруцим орденом» називали:

А Бенедиктинців	В Домініканців
Б Францисканців	Г Августинців

10. Кораблі вікінгів прикрашали вирізані з дерева голови:
 А Драконів В Мінотаврів
 Б Конунгів Г Богів
11. «Битвою шпор» було названо битву біля:
 А Парижа В Куртре
 Б Лілля Г Фонтенбло
12. Англію в боротьбі з Філіпом IV Красивим підтримала:
 А Бургундія В Люксембург
 Б Лотарингія Г Фландрія
13. Спалення тамплієрів відбулося за наказом:
 А Філіпа IV Красивого В Папи римського Боніфація VIII
 Б Людовіка VI Г Філіпа II Августа

II. Установіть відповідність.

1.

1	Іспанія	А	Рейхстаг
2	Франція	Б	Парламент
3	Англія	В	Генеральні штати
4	Німеччина	Г	Кортеси

2.

1	Орден госпітальєрів	А	Вони назвали себе «бідним братським війсьством Ісуса Христа»
2	Орден тамплієрів	Б	Члени ордену одягалися в чорний плащ з білим хрестом, що мав роздвоєні кінці
3	Тевтонський орден	В	Представників цього ордену поділяли на дві групи: рицарі й священики

3.

1	Людовік Лінівий	А	Підкорив Нормандію
2	Людовік VI	Б	Володів лише Парижем і Орлеаном
3	Філіп II Август	В	Влада поширювалася лише на місто Лан та навколишні землі
4	Гуго Капет	Г	Припинив усобиці та підкорив феодалів на землях королівського домена.

4.

1	Жанна д'Арк	А	Битва за Орлеан
2	Роберт Марлі	Б	Битва біля Пуатьє
3	Іоанн II Добрий	В	Надання містам права самоврядування
4	Людовік XI	Г	Битва біля Слейсе

III. Розташуйте події у хронологічній послідовності.

1.

1	Затвердження папою римським статуту тевтонського ордену
2	Утворення ордену госпітальєрів
3	Битва біля Дорілея
4	Утворення ордену тамплієрів

2.

1	Заснування династії Капетингів
2	Ліквідація ордену тамплієрів
3	«Битва шпор»
4	Прихід до влади Філіпа II Августа

3.

1	Битва біля Азенкура
2	Битва біля Слейсе
3	Битва біля Кресі
4	Жакерія

4.

1	Прихід Вільгельма до влади у Нормандії
2	Битва біля Гастінгса
3	Утворення Нормандського герцогства
4	Пограбування й зруйнування вікінгами монастиря на о. Ліндісфарн

РОЗДІЛ IV

МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Середньовіччя – час, який позначений війнами, релігійною ворожнечею, нетерпимістю до думок інших людей. Але й у ті непрості часи феодальної замкненості, тотальної недовіри й страху, неприйняття всього чужого, іншого, які породжували ворожість і жорстокість, люди виявляли свої найкращі риси.

Багатьма плодами їхньої творчої думки та витворами їхніх рук людство користується досі. Вони будували величні храми, могутні замки, чудові міста. Осередками досліджень і місцями, де народжувалися нові ідеї, стали університети, виникнення яких припадає саме на добу Середньовіччя.

Одним із найвидатніших винаходів, який прискорив розвиток людства, стало книгодрукування. У книгах зосередився весь досвід людства. Через те, що друковані книги були значно доступнішими за рукописні, цей досвід стало набагато легше передавати наступним поколінням.

Значну роль у житті середньовічної людини відігравав храм. Саме у середні віки в Європі було зведено багато храмової архітектури у романському й готичному стилях.

§ 20. Наукові й технічні досягнення. Книгодрукування

Привчення існування Західної Римської імперії було катастрофічним для розвитку культури. Але на зміну культурному занепаду V–VII ст. прийшло формування нової Європи. Середньовічна культура мала глибоке коріння. Надбання варварів, поєднані зі здобутками античних мислителів, втілилися в оригінальну культуру. Сприяло цьому християнство, яке поєднало, здавалося, непоєднане – витончену мудрість давніх греків і римлян із язичницькою культурою франків, кельтів, германців та інших народів. У загальному мороку раннього Середньовіччя монастирі підтримували вогонь ученості. Середньовіччя із античністю поєднувала *латина*, що стала мовою науки.

1. Зародження дослідного знання. Алхімія

Від забуття античну культуру врятували видатні середньовічні мислителі Северин Боецій (480–525), Кассіодор (485–578), Ісидор Севільський (560–636), Беда Шановний (673–735). Завдяки Боецію середньовічне суспільство зберегло відомості про Аристотеля та його філософію. Його праці з логіки, арифметики, музики стали основою середньовічної європейської освіти. Почали створюватися перші енциклопедії. Ісидор Севільський залишив по собі книгу «Етимологія», де було викладено програму вивчення «семи вільних мистецтв». Беда поширював серед франків *астрономічні* знання. Він доклав зусиль до запровадження літочислення від Різдва Хрис-

В аудиторії середньовічного університету.
Мініатюра. XIV ст.

Пітер Брейгель Старший. Алхімік.
Гравюра. 1560-ті роки

тового. Основною працею середньовічного вченого стала «Церковна історія народу англів». Кассіодор заклав підвалини середньовічної риторики.

Дійсність потребувала практичних знань. Англієць **Роджер Бекон** одним із перших заявив, що дослід – це джерело знань. Він відкидав посилання на авторитет давніх філософів як підтвердження істини.

У галузі математики **Герберт Орільякський (930–1003)** увів в обіг так звані *арабські цифри*, якими ми користуємося досі. **Леонардо Фібоначчі** вперше в європейській

математиці застосував число «0». У галузі *фізики* важливе значення мали праці **Джордано Неморарія**. Він розробив теорію важеля, ввів поняття ваги.

На розвиток дослідного знання значно вплинула *алхімія*. Її батьківщиною вважають Давній Єгипет.

Середньовічні алхіміки шукали філософський камінь – засіб, який міг перетворити будь-які речовини на золото й срібло, виліковувати будь-які хвороби, повертати молодість, продовжувати життя. Алхіміки виявили цілу низку хімічних речовин і описали їх взаємодію одне з одним, їхні відкриття сприяли розвитку хімії, металургії.

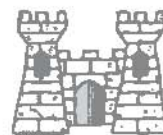
Йоганн Гутенберг.
Середньовічна гравюра

2. Розвиток техніки

Техніка у середньовічній Європі розвивалася досить повільно. У сільському господарстві знаряддя праці залишалися незмінними протягом століть.

Про майстерність середньовічних ремісників може свідчити хоча б те, що тогочасні майстри виготовили для Фрідріха Барбаросси ручний протез із рухомими пальцями. Та на заваді будь-якому винаходіві стояли дві перепони – церква й цехи. Церква забороняла нововведення, виходячи з релігійних міркувань, цехові устами – щоб не допустити конкуренції з боку талановитих винахідників.

Проте розвиток відбувався, хоч і повільно. Поширилося застосування механізмів-коловоротів, домкратів, вертикального ткацького верстата, водяного колеса. У XII ст. почали використовувати вітряки, у XIV ст. – виробляли папір, який прийшов на зміну пергаменту.

Рукописні книги виготовляли з пергаменту – в особливий спосіб обробленої телячої або овечої шкіри. Для виготовлення однієї Біблії великого формату було потрібно 300 овечих шкур, на роботу йшло 2–3 роки. Коштували такі книги неймовірно дорого.

У 1335 р. перший механічний годинник прикрасив будівлю ратуші в Мілані. Набула поширення вогнепальна зброя. Перші гармати застосували в 1346 р. у битві біля Айзенкура під час Столітньої війни, яка точилася між Францією й Англією. У цей самий час було винайдено доменну піч для виплавляння чавуну.

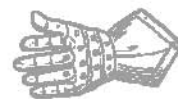
У середині 1450 р. Йоганн Гутенберг винайшов набірний шрифт і започаткував *книгодрукування*. З металу виливали окремі літери, з них складали слова й речення, а потім переносили відбиток на папір. Цей винахід сприяв швидкому поширенню інформації та знань.

У XIV–XV ст. відбулась революція у кораблебудуванні: кораблі стали більшими, з'явилося вітрильне оснащення, яке давало можливість плавати проти вітру, було створено прилад для вимірювання пройденної відстані – лаг, вдосконалено компас та прилади для орієнтації у морі за небесними світилами. Згодом ці та інші винаходи зробили можливими Великі географічні відкриття.

TYPOGRAPHIA HARLEMI PRIMUM INVENTA
Circa Annum 1470.

Книгодрукування. Середньовічна гравюра

1. Який із винаходів Середньовіччя ви вважаєте найважливішим?
2. Яке значення у розвитку наукових знань мала алхімія?
3. Яких з найвідоміших учених Середньовіччя ви знаєте?

§ 21. Християнська церква в XI–XV ст. Єретики і боротьба з ними

1. Церковний розкол 1054 р.

Остаточний розкол християнства на католицизм і православ'я відбувся у 1054 р. Утворилися дві самостійні церковні організації – Римська католицька (Західна) й Константинопольська православна (Східна). Розбіжності, зокрема, стосувалися ритуалів, обрядів, звичаїв. На Заході богослужіння велося латиною, на Сході – місцевими мовами: грецькою, вірменською, сирійською та ін. У Східній церкві всі причащалися хлібом і вином, у Західній – вином причащались лише священники. У Візантії хрестилися трьома пальцями, а в Римі – всіма п'ятьма. Але предметом найбільших суперечок двох церков було ставлення до походження Святого Духа. У Східній церкві вважали, що він походить від Отця, а в Західній – також і від Сина. Важливою причиною розколу також було прагнення одноосібної влади над церквою.

Суперечності поглибилися під час так званої Ключнійської реформи, яка почалася у Франції у X ст. На той час Західна церква переживала кризу – німецькі імператори перетворили пап і єпископів на своїх васалів. Водночас поширилися порушення безшлюбності й бідності. Процвітала торгівля церковними посадами (симонія).

Ченці Ключнійського монастиря в Бургундії (Франція) та їхні послідовники проголосили папу верховним суддею у справах як духовних, так і світських, єдиним намісником Бога на землі, виступили проти втручання світських правителів у церковні справи, засуджували моральне падіння духовенства.

Ключнійське абатство

Водночас Рим намагався регулювати діяльність церкви у Візантії. У 1054 р. константинопольський патріарх Михаїл Керуларій оголосив єрессю обряди, які не збігалися з обрядами Східної церкви. Того ж року після тривалих і безрезультатних переговорів папські посланці залишили на віттарі храму Святої Софії в Константинополі грамоту, в якій прокляли патріарха і його послідовників. У відповідь духовенство Візантії прокляло Римську церкву.

У 1075 р. папа римський Григорій VII оголосив самостійність Римо-католицької церкви та її панівне становище у Західній Європі. До сьогодні Православна («істинна») і Римо-католицька («вселенська») церкви існують окремо, хоча вже й не ворогують між собою.

Програма понтифікату Григорія VII «Диктат папи». 1075 р.

Тільки Римська церква була заснована безпосередньо Господом.

Тільки папа римський називається вселенським.

Тільки папі належить право призначати й усувати єпископів... З відлученими папою від церкви особами забороняється перебувати навіть в одному помешканні... Тільки папа може носити імператорські регалії.

Всі князі повинні цілувати ногу тільки у папи.

Папа має право усувати від влади імператорів.

Без розпорядження папи не можна скликати Вселенський собор.

Які повноваження папи стосувалися церковної влади, а які – світської? Проаналізуйте їх зміст.

2. Єресі та інквізиція

Від часу виникнення християнства існувало чимало варіантів священних текстів і формулювань основних положень християнства. Згодом тільки деякі з них визнані єдино правильними. Але існували інші тлумачення основних положень християнства, які церква називала *єресями*. У Західній Європі єресі поширилися в XI ст., але їх розквіт припав на XII–XIII ст. Єретичні організації виникли у Франції, Німеччині, Італії та інших державах.

Одним із найпоширеніших був рух *катарів* (чистих), що виник на півдні Франції. Його прихильники не визнавали влади держави, заперечували насилля й кровопролиття. Католицьку церкву

*Індульгенція — письмове прощення гріхів, яке видавали священники від імені Католицької церкви, зокрема, за участь у хрестових походах. Пізніше за допомогою індульгенцій церква збагачувалася, продаючи їх усім охочим. Тоді індульгенції видавали на прощення не лише минулих, й майбутніх гріхів.

Філіп Август на страті єретиків.
Середньовічна мініатюра. XV ст.

вважали творінням сатани, виступали проти накопичення церквою багатств.

Прихильники єретичного вчення *вальденсів* (за прізвищем купця з м. Ліона П'єра Вальдо) заперечували існування чистилища, у яке, за твердженням Католицької церкви, потрапляли померлі перед тим, як вирішиться їхня доля. Виступали вони й проти церковної обрядовості, ікон, молитов, культів святих, церковної десятини, військової служби, феодального суду, смертної кари, сповідували рівність і простоту – спосіб життя перших християн.

Прихильники вчення *альбігойців* (від назви м. Альба) вимагали реформування церковної організації, зрікалися церковних обрядів і віри у святих, відмовлялися сплачувати десятину і будь-які податки на користь церкви.

Суди інквізиції приймали рішення, керуючись такими положеннями:

- обвинувачений вважався винним, доки не довів зворотного;
- проти єретиків допускалися свідчення засуджених за наклеп, позбавлених громадянських прав, малолітніх дітей, відлучених від церкви;
- якщо свідок відмовлявся від свідчень, вони все одно зберігали силу;
- обвинуваченому не дозволялося мати адвоката, оскільки останній міг бути звинувачений у єресі;
- за законом тортури могли застосовувати тільки один раз (на практиці піддавали тортурам постійно);
- апеляції та прохання про помилування не розглядалися.

Якщо звинувачуваний визнавав провину, то його засуджували до ув'язнення, до роботи на галерах, грошового штрафу або прилюдного побиття батогами. Невизнання звинувачень каралося смертю. Засудженого спалювали на вогнищі або вішали на шибениці. Спалювання вважалося виявом милосердя, оскільки відбувалося без пролиття крові.

Перед стратою інквізиція проводила так званий акт віри. Засуджені йшли вулицями міста босоніж до міського собору, де відбувався святковий молебень. Їх супроводжувала процесія з ченців. Після цього зачитували й виконували вирок. Інквізитори забирали на користь церкви все майно, яке розподіляли між інквізиторами. Винагороджували й донощиків. Родичів засудженого на три покоління позбавляли всіх прав.

Особливо нещадною була іспанська інквізиція. Ім'я її керівника Томаса де Торквемади стало уособленням надзвичайної жорстокості.

На початку XIII ст. у зв'язку з поширенням еретичних учень Римська католицька церква створила спеціальні церковні суди. Ці суди увійшли в історію під назвою *інквізиції* (від латинського – «розслідування», «розшук»). Суди підкорялися особисто папі, й ні імператори, ні королі не мали права заважати діям інквізиторів.

Інквізиція винищила тисячі жителів міст і сіл на півдні Франції, в Італії, Іспанії, Німеччині, Чехії й інших державах. Звинувачення в ересі часто використовували в боротьбі з політичними противниками і для захоплення їхнього майна.

Першими постраждали від дій інквізиції альбігойці. За наказом папи римського у 1209 р. проти них було оголошено хрестовий похід. Війна з невеликими перервами тривала майже 20 років і увійшла в історію під назвою Альбігойських війн. Вдираючись до міста, борці з ересями знищували все його населення, не жаліючи ні старого, ні малого. Коли в одного з папських посланців запитали, як відрізнити католиків від еретиків, він відповів: «Убивайте всіх, Бог впізнає своїх».

У 1484 р. спалахнула нова хвиля переслідувань, пов'язана з папською буллою про відьом і чаклунів. «*Половання на відьом*» призвело до загибелі тисяч безневинних людей, переважно жінок.

3. Церква у XIV–XV ст.

У XIV–XV ст. розпочалося поступове послаблення впливу папи римського на політичне життя європейських країн. Цьому сприяло формування у різних народів власних держав, посилення авторитету королів. У 1302 р. король Філіп IV Красивий проголосив незалежність французької корони від папи. Англійський парламент відмовився сплачувати данину папі римському. Боротьба із впливом пап точилась і в Німеччині.

Після поразки папи римського Боніфація VIII у боротьбі з Філіпом IV Красивим столиця католицької церкви була перенесена з Рима до Авіньйона, на територію Франції. Розпочав-

Томас де Торквемада (близько 1420–1498) – монах-домініканець, який стояв на чолі інквізиції в Іспанії. Він був не тільки духівником королеви Ізабели Кастильської, фанатичної католички, а й сприяв її сходженню на трон. Склав кодекс інквізиції, процедуру суду і структуру органів інквізиції. Вирізнявся абсолютною невідкупністю і надзвичайною жорстокістю. Зокрема, масово запровадив аутодафе – публічне оголошення вироку інквізиції з наступним спаленням жертви. Ініціював переслідування мусульман та євреїв.

Спалення альбігойських книг.
Середньовічна мініатюра

ся так званий *авіньйонський полон пап* (1309–1377), під час якого папи цілком підкорялися волі французьких королів.

Після повернення пап до Рима в середовищі священників розпочався *соборний рух*. Його прихильники доводили, що церква не повинна втручатися у світське життя, а влада папи має обмежуватися Вселенськими соборами.

Зі зміцненням держав церкви на їхніх територіях прагнули більшої самостійності. Поступово з'явилася потреба в утворенні церков, незалежних від Рима. У 1438 р. французький король Карл VII видав «Прагматичну санкцію», якою встановив перевагу рішень церковного собору над папськими рішеннями. Схожі рішення були прийняті й в Англії.

До кінця XV ст. із всесильних володарів християнського світу папи перетворилися на дрібних церковних князів, які намагалися зберегти невеликі володіння в межах Рима.

Позначте на контурній карті:

1. Територію поширення православ'я, католицизму.
2. Країни, де інквізиція діяла найбільш активно.

1. Чому єдина християнська церква розкололася на Православну й Католицьку?
2. Які ересі набули поширення в Європі в середні віки? У чому вони полягали?
3. Чи справедливим був суд інквізиції? Обґрунтуйте свою думку.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§ 22. Середньовічні школи та університети.
Життя середньовічного студента

1. Прочитайте тексти і дайте відповіді на запитання.

- Охарактеризуйте вплив церкви і правителів на школи і університети.
- На якому факультеті середньовічного університету ви хотіли б навчатись і чому?

Школи та університети

У Середньовічній Європі почала складатися система освіти, яка ґрунтувалася на вивченні так званих семи вільних мистецтв: граматики, риторики, логіки, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Всі навчальні дисципліни були тісно пов'язані з релігією.

У XII ст. виникли університети. Відкривали їх імператори й королі під контролем католицької церкви. Першим університетом у Європі вважають Болонський (він був спочатку об'єднанням студентів), відкритий у 1159 р. У 1160 р. відкрито Паризький університет (який був корпорацією викладачів), а в 1167 р. – Оксфордський. Університет був «державою в державі» й мав автономію в правовому становищі, фінансах та управлінні, яка надавалась за рішеннями королів чи пап. Студенти об'єднувались у земляцтва – «нації».

У середньовічному університеті зазвичай було чотири факультети – молодший (підготовчий, «артистичний», на якому викладали «сім вільних мистецтв») і три старших – медичний, правничий, богословський. Університет очолював ректор, а факультети – декани. Як правило, університет мав свій статут. Студентом ставали у 12–15 років. Студент обирав собі наставника. Навчання на молодшому факультеті тривало 5–7 років. На старших факультетах навчалися протягом 5–15 років.

Печатка Болонського університету

2. На основі тексту дайте відповіді на запитання.

- Що позитивного і негативного ви бачите у середньовічній схоластиці?
- У чому, на думку Августина, полягає роль церкви?

Схоластика

Основою світогляду середньовічної людини була релігія. Тому наукою над науками вважалося богослов'я (теологія). Воно стверджувало божественне походження всього, що є у світі. Віра в Бога проголошувалася вищою за будь-які знання. У XII ст. розвитку набула схоластика. Основним її завданням було не відкриття нового, а систематизація і теоретичне обґрунтування Святого Письма. У своїх пошуках підтвердженень істинності Святого Письма схоласти зверталися до логіки – науки про закони мислення. Схоластика також започаткувала поділ тексту на частини та посилання на літературу.

Основи офіційного церковного світогляду середніх віків були закладені на межі IV–V ст. у працях Августина, згодом долученого до числа святих. Він розробив вчення про «Божественну благодать», за яким церква є посередником між Богом і людьми. Згідно з Августином, весь перебіг історії передбачений божественним промислом, тому людина не здатна його змінити.

Серед учених-схоластів особливе місце посідає домініканець Фома (Тома) Аквінський (1225/26–1274). Саме він почав стверджувати, що духовний і матеріальний світи не протистоять один одному. Тому джерелом істинних знань є не тільки Святе Письмо, а й повсякденне життя. Католицька церква з часом визнала його думки основою вчення про Бога.

Проте були за Середньовіччя мислителі, які виступали проти схоластики, утверджуючи пріоритет розуму над релігійними догмами. Серед них помітне місце належить П'єру Абеляру (1079–1142). За виступи проти церкви його засудили й ув'язнили у Клонійському монастирі.

Університет – вищий навчальний заклад, який у Середньовіччі був об'єднанням викладачів і студентів.

Фома (Тома) Аквінський

3. На основі текстів параграфу й документів дайте відповідь на запитання:

Які прагнення мали середньовічні школярі і студенти? Які з цілей навчання вам найбільше подобаються?

Для чого укладались договори з учителями?

Як ви вважаєте, чи сприяли тілесні покарання розвитку освіти?

Чому учні і студенти змушені були жити і харчуватись спільно?

Чим була викликана бідність студентів і школярів?

Анонімний автор

Документ

Культурне життя Парижа на початку XIII ст.

Одні навчалися виключно для того, щоб знати, але це сама тільки цікавість; інші – аби прославитись, але це марнославність; нарешті, дехто вчився, щоб дістати пізніше вигоду, але це користолюбність і симонія [купівля-продаж церковних посад].

Договори з учителями (XIII–XIV ст.)

1317 р. Магістр Сальво де Понтремуло, доктор граматики, й Антоніо де Трібонія... домовилися про нижченаведене, а саме: вищеназваний магістр Сальво... обіцяв навчати сина Антоніо – Ніколіно чотири повних роки так, щоб той умів писати, читати і складати листи й записки, як це роблять генуезькі купці.

Тілесні покарання у школі за «Швабським зерцалом» XII ст. Німеччина

Якщо вчитель б'є учня лозиною або рукою, але так, що кров не виступить, то він за це не відповідає. Якщо ударить так, що з носа кров потече, то й у цьому разі він до відповідальності не притягається. Якщо ж він його ударить, хоч і не лозиною, по інших частинах тілі так, що виступить кров, то він повинен за це відповідати, а якщо він уб'є його на смерть, то підлягає судові.

Про шкільну науку. XIII ст. Спосіб життя студента. Розпорядження стосовно щоденного життя. Про матеріальне життя

Коли виникає підходяще й узгоджене товариство співтрапезників [школярів, що харчуються разом] і бажання жити разом протягом року або менший строк, згідно з наміром, то слід [заготувати] влітку сіль і дрова, восени зерно і вино, купу козлятини; [все це], таке корисне й необхідне для здоров'я, по можливості потрібно знести в одне місце... щоб від постійних набігів [на припаси] не розжирів слуга. Велика вигода учню, котрий постачає вчителя, якщо є така можливість... О, настільки безглузді злидні магістра!

Про бідність

...бідність школяра виявляється по-різному: то через жадібність родичів, то через натиск бідності, що звалилася на них, то через смерть їх чи відсутність коштів, то через легковажність первістка, [що служить] у війську, то через непостійність знатних родичів, то через хитрість близьких...

§ 23. Архітектура і мистецтво. Раннє Відродження й гуманізм

1. Архітектура

Панівний стиль західноєвропейського мистецтва X–XI ст. дістав назву «романський». Найбільш характерними для романської архітектури типами споруд є замок і храм, який зовні також нагадує фортецю. Будівлі романського стилю вирізнялися масивністю і міцністю.

Основою планування романського храму була римська (саме звідси й походить назва стилю) *базиліка* – витягнута прямокутна в плані споруда, розділена вдовж колонами на кілька частин – наві. Середня нава була вищою за бокові. Перекривати великі площі не вміли, тому зводили додаткові опорні стовпи. Приміщення прикрашали *скульптурами* (об'ємними зображеннями) і фресками (малюнками на стінах по ще вологому тиньку).

Для романського живопису характерні дуже яскраві, контрастні кольори. Особливо вражають вікна з кольоровим склом – *вітражі*. Одним із досягнень романського періоду в архітектурі стало відродження мистецтва скульптури.

У XII ст. в архітектурі утвердився *готичний стиль*, який

дістав назву від племені готів. Особливістю готичної архітектури є спрямованість будівлі вгору. Найяскравіші готичні пам'ятки – ратуші й собори.

Готичні собори запаморочливої висоти створюють відчуття легкості, надхмарності. Основний технічний прийом готики – стрільчасте перекриття. У готичному проекті конструється своєрідний складний каркас з опорою прямо на фундамент. Так з'явилася можливість зробити стіни легкими. У готичних соборах безліч вікон, величезні

Базиліка Сан-Вітале в Равенні

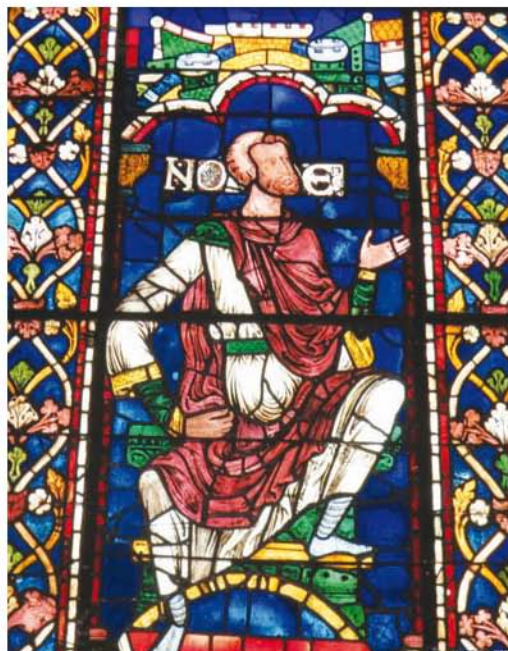
Готичні вікна. Кафедральний собор Богоматері в Бургосі, Іспанія

Кафедральний собор, м. Бургос, Іспанія

Пізанська вежа. Будівництво тривало з 1173 р. майже 200 років

Деталь вітража собору в Кентербері. Близько 1180–1220 рр.

Струнний музичний інструмент. Північна Італія. Близько 1420 р.

вітражі, галереї, переходи, вежі, скульптури. За зовнішнім виглядом абсолютно неможливо зрозуміти, яка внутрішня будова приміщення. Кожен із фасадів не схожий на інші. Наприклад, за фотографіями собору Паризької Богоматері, виконаними з різних боків, можна й не здогадатися, що це одна й та сама будівля.

У XIV ст. у готичному стилі було побудовано Кельнський собор, який здіймався у висоту на 149 м. Він був вищим навіть за піраміду Хеопса. У XV ст. збудовано Страсбурзький собор, який аж до XIX ст. залишався найвищою будівлею в Європі й сягав у висоту 169 м.

2. Музичне мистецтво

Європейська музика XI–XIII ст. розвивалася переважно у двох формах – як світська й духовна. Церковні дзвони, які можна вважати різновидом ударних інструментів, висіли на дзвіниці кожного храму чи монастиря. За допомогою дзвонів скликали вірян до молитви, сповіщали про радісні й сумні події в місті чи селі, дзвони били на сполох під час пожежі чи ворожої навали. Дзвонарі були справжніми майстрами своєї справи й за допомогою дзвонів різної величини, з різними «голосами» могли виконувати різні мелодії. Крім подзвону, церковні служби супроводжував *хоровий спів*.

Музика простолюдю – це найчастіше пісня, народний хоровий спів. Бенкети феодалів натомість супроводжували мелодії, які виконували на спеціальних музичних інструментах. До ударних музичних інструментів належали трикутник, різноманітні барабани. З духових інструментів відомі флейти й труби. Їх найчастіше зображали на середньовічних мініатюрах. Струнні інструменти, зокрема ліра і кіфара, були менш поширені. Музика поступово перетворювалася на окреме

Заняття музикою й танцями. Середньовічна мініатюра

ремесло. Право грати здобували музиканти, які входили до цехових організацій. Оркестр XV ст. складався з ріжків, труб, флейт, дудок, барабанів, до його складу входили й смичкові інструменти.

3. Література

Героїчний епос

У XII ст. замість латини, якою писали літературні твори, у різних країнах почала розвиватися література національними мовами. Протягом XI–XII ст. було записано народні перекази, головні герої яких – захисники свого народу й батьківщини. Кращі пам'ятки героїчного епосу – «Пісня про Роланда» (французький епос), «Пісня про Нібелунгів» (німецький), «Пісня про мого Сіда» (іспанський). «Пісня про Роланда» з'явилася близько 1100 р. Вона оповідає про загибель у Ронсевальській ущелині частини війська Карла Великого, яке поверталось з іспанського походу на чолі з Роландом.

«Пісня про Нібелунгів» створена близько 1200 р. на основі оповідей давніх германців. У творі засуджуються усобиці, зрадливість і підступ – вічні вади людського суспільства.

Героїчний епос Середньовіччя надихав митців наступних епох до створення драматичних творів, музики і живописних полотен.

Рицарська література

Цей вид літератури набув надзвичайної популярності протягом XII–XIII ст. У рицарських поезіях і рицарських романах йшлося про відвагу, хоробрість рицарів, їхню вірність королю і церкві.

3 «Пісні про Роланда»

Великий Карл був радісний, веселий.

Кордова впала, вщент розбиті стіни,

На землю скинуті й фортечні башти...

Велику здобич вояки дістали,

Не зрахувать багатства, злота, срібла...

А в місті не лишилось сарацина,

Який не вбитий був чи не хрещений.

1. Про кого розповідає «Пісня про Роланда»?

2. У чому, на думку автора, полягає велич Карла?

Пам'ятник Лису
Ренару в м. Х'юлсті
(Нідерланди)

Е. Берг-Дженс. «Круглий стіл» короля Артура. Гобелен. 1895 р.

З XI ст. на півдні Франції розквітла поетична творчість *трубадурів*. Вони оспівували кохання, «прекрасних дам» і служіння їм рицаря.

Дуже популярними в Європі поетичними творами були цикли про короля Артура і рицарів Круглого столу, про святий Грааль.

Міська література

У XII ст. зародився міський фольклор. Він став основою для створення писемних літературних творів. У цей час набули поширення сатиричні віршовані оповідки, які висміювали жадібність рицарства й духовенства і протиставляли їм розум та працелюбність городян. Серед персонажів цих дотепних творів – Лев Нобль (король), Ведмідь Рен (знатний феодал), злий Вовк Ізенгрін (рицар), Бодуен (проповідник). Простолюд уособлювали інші персонажі: Кури, Зайці, Равлики. Головним героєм є Лис Ренар, в образі якого поставав середньовічний городянин. Лис завжди виходив переможцем у боротьбі з феодалами, проте часто збиткувався із простаків-селян.

Одним із шедеврів міської літератури є поема «Роман про Троянду», складена у Франції у XIII ст. У поемі засуджується насильство, невігластво, проголошується рівність усіх людей від народження.

Багато нового в літературу Середньовіччя внесли мандрівні школярі та студенти – ваганти. Серед них особливо виділяється французький поет

Портрет Данте Аліґ'єрі, який тримає в руках примірник «Божественної комедії»

XV ст. **Франсуа Війон** – автор віршів, сповнених любові до людей.

Однією з вершин світової культури є творчість італійця **Данте Аліґ'єрі** (1265–1321). Його найвідоміший твір – «Божественна комедія». У цій поемі він не тільки детально змальовує середньовічне суспільство. Данте у «Божественній комедії» поєднує поезію, філософію, теологію і утверджує віру в земне призначення людини. Вважають, що творчість Данте стала містком між Середньовіччям та Відродженням.

Сільська література

У XIII–XIV ст. поширеними були народні пісні про героїчне минуле. Відомим є цикл балад про легендарного Робіна Гуда – улюбленого героя англійців. Його зображали вільним стрільцем, який разом зі своїми побратимами жив у лісі й захищав бідних від свавілля феодалів і королівських чиновників.

***Трубадури** (від франц. *troubadour* – складати вірші) – поети-співці у XI–XIII ст.

Відродження (Ренесанс) – період в історії культури Європи, який характеризується розвитком традицій античності.

Гуманізм – вчення, за яким основною цінністю є людина.

4. Раннє Відродження й гуманізм

Вільна людина міста сподівалася лише на власні сили. Розвиток техніки й накопичення наукових знань зумовили значні зміни у житті суспільства й відтак – глибокі зрушення у культурі. Відродився інтерес до античного мистецтва з його возвеличенням краси людини. Тому цей період у розвитку культури назвали *Відродженням (Ренесансом)*. Головною рисою світогляду Відродження став гуманізм – визнання людини з її почуттями і прагненнями головною цінністю.

Часом початку Відродження й зародження гуманізму вчені вважають XIV ст. Першим його проявом стала поява реалізму в мистецтві. Середньовічний аскетизм і презирство до всього земного змінюються на жагуче зацікавлення людиною, усвідомлення краси і величі природи. Відтак картина стала «вікном у світ», світ реальний.

Джотто ді Бондоне. Узяття Христа під варту. Фреска з капелли Скровенні. Падуя, 1302–1305 рр.

Сандро Ботічеллі. Весна

Сандро Ботічеллі. Народження Венери

Від канонів іконопису першим відійшов італієць Джотто ді Бондоне (1266–1336). Саме він почав відтворювати просторову протяжність, обличчя реальних, земних людей, перейшов від пласких до об'ємних зображень. Він першим почав малювати портрети.

Значні зміни сталися і у скульптурі. Вона ще зберігає зв'язок з архітектурою, але вже не підпорядковується їй, як у середні віки. Скульптори звертаються не тільки до традиційних християнських образів, а й до живих людей, сучасників. Розвивається жанр скульптурного портрета, надгробного монумента, кінної статуї. Флорентійський скульптор Донателло (близько 1386–1466) після тисячолітньої перерви першим зобразив оголене тіло та створив кінний пам'ятник.

Флоренція дала світу ще одного геніального художника Відродження – Сандро Ботічеллі (1445–1510). Він порушив попередню традицію зображати голови людей у профіль і повернув зображених обличчям до глядача. На замовлення папи римського ху-

дожник розписував знамениту Сікстинську капелу. І хоча він помер, майже забутий сучасниками, до світової скарбниці увійшли його твори «Весна», «Народження Венери» та інші.

У літературі представником Відродження є Франческо Петрарка (1304–1374). Його ліричні вірші до коханої Лаури, яку він оспівував усе життя, назавжди увійшли до скарбниці світового мистецтва.

Творчість митців раннього Відродження була результатом усього попереднього розвитку культури. Наслідком їхньої діяльності стала зміна ставлення до людини. Людина з її радощами й турботами, позитивними і негативними рисами стала центром уваги в літературі й мистецтві.

Загальні риси й особливості середньовічної культури

1. Панування релігійного, богоцентричного світобачення. Церква вважається єдиним посередником між Богом і людьми.
2. Духовне, божественне протиставляється тілесному, «низькому». Людина сприймається як гріховна істота, що потребує спасіння душі. Звідси – аскетизм і презирство до всього земного.
3. Консерватизм, схильність до нормування матеріального і духовного життя.
4. Поєднання й боротьба християнських ідей і язичницьких уявлень.
5. Окреслення життєвих цінностей через систему умовностей, символів, алегорій.
6. Розвиток духовної, світської й народної культури.
7. Ужитковий характер мистецтва.

1. Доведіть, що культура Середньовіччя була християнською за своїм змістом.
2. Охарактеризуйте рицарську, міську або сільську літературу, за вибором.
3. Чим готичний стиль в архітектурі відрізнявся від романського?
4. У чому полягала суть гуманізму?
5. Чому період у розвитку європейської культури початку XIV ст. називають добою Раннього Відродження?

Запам'ятайте дати

1054 р. – розкол християнської церкви на Католицьку й Православну.

XII ст. – утвердження в Європі готичного стилю.

Близько 1100 р. – створення «Пісні про Роланда».

1159 р. – відкриття Болонського університету, першого в Європі.

Близько 1200 р. – створення «Пісні про Нібелунгів».

1225/26–1274 рр. – роки життя Фоми (Томи) Аквінського.

1265–1321 рр. – роки життя Данте Аліґ'єрі.

1266–1336 рр. – роки життя Джотто ді Бондоне.

XIII ст. – початок інквізиції.

1309–1377 рр. – «авіньйонський полон пап».

1304–1374 рр. – роки життя Франческо Петрарки.

XIV ст. – початок Відродження.

XIV ст. – В Європі поширилася вогнепальна зброя.

Близько 1450 р. – Йоганн Гутенберг винайшов набірний шрифт і друкарський верстат.

1445–1510 рр. – роки життя Сандро Ботічеллі.

Узагальнення

Наукові і технічні досягнення. Середньовічна школа та університети

Середні віки – час зародження дослідного знання. Відбувалося накопичення наукових знань і розвиток технічних удосконалень. Зокрема, Середньовіччя дало людству такі механізми, як млин і механічний годинник, а також доменну піч. Розвивалося мореплавство і кораблебудування. І. Гутенберг винайшов книгодрукування, що мало визначальний вплив на розвиток світової культури. У XII–XIII ст. у Європі з'явилися перші університети.

Мистецтво у Середньовіччі

Найпоширенішим архітектурним стилем у будівництві храмів та інших споруд став романський стиль, пов'язаний із давньоримською культурою. З XII ст. поширився готичний стиль, для якого характерні високі споруди, прикрашені вишуканими вітражами і скульптурами. Навічно вписані в історію мистецтва імена митців італійського раннього Відродження – Джотто, Ботічеллі, Донателло. Католицька церква сприяла розвитку хорового співу. Розвивалася й народна музика, а музиканти стали професійними.

Середньовічна література

У літературі Середньовіччя вирізнялися народна, релігійна, рицарська і міська творчість. Література була представлена такими жанрами, як героїчний епос, рицарська поезія і рицарський роман, поезія вагантів і міська сатира. Найвидатнішим поетом Середньовіччя вважають автора «Божественної комедії» Данте Аліґ'єрі.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

I. Оберіть правильну відповідь

- Ліричні вірші до коханої Лаури були написані:

А Франческо Петраркою	В Гільомом де Лорісом
Б Джотто ді Бондоне	Г Гербертом Оріньякським
- Паризький університет було відкрито:

А У 1159 р.	В У 1142 р.
Б У 1160 р.	Г У 1167 р.
- Основа планування романського храму:

А Неф	В Стрільчасте перекриття
Б Базилика	Г Галерея
- Студентами середньовічних університетів ставали:

А У 11–14 років	В У 12–15 років
Б У 14–17 років	Г У 16–18 років
- Страсбузький собор зведено:

А У XII ст.	В У XIV ст.
Б У XIII ст.	Г У XV ст.

4.

1	Вальденси	А	Не визнавали влади держави, заперечували насилля й кровопролитя
2	Альбігойці	Б	Заперечували існування чистилища, виступали проти церковної обрядовості, ікон, молитов, культів святих, церковної десятини, військової служби, феодалного суду, смертної кари, вимагали, щоб церква відмовилася від власності й прибутків, засуджували хрестові походи, виступали за виборність духовенства
3	Катари	В	Вимагали реформування церковної організації, зрікалися церковних обрядів і віри у святих, відмовлялися сплачувати десятину й будь-які податки на користь церкви

III. Розташуйте події у хронологічній послідовності

1.

1	Відкриття Паризького університету
2	Відкриття Оксфордського університету
3	Відкриття Болонського університету
4	Будівництво Кельнського собору

2.

1	Поява першої друкованої книги
2	Винайдення першого механічного годинника
3	Початок використання вітряків
4	Застосування перших гармат

3.

1	Початок «полювання на відьом»
2	Проголошення Філіпом IV Красивим незалежності французької корони від папи
3	Початок «авіньйонського полону пап»
4	«Диктат папи» Григорія VII

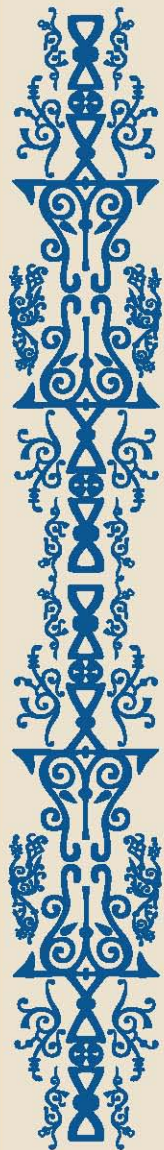

РОЗДІЛ V

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Терени Центральної і Східної Європи на початок Середньовіччя були заселені переважно слов'янами. Протягом середніх віків ці землі неодноразово зазнавали спустошливих набігів аварів, угорців, особливо ж руйнівними виявилися походи монголів і татар.

Народам Центральної і Східної Європи вдалося створити могутні, найбільші в Європі за територією держави, цікаву й розвинену культуру. За Середньовіччя тут постали багаті міста, неприступні замки, величні храми, які й до сьогодні є окрасою цих країн.

Слов'янські народи створили власну писемність, що дало їм змогу розвивати самобутню культуру.

Помітний слід в історії залишили Польське та Угорське королівства. Важливим періодом в історії Чехії стала діяльність Яна Гуса та гуситські війни – боротьба чехів за власну державу проти іноземного панування.

Руйнівні походи монголів поклали край існуванню Давньоруської держави. На її руїнах постали численні удільні князівства, які часто ворогували між собою. Найпотужнішими з них виявилися Новгородська боярська республіка та Московське князівство. Внаслідок тривалої боротьби серед руських князівств першість здобула Московська держава, князі якої почали «збирання руських земель» довкола Москви.

§ 24. Польське королівство. Велике князівство Литовське. Угорське королівство

1. Польське королівство у X–XII ст.

До IX ст. на території сучасної Польщі, у басейні річки Вісли, жили слов'янські племена помор'ян, полян, сілез'ян, віслян, мазовшан та інших. Державні об'єднання виникли у племен полян і віслян, а їх центрами стали міста Гнезно й Краків.

Першим князем поляків, про якого збереглися достовірні відомості, був Мешко I (Мечислав) (близько 966–992) з роду П'ястів. У 966 р. князь та його оточення прийняли християнство.

Польська держава зміцніла за правління сина Мешка – Болеслава I Хороброго (992–1025). Йому вдалося приєднати до своїх володінь Краків, який став столицею держави. У 1000 р. Болеслав домогся визнання церковної автономії Польщі.

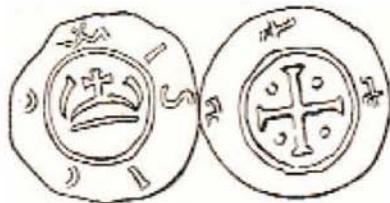
У 1025 р. Болеслав I Хоробрий проголосив себе королем. В управлінні державою королю допомагали призначені з дружинників чиновники, які за свою службу отримували земельні володіння й перетворювалися на феодалів. Проте за правління наступників короля Болеслава Польща втратила Сілезію на заході, Помор'я на півночі, Червенські міста (частина нинішньої Західної України) та Мазовію на сході.

У XI ст. держава розпалась на окремі князівства. Великим князем вважався правитель Краківського уділу, як у Київській Русі – Київського.

Король був верховним власником землі й надавав її за службу феодалам. Найбагатші та найвельможніші феодала – *пани (магнати)* – надавали дрібним феодалам-рицарям (*шляхтичам*) землі з селянами.

Болеслав I Хоробрий (966 або 967–1025) – князь, а з 1025 р. – король Польщі. У 1003–1004 рр. – князь Чехії. Значно збільшив територію держави. Воював зі Священною Римською імперією і відстояв незалежність Польщі. Досяг церковної самостійності від імперії і запровадив богослужіння латинською мовою.

Монета князя Мешка. X ст.

- Київська держава за князювання Олега (882–912 рр.)
- Перше Болгарське царство за правління Симеона (893–927 рр.)
- Переселення угорців (мадярів) на зламі IX–X ст.
- Напади угорців на сусідні країни (до 955 р.) і розгром їх Оттоном I
- Угорщина за правління Іштван (Стефана) Святого (997–1038 рр.)
- Польща за правління Болеслава Хороброго (992–1025 рр.)
- ☰
1025
 Роки встановлення королівської влади
- Слов'янські держави XI ст.
- Київська Русь
- Польща
- Чехія
- Хорватія

Масштаб 1:17 000 000

Центральна і Східна Європа в X–XII ст.

Селяни становили основну масу населення в державі. Вільних землеробів – *кметів* – феодали поступово перетворювали на залежних кріпаків.

Міста у тогочасній Польщі не були великими, але Гнезно, Краків, Вроцлав і Познань стали значущими центрами торгівлі й ремесла. З виникненням і зростанням міст сформувався міський стан, який складався з трьох груп.

До *патриціату* належали заможні купці та цехові майстри. Вони обирали міські *ради (магістрати)* – орган законодавчої, виконавчої та судової влади. *Мищани-ремісники*, які становили другу групу, також брали участь у міському управлінні й могли входити до магістрату. До третьої групи належав *плебс*, позбавлений усіх прав.

Польське католицьке духовенство володіло величезними маєтностями, мало низку привілеїв і було незалежним від світських володарів.

2. Польща у XIII–XV ст.

У XII ст. не припинялася боротьба між князями за владу, що привело до поділу Польщі на дрібні уділи. Внаслідок посилення тиску німецьких феодалів до них від Польщі перейшло Західне Помор'я. Східне Помор'я перетворилося на самостійне князівство.

Від кінця XII ст. великі феодали запрошували вільних польських та іноземних селян-*осадників* на нові землі. Осадники отримували позику у вигляді реманенту та насіння й на деякий час звільнялися від повинностей. Коли ж обумовлений термін збігав, землевласники стягували заздалегідь узгоджену данину.

Інтенсивно розвивалися міста, розташовані на великих торговельних шляхах – Краків, Вроцлав, Познань. Розвитку міст сприяло вдосконалення ремісницького виробництва. Але в Польщі, на відміну від Західної Європи, ремісничі цехи не були поширені.

Каплиця в замку Цешина. XI ст.

Двері собору в Гнезні. Бронза. Друга половина XII ст.

Владислав II Ягайло (Ягелло) (1362–1434) – великий князь Литовський (1377–1401), польський король (1386–1434), засновник польської королівської династії Ягеллонів. Уклав з Польщею унію (об'єднання, союз) у Крєво (1385), узявши шлюб із польською королевою Ядвігою і таким чином об'єднавши землі Польського королівства й Великого князівства Литовського. Однією з умов шлюбу було прийняття Ягайлом християнства. Сприяв християнізації язичницької Литви.

*Квартник Казимира III Великого.
Аверс – король, реверс – орел.*

Активно розвивалися промисли. У Бохні й Величці видобували сіль, в інших районах – свинець і срібло, залізо.

XIII ст. принесло Польщі важкі випробування. У 1226 р. на запрошення мазовецького удільного князя до країни прибули рицарі тевтонського ордену. Тевтонці об'єдналися з прибалтійським орденом мечоносців і упродовж півстоліття захопили пруські, а згодом і польські північні землі.

У 40-х роках XIII ст. Польщу спустошила монгольська навала. Завойовники спалили Люблін, Сандомир, Краків і рушили в Сілезію. Водночас посилювалася й німецька колонізація.

Лише на початку XIV ст. польським володарям вдалося об'єднати польські землі. Князь Владислав Локетек у 1320 р. проголосив себе королем. Зміцнення єдності польської держави тривало за правління сина Локетка – **Казимира III Великого (1333–1370)**. Йому вдалося приєднати Галицьку Русь, частину Волині, Холмську, Белзьку землі та Поділля. Але позбавлена Помор'я, загарбаного тевтонським орденом, Польща втратила вихід до Балтійського моря.

Казимир провів важливі реформи: перетворив удільні князівства на землі, якими від королівського імені керували воеводи і старости. Водночас він створив королівську раду, королівську канцелярію, центральну скарбницю та інші загальнодержавні органи влади. Казимир III провів і військову реформу: до служби в королівському війську почали залучати не тільки магнатів (панів) і рицарів (шляхту), а й духовенство. З метою централізації держави Казимир III запровадив єдине для всієї країни законодавство і провів судову реформу. Він надавав містам привілеї. Король також увів у обіг срібний гріш для всього королівства.

Проте зміцнення королівської влади не було тривалим. Після смерті бездітного Казимира III королем обрали угорського правителя Людовіка, який віддячив шляхті і панам, звільнивши їх майже від усіх повинностей, окрім невеликого податку й військової служби.

Значні зміни сталися за наступного короля **Ягайла (Владислава II)**, який правив майже п'ятдесят років (1386–1434). Загроза з боку тевтонського ордену привела до об'єднання двох держав – Великого князівства Литовського і королівства Польського. Завдяки Кревській унії 1385 р. польські феодалі поширили свою владу на українські та білоруські землі. Крім того, Владислав II поступився панам: їхні землі стали недоторканими.

Саме Владислав II разом з литовським князем Вітовтом та майбутнім керівником чеських таборитів Яном Жижкою очолював польські, литовські та руські полки, які розгромили тевтонських рицарів під Грюнвальдом у 1410 р. Та лише після тривалої війни тевтонський орден віддав більшість земель Польщі, й вона здобула вихід до Балтійського моря. Орден також визнав васальну залежність від Польщі.

Шляхтичам було надано право обіймати посади і приймати закони на загальнодержавному сеймі. У другій половині XV ст. почали збиратися місцеві з'їзди феодалів – *сеймики*. Існував також вальний сейм – зібрання фео-

Я. Матейко. Казимир III Великий

Я. Матейко. Грюнвальдська битва. 1878 р.

Відомості про Грюнвальдську битву різняться. Проте найвірогідніше, що тевтонців було 27 тисяч, а польсько-литовсько-руських військ – 39 тисяч.

далів усього королівства. Сейм складався із верхньої палати – *сенату* (із найбільших землевласників і духовенства) та нижньої – *посольської палати*, де засідала шляхта. Міщани й селяни не мали права брати участь у сеймі.

Так почалося формування своєрідної «шляхетської республіки». Шляхтичам були надані також економічні привілеї, зокрема в зовнішній торгівлі. Посилилась і залежність селян від шляхти. Шляхтич міг розшукувати своїх селян безстроково. Самі ж кріпаки не мали права скаржитися на своїх панів.

3. Велике князівство Литовське

Князь Гедимін

Здавна на території нинішньої Литви жили балтські племена литів, які й дали назву державі. Ще у 1044 р. під час походу в землі балтів Ярослав Мудрий заснував місто Новоградок. Через два століття, у 1240 р., княжий престол у Новоградку посів Міндовг (Міндаугас). Цю подію прийнято вважати початком утворення Великого князівства Литовського. Ствердивши свою владу, Міндовг прийняв католицьку віру та коронувався за сприяння римського папи. Згодом він загинув у боротьбі за владу. З того часу велася постійна боротьба литовців з поляками та рицарями тевтонського ордену.

Князь Ольгерд

Великий князь Гедимін (Гедимінас) у першій половині XIV ст. сприяв розбудові замків. Столицю князівства перенесли до міста Вільна. Гедимін достатньо успішно боровся з монголо-татарами. Князь примирився з поляками та приєднав білоруські землі, на певний час захопив Київ та Смоленськ. Литва стає великою країною, а князь титулувався «королем литовським і руським». Син князя Ольгерд (Альгірдас) продовжив політику приєднання руських земель. У 1362 р. Ольгерд переміг велике військо татар на Синій Воді (Синюсі) на Поділлі. Так було приєднано до Литви Київщину, Лівобережжя, Поділля. Панування татар в українських землях припинилось. Він проводив політику «мирного проникнення» в українських і білоруських землях – «ми старовини не рушимо і новини не вводимо». Це призвело до конфлікту з Москов-

ським князівством, великий московський князь Іван III висунув претензії на українські й білоруські Русі. Так почалась довголітня боротьба між двома державами.

Усе це, як і наступ тевтонського ордену й татар, підштовхнуло Велике князівство Литовське до союзу (унії) з Польським королівством. В унії були зацікавлені польські феодалі, які сподівались отримати землі в Литві. Молодший син Ольгерда Ягайло вів боротьбу з найближчими родичами за владу й вирішив укласти унію з Польським королівством. 15 серпня 1385 р. Ягайло та його брати – удільні князі та польські послі підписали договір у Крево. Ягайло зобов'язався прийняти католицизм сам та охрестити все населення. У лютому 1386 р. він прибув до Кракова, де охрестився за католицьким обрядом, отримав ім'я Владислав та взяв за дружину польську королеву Ядвігу. Але це привело до загострення боротьби з його родичем князем Вітовтом. У 1399 р. татари перемогли на р. Ворсклі війська Вітовта, але панування татар не відновилося.

Саме в цей час посилилась загроза з боку тевтонського ордену. Польща і Литва об'єднали сили і 1410 р. завдали нищівної поразки тевтонському ордену під Грюнвальдом.

Про зростання авторитету Великого князівства Литовського свідчить те, що у 1429 р. до Луцька на з'їзд європейських монархів прибули імператор Сигізмунд, папський легат, датський король, польський король Ягайло, великий московський князь та Вітовт.

Середина XV ст. в історії Литви наповнена кривавою та підступною боротьбою верхівки за владу. До того ж Литва в кінці XV – на початку XVI ст. опинилась наодинці із могутнім

Герб Великого князівства Литовського

Розповідь літописця про боротьбу між литовськими князями та боротьбу за панування в Україні (30-ті роки XV ст.)

Король Ягайло, будучи у Києві, дав привілей волинським громадянам, щоб їм у вірі ніхто насильства не чинив, церквам православним не пакостив і до своєї віри їх не примушував. Свидригайло вигнаний був з князівства Литовського... Свидригайло, князь литовський, неспокійний привів татар на Литву і Польщу. Але татари... не пішли на Литву і в Польщу, а тільки українську землю пограбували і спустошили...

Чехія

- Чеське королівство на початку XIV ст.
- Чеське королівство за часів Карла IV Люксембурга (1346–1378 рр.)
- Чеське королівство у період гуситських війн (1419–1434 рр.)
- Головні центри діяльності гуситів
- Район гуситських війн
- Походи гуситів за межі Чехії
- Хрестові походи проти гуситів
- Поразка таборитів 30 травня 1434 р.

Польща

- Галицько-Волинська держава на початку XIV ст.
- Польське королівство на 1333 р.
- Території, приєднані до Польщі за правління Казимира III (1333–1370 рр.)
- Польське королівство наприкінці XV ст.

Угорщина

- Угорське королівство на середину XIV ст.
- Території, залежні від Угорщини за правління Лайоша (Людовіка) Анжуйського (1342–1382 рр.)
- Західноукраїнські землі у складі Угорського королівства в 1370–1387 рр.
- Володіння турків-османів на 1389 р.
- Роки завоювання турками придунайських країн

Велике князівство Литовське

- Велике князівство Литовське на початку XIV ст.
- Литовська експансія у Східній Європі в XIV–XV ст.
- Території, приєднані до Великого князівства Литовського на 1462 р.

Масштаб 1:15 000 000

Центральна і Східна Європа в XIV–XV ст.

ворогом – Московською державою. Місцеві українські та білоруські феодали продовжували протистояти великому литовському князю або відкрито переходили під зверхність московського князя. Велике князівство Литовське стояло на порозі великих змін. У цій боротьбі воно мало або занепасти, або, об'єднавшись із Польським королівством, вистояти в боротьбі з Московським князівством.

Велике князівство Литовське за державним устроєм було схоже на тогочасні європейські держави. На чолі його стояв великий князь. Нижче від нього знаходились місцеві феодали, які часто претендували на його владу. Найзначніші феодали входили до вищого органу – «пани-рада». На місцях давні князівські роди здійснювали владу, аж поки не були замінені намісниками князя.

Суспільний устрій Великого князівства Литовського був типовим для феодальної держави. Феодали користувались усіма привілеями та часто зловживали ними. Звичайною практикою було порушення васальної присяги сеньйору. Це призводило до численних феодальних воєн та сваволі можновладців. Поступово феодали розділились на дрібних – шляхту і великих – магнатів. У 1447 р. «Віленський привілей» розширив права феодалів: звільнив від частини державних повинностей, дозволяв вільно виїздити за кордон для служби чи у справах та забороняв заарештовувати їх без вироку суду. Таким чином, литовські феодали мали права, схожі на права англійських, отримані ними за Великою хартією вольностей 1215 р.

Стан духовництва був у країні розділений на католицьку і православну частини. Згодом панівне економічне і політичне становище посіли католицькі священники. Міське населення, що складалось з ремісників і торговців, було нечисленним. Протягом всього Середньовіччя відбувався процес закріпачення, обезземелення селян-общинників.

У той час багатонаціональне Велике князівство Литовське активно сприймало європейські зразки державного і суспільного життя – обмеження влади монарха, розділення церковної і світської влади, місцеве самоврядування.

Тракайський замок – давня резиденція литовських князів

Король Іштван (Стефан) (997/1000–1038) був надзвичайно побожним і дбав про поширення християнства. По всій державі було зведено численні храми. Пізніше католицька церква долучила його до лику святих.

4. Угорщина у X–XV ст.

Наприкінці IX ст. на берегах Дунаю осіли нові завойовники – скотарі *мадари* (*угорці, угри*), які прийшли на європейські терени з південних передгір'їв Уральських гір.

Угорці успішно воювали, оскільки мали кінноту, що наганяла жах на всю Європу. У середині X ст. угри від кочового скотарства перейшли до осілості й почали займатися землеробством. Панівне становище в суспільстві посіла племінна знать.

Першим відомим угорським князем був *Арпад*, котрий заснував першу династію правителів, яка правила до 1301 р. Його нащадки перетворили державу на впливову силу в Європі. Король **Іштван (Стефан)** отримав від папи римського королівську корону та зробив християнство державною релігією.

Найвищу сходинку в середньовічному угорському суспільстві посідав *король*. Нижче в суспільній ієрархії розташовувалися єпископи, абати, великі та дрібні феодалі. Значну частину населення Угорщини становили вільні селяни, які поступово потрапляли у залежність до феодалів.

Найбезправнішою частиною суспільства були *вільновідтущеники* й нащадки *рабів*. У королівських угіддях було багато так званих *замкових людей*. Крім військової служби до їх обов'язків входило виконання різних натуральних повинностей.

Поступово зростали міста – центри ремесла й торгівлі. Протягом XI–XIII ст. Угорщина додала до своїх територій Закарпаття, Словаччину, Трансильванію, Хорватію та Боснію й здобула вихід до Адріатичного моря.

У XIII ст. права феодалів було ще більше розширено й закріплено «*Золотою буллою*» короля Андраша (Ендре, Андрія) II у 1222 р. Правитель зобов'язувався щорічно скли-

А. Фешті. Перехід Арпада через Карпати. 1896 р.

кати збори великих і дрібних феодалів – *сейм*.

Як і більшість держав Східної Європи, у 1240–1242 рр. Угорщина зазнала нападу монголів. Війська короля Бели IV були вщент розбиті ордою Батия. Угорщина не знала монгольського панування. Але спустошені землі й знелюднені міста поступово заселили німецькі колоністи. Для країни почався період феодальної роздробленості.

У 1308 р. королем було обрано Карла Роберта – представника Анжуйської династії. Новий король усіяко зміцнював королівську владу. Королі Анжуйської династії не лише реформували управління державою, а й намагалися розширити її кордони. До Угорщини знову було приєднано Хорватію і Далмацію, що були втрачені в боротьбі з турками. Завдяки міжнародним торговельним шляхам, що проходили через Угорщину, жваво розвивалася торгівля, зросли міста.

Війни із сусідніми державами й феодальні чвари знесилювали країну. Влада короля ослабла. Поступово в Угорщині склалася станова монархія.

Уже на початку XVI ст. країна втратила незалежність і була захоплена Туреччиною й австрійськими Габсбургами.

Монголи переслідують короля угорців Бели IV. Із Хроніки Яноша Туроці. XV ст.

Що таке «Золота булла», прийнята у Священній Римській імперії? Хто і коли її видав? Про що йшлося у документі?

Позначте на контурній карті:

1. Територію Польської держави у X та XIII ст.
2. Територію Угорщини в X – на початку XII ст.

1. У чому, на вашу думку, полягає значення діяльності Казимира III Великого?
2. Які наслідки мав напад монгольського війська на Угорщину?

§ 25. Чехія

1. Перші держави західних слов'ян

Слов'яни здавна жили на території Європи. Їх прабатьківщиною, на думку багатьох учених, були землі між річками Віслою і Дніпром на сході Європи. Під час Великого переселення народів слов'яни були однією з груп варварських племен. Поступово сформувалися три групи слов'янських племен – західні, південні та східні слов'яни. До західних слов'ян вчені відносять польські, чеські, словацькі, моравські та інші племена.

Для вирішення найважливіших питань повсякденного життя слов'яни скликали народні збори. Проте у V–VII ст. владу зосередили у своїх руках військові вожді – князі. Згодом цю владу князі почали передавати у спадок.

Загроза завоювання іншими народами змушувала слов'ян об'єднуватися у союзи. Перед загрозою завоювання кочівниками-аварами, що прийшли з Азії, було утворено перший незалежний союз західнослов'янських племен, який увійшов у історію як *держава Само*. Цей союз дістав назву за ім'ям князя **Само (623–658)**, який став на чолі держави.

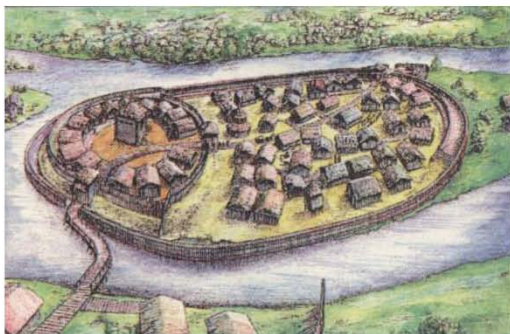
До складу князівства увійшли племена чехів, моравів, словаків, лужицьких сербів та південнослов'янські племена словенців і хорватів. Цій державі вдалося не лише захистити себе від аварів, а й завдати поразки франкам. Згодом союз розпався, і в VIII ст. на його теренах утворилися незалежні держави.

У першій половині IX ст. на території західних слов'ян виникла *Великоморавська держава*. Моравський князь об'єднав під своєю владою землі моравів, чехів, словаків, лужицьких сербів, а його наступники – хорватів і словенців між річками Лабою та Дунаєм.

Коли на княжий стіл зійшов **Ростислав (846–870)**, держава значно зросла й зміцні-

Князь Само.
Сучасний малюнок

Укріплене поселення полабських слов'ян
на острові Шпреє. Реконструкція

ла. Було створено самостійну церковну організацію, а більшість жителів держави прийняли християнство за візантійським обрядом.

Період розквіту держави припав на другу половину IX ст., коли вона змогла протистояти франкам. Але, як і у багатьох середньовічних країнах, у князівстві розпочалася виснажлива боротьба за владу. Внаслідок цієї боротьби Велика Моравія розпалася на уділи. На заході її виникли самостійні чеські князівства. На сході – словацькі землі, які на початку X ст. були захоплені кочівниками-угорцями. Великоморавська держава припинила існування.

Авари – кочовий народ. Прийшов на терени Європи з Центральної Азії. Авари підкорили слов'янські племена, які жили у середній течії річки Дунаю і на берегах річки Тиси, й намагалися захопити землі західних слов'ян.

2. Чеське королівство

Після розпаду Великоморавської держави виникло два чеські князівства – одне під владою князів роду Пржемысловичів із центром у Празі, друге – під владою князів з роду Славніків із центром у Лібіці. Протягом X ст. точилася боротьба за владу, яка закінчилася перемогою Пржемысловичів.

За правління **Вацлава I (921–935)** князівство зазнало нападу східно-франкських (німецьких) військ і сплачувало данину завойовникам. Князь запроваджував у своїх землях католицизм. Церкві було надано великі земельні володіння і на її користь встановлено виплату десятини та інших податків. Це спричинило повстання. Народними виступами скористався брат Вацлава, за наказом якого князя було вбито. Згодом церква проголосила Вацлава святим і покровителем Чехії.

Чехію було остаточно об'єднано лише наприкінці X ст. Фактично вона стала самостійною державою, хоча формально й визнавала владу Німеччини. У 1085 р. німецький імператор надав чеському князю королівський титул, і Чехія стала королівством у складі Священної Римської імперії.

Святий Вацлав

Пржемисл Орач. Фрагмент фрески

Та з часом влада імператора ослабла, і чеські королі поводили себе як самостійні володарі у внутрішніх справах держави. Короля Чехії обирав *сейм*, який скликали з представників чеських феодалів.

Найбільше зробив для зміцнення держави імператор **Карл IV (1346–1378)**, який одночасно був чеським королем (під іменем Карел I). Він переніс столицю імперії до Праги. До сьогодні окрасою міста є Карлів міст, замок Карлштейн та інші пам'ятки. Король сприяв розвитку торгівлі та ремесла. У 1348 р. він заснував у Празі один із найстаріших університетів Європи – Карлів університет.

Панівною верствою Чехії були феодалі, серед яких багатством і могутністю вирізнялися церковні ієрархи, підтримувані папою. До світських феодалів належали *магнати* й *шляхта* (рицарі). Шляхта господарювала у своїх невеликих володіннях, маючи досить скромні доходи.

Селяни поділялися на *залежних селяків* і *халупників* (які мали тільки хати й невеликі садиби). Залежні селяни лише утримували свої наділи й мусили відробляти панщину, сплачувати натуральний і грошовий оброки, різні податки й не мали права залишити землі феодала. Фактично влада землевласника над селянином була необмеженою. Тривалий час (до XIV ст.) у Чехії також залишались вільні селяни – *дідичі*.

Заможний *патриціат* чеських міст переважно складався з німців. Вони тримали у своїх руках усе управління та суд.

Празький Град

Замок Карлштейн

Менший вплив на життя міст мали ремісники й торговці (*бюргерство*), об'єднані в цехи.

Особливу роль у розвитку Чехії відіграла *німецька колонізація*. Чеські королі запрошували на службу німецьких феодалів та надавали їм великі наділи. Феодали, у свою чергу, запрошували до своїх володінь німецьких ремісників і селян, а місцевих селян усіяко визискували.

Німецька колонізація сприяла розвитку господарства, але основним наслідком її стало те, що чехи перестали бути господарями у власній країні. До того ж німецькі ремісники й купці мали привілеї, на відміну від чеських.

Чеська знать розмовляла німецькою мовою та намагалась у всьому наслідувати німців у побуті. Простолюд зберігав народні традиції та говорив чеською.

У середині XIV ст. Чеське королівство стало однією з найбільш економічно розвинутих країн Європи. Окрім сільського господарства стрімко розвивалася гірнича справа, сукняне ремесло тощо. Міста перетворилися на міжнародні торгові та ремісничі центри. Чеські феодали, намагаючись отримати якнайбільше прибутків зі своїх селян-седля-

Збирання врожаю. Мініатюра з Біблії Вацлава IV. Близько 1390–1400 рр.

Пам'ятник королю Карлу IV у Празі

Карлів міст. Прага

Ян Гус (1371–1415) – народний герой Чехії – палкий проповідник, ректор Празького університету. Здійснив реформу чеського правопису, щоб зробити книжки зрозумілішими для народу. Ян Гус хотів, щоб церква чинила так, як вчить вірян. Стверджував, що не можна сліпо коритися церкві, треба думати самим, наводячи при цьому цитату з Біблії: «Якщо сліпий поведе сліпого, то обидва впадуть у яму». Був відлучений від церкви та оголошений еретиком. Містам заборонили давати йому прихисток. Ян Гус міг би врятуватися, якби зрікся своїх творів. Однак він відмовився – і був спалений. Спалили і його книжки, серед яких була й Біблія, перекладена чеською мовою.

ків, змушували їх сплачувати непомірні оброки. Чеські міста на початку XV ст. наповнилися безземельними селянами.

Чеські ремісники й торговці не витримували конкуренції з німецькими, які захопили владу в містах і мали привілеї.

3. Ян Гус і гуситські війни

На зламі XIV–XV ст. у Чехії вкрай загострилися відносини між усіма верствами суспільства. Селяни прагнули позбутися експлуатації феодалів; бюргерство – звільнитися з-під влади німецького патриціату; міська біднота намагалась поліпшити своє злиденне становище; шляхта боролася з магнатами за землю, привілеї та владу.

Водночас у чеському суспільстві зростало бажання реформувати католицьку церкву.

Невдоволення в усіх прошарках суспільства набуло форми боротьби за повернення церкві її духовного призначення, проти властолюбства та користолюбства духовенства, церковного землеволодіння. З критикою політики Католицької церкви вже в другій половині XIV ст. виступило чеське духовенство.

У Празі у Віфлеємській каплиці, де читали проповіді лише чеською мовою, викривали зловживання католицької церкви. У Празькому університеті поширювалися ідеї про нагальність реформування католицької церкви.

Король Чехії з політичних міркувань підтримував прихильників змін. Він підписав декрет, згідно з яким німців в університеті було позбавлено їхніх привілеїв.

Серед прихильників змін у церкві був і магістр Празького університету **Ян Гус**. Він вважав, що люди мають повернутися до життя, яке заповідав Христос, у суспільстві не повинно бути несправедливості, експлуатації, людям слід жити за законами моралі. Ян Гус доводив, що папа римський не може бути «намісником

Бога на землі», а існування очолюваної ним церковної ієрархії безпідставне.

Потрібно створити чеську церкву, вважав проповідник, підпорядковану лише королю. Більшість чеського населення підтримало Яна Гуса.

Папа римський видав буллу, в якій прокляв Гуса. У 1414 р. Яна Гуса запросили на церковний собор у Констанці. Його позбавили можливості вести дискусію і запропонували зректися свого вчення або вмерти. Коли він відмовився зректися, німецький імператор наказав судити Яна Гуса як еретика. 6 липня 1415 р. його було спалено на вогнищі.

Звістка про мученицьку смерть Яна Гуса викликала в Чехії заворушення: люди захоплювали церковні землі, виганяли з храмів католицьких священиків. Прибічники Яна Гуса, яких почали називати *гуситами*, 30 липня 1419 р. захопили Празьку ратушу.

З повстання пражан почалися *гуситські війни (1419–1471)*. З червня 1419 р. найбільш рішуче налаштовані повстанці почали збиратися на пагорбі Табор у центрі Чехії. Вони чекали на друге пришествя Христа, який мав звільнити їх від земних страждань. Тут гусити побудували

Собор Тинської Божої Матері у Празі

Про початок повстання гуситів у Празі

З тогочасної хроніки

...У неділю, 30 липня, Ян, колишній чернець Цистерціанського ордена, виголошував проповідь у одному з празьких храмів і цією проповіддю підбуривав народ, який його слухав, до виступу проти міських радників і їх ревних прибічників... По закінченні... проповіді Ян влаштував процесію до церкви св. Стефана, що в Новому Місті Праги... натовп взяв у облогу ратушу Нового Міста, вибив двері, піднявся нагору в ратушу і викинув з вікон на землю бургомистра Ніколая Подвінського з трьома радниками, суддею, також на ім'я Ніколай, і декількох городян, причому декого з викинутих спочатку розсікали мечами і вражали списами...

1. Чому початок гуситського повстання був таким жорстоким?

2. Порівняйте текст документа і текст параграфа. Чи однаково в них описуються події? Які ви виявили невідповідності? Чи випадковою була помилка хроніста? Відповідь обґрунтуйте.

Ян Жижка (близько 1360–1424) походив з родини дрібних шляхтичів. Усе життя займався військовою справою й дослужився до чину гетьмана (капітана) королівської охорони. Я. Жижка під час битв на відкритому просторі з ворогами, що перевищували чисельно, оточував свої війська возами, які зв'язували один з одним ланцюгами. Під їх захистом таборити завдавали ворогам відчутних втрат. У 1421 р. під час облоги одного із замків його було поранено стрілою, і він осліп, але й надалі командував військами. Коли було необхідно, його помічники описували місцевість та розташування військ. Сліпий полководець продовжував вигравати битви. У 1424 р. Ян Жижка захворів на моровицю й помер.

фортецю. Згодом їх почали називати *таборитами* (це були найбільшні ремісники й селяни, збідніле рицарство).

У Таборі виникло «товариство братів і сестер». На вулицях стояли діжки, куди всі, хто приходив до центру гуситів, складали своє майно для спільного користування. Серед таборитів були народні проповідники, які закликали скасувати всі феодальні побори, оброки й панщину. Їхні заклики знаходили відгук серед повсталих. Таборити вважали всіх людей рівними і виступали за ліквідацію станових привілеїв. Вождями таборитів стали **Ян Жижка** та Проккоп Великий.

Поміркована частина гуситів (чехи-феодалі, заможні городяни) після смерті чеського короля у серпні 1419 р. підготувала вимоги до імператора Сигізмунда, який претендував на чеський трон. Вони погоджувалися визнати його чеським монархом, якщо він гарантуватиме їм причастя мирян вином і хлібом, що раніше було привілеєм священників (за це поміркованих гуситів почали називати *чашниками*); свободу богослужіння чеською мовою; розподіл церковного майна; визнання нової влади в Празі.

Папа римський Мартин V благословив хрестовий похід проти гуситів. Численне військо, переважно з німецьких феодалів, на чолі з Сигізмундом підступило до Праги. На горі Вітков 14 липня 1420 р. сталася вирішальна битва, у якій військо під проводом Яна Жижки завдало поразки хрестоносцям. Наступні кілька походів хрестоносців також були невдалими для них.

Сигізмунд вирішив піти на деякі поступки чашникам. Це посилювало незгоду в середовищі повсталих. Між поміркованими чашниками, які готові були припинити боротьбу (адже вимоги були фактично задоволені), і радикально налаштованими таборитами почалися суперечки.

Перемоги над прибічниками католицизму й хрестоносцями дали змогу гуситському війську перейти в 1428–1433 рр. до наступальних дій. У цей період окремі гусит-

ські загони здійснили походи до сусідніх країн. Під час воєнних експедицій гусити активно поширювали свої ідеї, але нерідко грабували місцеве населення.

У 1434 р. поблизу містечка Ліпани неподалік Праги таборити зазнали поразки. Але ще кілька років окремі загони таборитів продовжували боротьбу. У 1436 р. чашники визнали королем Чехії Сигізмунда.

Гуситські війни мали велике значення в історії Чехії. Вони поклали край засиллю німців у країні та зробили її незалежною від Німеччини майже на сто років. Рух за визволення сприяв розвитку чеської культури. Саме Ян Гус уклав чеську граматику. Його твори, писані чеською, стали основою сучасної чеської літературної мови. Чеська церква оновилася: втратила частину майна, зменшилися зловживання церковників. Проте гуситам так і не вдалося повністю досягти своєї мети.

З військової інструкції Яна Жижки

У поході ніхто не повинен відокремлюватися від свого загону, випереджати його і залишатися позаду. Якщо ж хтось інакше вчинить або зробить без наказу старших, того буде страчено, хто б він не був. Ніхто не сміє палити будинки, які трапляються на шляху, ніхто не сміє грабувати. Порушникові – смертна кара. Якщо буде захоплено військово здобич, вона має бути знесена в одну купу і віддана у розпорядження старших. За крадіжку – смертна кара... Ми не хочемо терпіти у своєму середовищі невірних, неслухняних, брехунів, злодіїв, азартних гравців, мародерів, грабіжників...

1. Чому, на вашу думку, Ян Жижка у своїй інструкції проголошує такі суворі покарання?
2. Чи мала підстави така жорстокість? Обґрунтуйте свою думку.

Позначте на контурній карті:

1. Території держави Само, Великоморавської держави та племен, що увійшли до неї.
2. Територію Чеського королівства.

1. Чому племена слов'ян з часом розділилися на три гілки?
2. Назвіть основні ідеї гуситського руху.
3. У чому, на вашу думку, полягало значення гуситських війн?

§ 26. Північно-Східна Русь. Московська держава

1. Владимиро-Суздальське князівство

З давна у лісах північно-східної частини Східноєвропейської рівнини на річці Оці й у верхів'ях Волги жили фіно-угорські й балтські племена. Їх основними заняттями були мисливство й рибальство. У VII–VIII ст. на ці терени почали проникати слов'янські землеробські племена. Поступово склалися племінні союзи в'ятичів і кривичів. У X ст. ці землі увійшли до складу Київської Русі.

У XI–XII ст., коли Русь потерпала від усобиць і постійних нападів кочівників, північно-східні князівства були захищені величезними лісовими масивами. Шукаючи спокійнішого життя, туди переселялися селяни і ремісники з півдня. Так сформувалася Північно-Східна Русь як окрема частина Русі –

Ростовське й Суздальське князівства. Їх посилення припало на добу правління у Києві Володимира Мономаха (1053–1125).

Молодший син Володимира *Юрій* почав княжити спочатку в Ростові, а згодом – у Суздалі. Поступово ростовські й суздальські землі об'єдналися в єдине князівство, яке стало одним із наймогутніших на території колишньої Київської держави. Юрій усе життя боровся за розширення території свого князівства, навіть намагався підкорити Київ. За це він дістав прізвисько *Долгорукий*. Саме він у 1147 р. заснував місто **Москву**.

Син Юрія – *Андрій Боголюбський* переніс столицю Суздальського князівства до Владимира, заснованого Мономахом, відтак князівство дістало назву *Владимиро-Суздальського*. У боротьбі за київський стіл князь Андрій у 1169 р. заволодів Києвом та пограбував його.

Розквіт **Владимиро-Суздальського князівства** припадає на правління брата Андрія *Всеволода Велике Гніздо*. Це прізвисько він дістав через те, що мав багато дітей і онуків. Його влада поширювалася на Рязань, Смоленськ та інші північно-східні князівства. На початку XIII ст.

Пам'ятник Юрію Долгорукому
в Москві

Владими́ро-Суздальське князівство розпалося на дрібні уділи. Монгольська навала прискорила занепад князівства.

2. Новгородська боярська республіка

Побудували місто **Великий Новгород** ільменські слов'яни. Вперше літописи згадують місто у **859 р.** Великий Новгород було збудовано на берегах річки Волхов, поблизу її витoku з озера Ільмень. Місто мало фортецю – кремль із собором Святої Софії, збудованим у XI ст. Цими місцями проходив торговий шлях «із варяг у греки». Новгород швидко збагачувався і зростав. У X ст. це було вже велике, багате торговельне місто. Новгород контролював землі від Фінської затоки до узбережжя Північного Льодовитого океану й Уральських гір. З міста до Західної Європи вивозили хутра та шкіри, віск, льон, сало, моржове ікло. До Новгорода привозили срібло, метал, зброю, тканини.

Новгород відрізнявся від багатьох інших міст Русі тим, що його життям керував не князь, а народні збори – *віче*. У вічі брали участь бояри, купці, ремісники, громадяни Новгорода. Вічовий дзвін скликав населення. Віче обирало *посадника*, який керував містом, *тисяцького* – керівника війська, яке складалося з дружинників-найманців та народного ополчення. Князь у Новгороді повинен був лише керувати військом під час війни та виконувати рішення віча.

Найпривілейованишим станом у новгородському суспільстві були *бояри* – великі й родовиті землевласники. Бояри були господарями Новгорода, виносячи на затвердження віча свої рішення. Ось чому Новгород називають *боярською республікою*. Неодноразово сваволя боярства викликала повстання простолюду.

А. Васнецов. Новгородський торг. 1909

Чи існували в інших європейських народів органи управління, подібні до віча? Назвіть їх.

А. Рябушкін. Новгородське віче. Кінець XIX ст.

3. Невська битва. Льодове побоїще

1. Що таке духовно-рицарські ордени?
2. Коли, де й за яких обставин було утворено тевтонський орден?
3. Яку ви знаєте битву між об'єднаними польськими, чеськими та литовсько-руськими військами, у якій тевтонці зазнали поразки? Назвіть дату цієї битви.

Наприкінці XII ст. тевтонський орден, об'єднавшись із орденом мечоносців, розпочав «наступ на схід». Його метою було завоювання земель уздовж узбережжя Балтійського моря та навернення до християнства переважно язичницького населення цих країв. Встановивши своє панування на Балтиці, німецькі феодали стали загрожувати північним князівствам Русі.

Саме в цей час руські князівства потерпали від монгольської навали, і завойовники вважали, що це полегшить перемогу. **15 липня 1240 р.** відбулася битва біля р. Неви між шведами на чолі з ярлом Біргером та новгородським військом, яке

очолював молодий псковський князь Александр. Александр здолав у двобої Біргера, а новгородське військо розгромило шведів. За цю перемогу *Александра* було названо *Невським*. Шведські феодалі більше не загрожували руським князівствам.

Невдовзі після битви на Неві війська тевтонців захопили значні території і взяли місто Псков. Знову постала загроза нападу на Новгород. Новгородські бояри, побоюючись популярності Александра Невського, змусили його залишити місто, але через народні виступи просили князя повернутися.

Александр повернувся на чолі загонів, зібраних у суздальських землях. До нього приєдналася новгородська дружина.

Швидкими ударами русичам вдалося вибити рицарів із Пскова. А 5 квітня 1242 р. відбулася битва на кризі Чудського озера, відома в історії як *Льодове побоїще*. У бою загарбники втратили 400 рицарів убитими і 50 полоненими.

П. Корін. Александр Невський

4. Монгольська навала та золотоординське панування

У 30-х роках XIII ст. монголи, які завоювали величезні території в Азії, підійшли до земель Русі. Князівства не змогли об'єднатися, щоб зупинити ворога. Узимку 1237 р. першим зазнало нападу Рязанське князівство. Незважаючи на героїзм захисників міста, Рязань було захоплено. У 1238 р. загони хана Батия завоювали й зруйнували Владимир, Суздаль, Переславль-Заліський, Твер, Москву та інші малі й великі міста Північно-Східної Русі. Минуло небагато часу, й під ударами монголів впали Чернігів і Київ.

Загинули тисячі руських воїнів, були зруйновані міста й села, а їх жителі потрапили у рабство. На землях Київської Русі було встановлено монгольське *іго* (панування).

М. Реріх. Бій Александра Невського з ярлом Біргером

Монгольська навала змінила політичну карту Північно-Східної Русі. У другій половині XIII ст. тут виникли нові князівства, зокрема Тверське і Московське. Поступово піднімалися з руїн князівства, які існували до нападу загарбників. Усі ці держави перебували в залежності від монголів. Незалежною від завойовників залишалася Новгородська боярська республіка.

За матеріалами документів, чисельність ординців коливалася від 150 до 200 тисяч осіб, хоча деякі історики оцінюють військову міць Орди в 30–40 тисяч кіннотників. Об'єднана Русь могла б виставити до 100 тисяч війська. Але князівські дружини діяли розрізнено і мали лише по кілька сотень кінних і піших важко озброєних воїнів.

НішедъшсѣзъшлгріюуЗдаль. нѣдрѣ
Нкоавѣтѣюуѣцѣурзѣрленшл. аѣпро
тѣсѣсѣтнѣ
мѣпо
жѣ
рѣ
шѣ

Взяття Суздаля монголами.
Мініатюра з літопису

Після розпаду імперії Чингізхана Русь опинилася під владою його старшого сина Джучі. Намісники-*баскаки* на чолі військових загонів збирали податки й перетворювали на рабів тих, хто не міг заплатити.

Проте сплата данини не забезпечувала Русь від нових монгольських набігів. У XIV ст. збільшився розмір данини, а податки почали збирати навіть із церкви. Масові виступи змусили хана дозволити князям самим збирати податки для монголів. Відтак кожен князь повинен був сплатити Золотій Орді за право князувати на своїй землі (отримати спеціальний документ – *ярлик*) та збирати податки.

5. Початок об'єднання руських земель навколо Москви

Після розпаду Володимиро-Суздальського князівства на його землях на початку XIV ст. постали Московське й Тверське князівства. Центри обох князівств – Москва і Твер – розташовувалися на берегах річок – Волги й Москви, які були зручними торговельними водними шляхами. Обидва князівства намагалися об'єднати руські землі під своєю

владою. Правителя Московського князівства, онука Александра Невського **Івана Калиту (1325–1341)**, вважають першим «збирачем земель руських».

Іван Калита, придушивши повстання у Твері, спритністю й хитрістю завоював прихильність хана й отримав ярлик на князівство Владимирське й право збирати для Орди данину. За отримані від збирання податків кошти князь скуповував землі в сусідніх князівствах.

Величезне значення для зростання авторитету Москви мав переїзд із Владимира до столиці Московського князівства митрополита Київського і всієї Русі. Князівство перетворилося на об'єднавчий центр Північно-Східної Русі.

А. Васнецов. Московський кремль за Івана III

6. Повалення монгольського панування

Зміцнення Північно-Східної Русі дало можливість руським князям у 1378 р. здобути першу перемогу над монголами у битві на річці Вожі.

Хан Мамай, який прийшов до влади в Орді, зібрав проти Русі велике військо. Його союзниками стали рязанський князь та великий князь литовський Ягайло. Московський князь **Дмитрій Іванович (1359–1389)** об'єднав сили майже всіх руських князівств. 8 вересня 1380 р. відбулася вирішальна *битва на Куликовому Полі* поблизу річки Непрядви, лівої притоки Дону. Битва розпочалася з поединку двох богатирів – ченця Троїце-Сергієвого монастиря Пересвета й монгольського Темір-мурзи (Челубея).

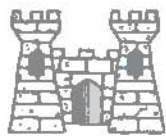
Після поединку, в якому загинули обидва воїни, битва завершилася перемогою русичів. Перемога на Куликовому полі поклала початок звільненню Русі від монгольського панування. Князь Дмитрій дістав прізвисько Донської і закріпив провідну роль Московського князівства у боротьбі з монголами.

Однак звільнення від ординської залежності тривало ще майже сто років. Після смерті Мамає у 1382 р. новий хан Тохтамиш рушив на Москву. Князь Дмитрій, рятуючи свої виснажені після Куликовської битви війська, залишив місто напризволяще. Оборону Москви взяли на себе прості городяни. Під час цієї битви москвичі вперше застосували артилерію. Але

Дмитрій Донської (1350–1389) – великий князь московський (з 1359). За його княжіння Московська держава значно зміцнилася. Саме за наказом Дмитрія у 1367 р. було збудовано кам'яний Кремль. У 1380 р. очолив війська русичів у битві на Куликовому полі. Проявив себе як видатний дипломат і полководець.

Монгольські впливи на місцеве управління, військо, митницю, пошту та інші сфери життя Московської держави можна простежити за термінами, що вживалися і вживаються досі у цих галузях. Слова «таможня», «казначейство», «ямская служба», «деньги» – татарського походження.

ординці захопили й спалили Москву. Владу монголів було поновлено.

Після смерті сина Донського Василя I розпочалася двадцятирічна боротьба за московський стіл. Врешті до влади прийшов **Іван III Великий (1462–1505)**.

7. Посилення Московської держави в XV ст. Державне управління

Скориставшись ослабленням Золотої Орди, московський князь відмовився платити їй данину. У відповідь татари зібрали військо і в 1480 р. рушили на Москву. Унаслідок протистояння двох військ, яке дістало назву «*стояння на річці Угрі*», коли татари не зважились напасти на московське військо, русичі довели свою перевагу. Так за Івана III вдалося остаточно звільнитися з-під влади монголів.

Московські князі дістали змогу утвердити свою першість серед руських князівств. Одним із останніх центрів опору владі Москви була Новгородська боярська республіка. Проте в 1478 р. московські війська взяли Новгород, а вічовий дзвін, який символізував свободу новгородців, було вивезено до Москви.

У 1485 р. Москві вдалося остаточно підкорити одвічну свою суперницю – Твер. Таким чином, поступово утворилася єдина держава з одноосібним правителем.

Іван III, одружений з візантійською царівною, називав себе «самодержцем усієї Русі», тобто *царем*. Цей титул означав вищення московського володаря над іншими князями.

Державний устрій Московського князівства формувався під впливом золотоординського. Московські князі намагалися

О. Ківшенко. Вирядження Марфи-посадниці й вічного дзвону до Москви

наслідувати всевладдя ординських ханів. Князь правив разом із *болярською думою*.

На кінець XV ст. було створено постійні органи управління – *прикази*. Казенний приказ розпоряджався майном великого князя, архівом та казною. Двірцевий приказ керував господарством великокнязівського палацу. На місцях вершили суд та збирали податки намісники, яких великий князь призначав на «*кормління*». Призначення на «кормління» означало, що чиновник мав право збирати з населення податки не лише на користь держави, а й на власні потреби. У державі запроваджувалось кріпацтво саме у той час, коли у Західній Європі воно відмирало.

На відміну від Західної Європи, Московська держава у XIV–XVIII ст. не знала вільного рицарства. Московські феодали – *дворяни* – були холопами великого князя, а згодом царя. За провини їх могли навіть відшмагати батогами, чого не могло статися з європейськими рицарями.

Утворення централізованої держави потребувало чітких законів, які б відображали зміни в суспільстві. Саме з цією метою за Івана III було укладено звід законів – «Судебник»,

який містив єдині для всієї країни закони. Так було закладено основи російської централізованої держави, яка остаточно сформувалась у XVI ст.

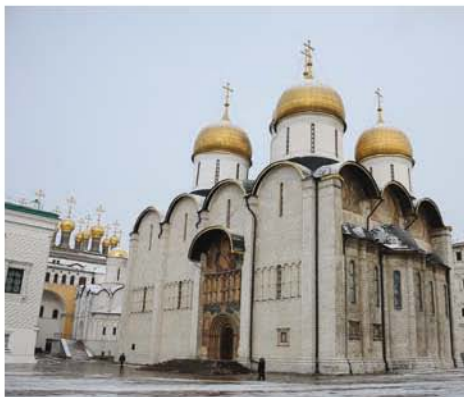
8. Суспільство

У Московській державі найчисленнішими верствами населення були селяни та городяни. Бояри володіли приватними землями – *вотчинами*, але з часом їх ділили між спадкоємцями. Тому багато бояр мали невеликі земельні угіддя. Іван III з розширенням території держави почав наділяти підлеглих *помістями*. Проте право на одержання землі від князя мали лише ті, хто служив у війську. Помістя не можна було продати. Тих, хто їх отримував, називали *поміщиками*.

Поряд із посиленням феодалів тривав наступ на права селян. «Судебником» Івана III було заборонено перехід залежних селян від одного феодала до іншого. Раніше таке право надавалося селянам лише в один день на рік – Юрійів день.

9. Культура

Визначальним для Московської держави було церковне життя. Одним із найвідоміших діячів церкви в Московській державі XIV ст. був **Сергій Радонезький** (Варфоломій Кириллов). Разом із братом він заснував у непрохідних хащах Тро-

Успенський собор Московського кремля

Грановита палата. Інтер'єр

їцький монастир. Ченці суворо дотримувалися норм чернечого життя. Сергій Радонезький набув надзвичайно високого авторитету ще й тому, що першим із церковних діячів відмовився від підтримки Золотої Орди і благословив Дмитрія Донського на боротьбу з монголами.

Архітектура Північно-Східної Русі у XIV–XV ст. мала кілька центрів. У Новгороді вона розвивалася під впливом Західної Європи. У Новгороді у XI ст. було зведено кам'яний Софійський собор, який увінчували шість бань (куполів). Пізніше в Новгороді будували переважно однокупольні церкви.

Іншим культурним центром була Твер. На жаль, під час воєн Тверського і Московського князівств загинули більшість будівель XIV–XV ст. У Твері та в Ростово-Суздальській землі існували власні школи іконопису.

Москва на рубежі XIV–XV ст. пережила культурне піднесення. Підтримка князів дала змогу вести активне будівництво і замовляти художникам роботу. Дмитрій Донський вибудував кремль із білого каменю (після цього Москву почали називати «білокам'яна»). Новий злет будівництва в Москві пов'язаний з іменем Івана III. Він зібрав у Москві багатьох талановитих архітекторів і художників. Італійський архітектор Аристотель Фіорованті побудував у Московському кремлі Успенський собор. Справжнім шедевром архітектури стала Грановита палата, яку спорудили Марк Фрязін і П'єтро Антоніо Соларі. Великий кремлівський палац, споруджений за тих часів, складався з багатьох кімнат (палат), поєднаних переходами й галереями. Одночасно побудували нові мурі кремля.

Образотворче мистецтво було тісно пов'язане з релігією. У Новгороді у другій половині XIV ст. пра-

Андрій Рубльов. Трійця. Близько 1411 р.

Феофан Грек. Спас

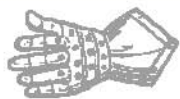
цював **Феофан Грек** – візантійський іконописець. У 1373 р. він розписав фресками Спасо-Преображенський собор. Завдяки Феофану Греку сформувалася новгородська школа іконопису. У 1405 р. Феофан Грек і геніальний іконописець **Андрій Рубльов** на замовлення Василя I розписували іконостас Благовіщенського собору в Москві. Андрій Рубльов та Данііл Чорний розписували Успенський собор у Володимирі. Найвідомішою роботою А. Рубльова є ікона «Трійця», присвячена Сергію Радонезькому (близько 1411).

Таким чином, утворення централізованої держави, звільнення з-під влади Золотої Орди сприяли піднесенню культури в Московській державі.

Позначте на контурній карті:

1. Територію Володимиро-Суздальського князівства та Московської держави у XV ст.
2. Місця Невської битви й Льодового побоїща.

1. Що стало причинами об'єднання Північно-Східної Русі навколо Москви?
2. Як Русі вдалося звільнитися з-під влади Орди?
3. Порівняйте державний устрій Московського князівства і Новгородської боярської республіки.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

§ 27. Виникнення слов'янської писемності.
Кирило і Мефодій

1. Використовуючи матеріал параграфу, охарактеризуйте становище церкви у Візантійській імперії.

Хто такі Кирило і Мефодій?

Слов'янську абетку створили брати *Константин* (у чернецтві прийняв ім'я Кирила) і *Мефодій* (Михайло). Саме їм випала честь стати «батьками» слов'янської писемності. Брати народились у Солуні (нині – Салоніки у Греції) в родині воєначальника. Були болгарами або греками, які добре знали слов'янську мову.

Старший Мефодій продовжив справу батька – пішов на військову службу. Протягом десятиліття був правителем провінції, населеної слов'янами. Згодом став ченцем, ігуменом (очільником) монастиря.

Кирило здобув блискучу освіту в Константинополі при дворі імператора (мав прізвисько Філософ). Став бібліотекарем константинопольського патріарха Фотія, викладачем. Обидва брати уславились проповіданням християнської віри на землях сучасної України – в Криму і Херсонесі (або Корсуні, нині територія Севастополя). Після смерті обидва брати були проголошені святими як православною, так і католицькою церквами. Пізніше було написано «житія» про їхні діяння.

Діяльність Кирила і Мефодія

Князь Великої Моравії Ростислав намагався позбутися релігійного впливу Німеччини. На прохання князя у 862 р. візантійський імператор відрядив до Моравії християнських

Коли і де існувала Велика Моравія? Покажіть на карті цю державу.

Фотій (820–890) – церковний і політичний діяч Візантії. Двічі був константинопольським патріархом. Сприяв поширенню християнства, а відтак і візантійського впливу на Болгарію, Моравію, Русь. За активну участь у політичній боротьбі був відправлений на заслання, де й помер.

*Житіє – розповідь про життя святого, в якій дається опис здійснених ним «чудес».

проповідників Кирила й Мефодія. Завдяки їм у державі було запроваджено богослужіння слов'янською мовою.

Для служби Божої потрібно було перекласти слов'янською мовою Біблію та інші християнські книги. Проте слов'яни не мали писемності. Отже, перед Кирилом і Мефодієм постало важливе завдання – укласти слов'янську абетку.

А	Б	В	Г	Д	Є	Є
Ж	З	З	И	І	Ї	Ѓ
К	Л	М	Н	О	П	Р
С	Т	У	У	Ф	Х	Ц
Ц	У	Ш	Щ	Ъ	Ы	Ь
Ѡ	Ю	Ѧ	К	Ѡ	ѡ	Ѣ
Ѥ	Ѧ	Ѩ	Ѱ	ѱ	Ѳ	ѳ

Кирило, складаючи абетку, був знайомий із «чертами і резами», які використовували слов'яни раніше. У 863 р. брати уклали на основі грецького алфавіту першу слов'янську азбуку – *глаголицю*, над якою, очевидно, працювали раніше. Наприкінці IX ст. на основі глаголиці у Болгарії склали абетку з простішим написанням літер, яку назвали на честь молодшого брата *кирилицею*.

По дорозі до Моравії Кирило і Мефодій охрестили болгарського царя Бориса. Перекладене Євангеліє брати поширювали серед слов'ян Моравії і Болгарії на противагу латиномовим літургійним

книгам, які використовували католицькі священики.

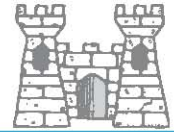
Під час подорожі до Рима, до папи, брати хрестили правителів і простих людей. Населення приєднувалося до їхньої віри, оскільки вони давали можливість звертатись до Бога рідною мовою.

У Римі Кирило тяжко захворів, а перед смертю прийняв постриг (перейшов у чернецтво). Мефодій повернувся до Моравії. Згодом він переклав з грецької мови на слов'янську майже всю Біблію.

Для кирилиці було використано 24 літери з грецького письма. Для особливих слов'янських звуків брати винайшли спеціальні знаки. Кожна літера мала числове значення. Найдавніший із нині відомих кириличних написів, датований 931 р., знайдений у Болгарії. Найдавніша датована книга на теренах сучасної України, написана кирилицею, – Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.

Діяльність Кирила та Мефодія сприяла розвитку культури слов'янських народів, зміцненню їхніх держав та поширенню християнства. Поширення письма сприяло духовному єднанню слов'ян.

Константин дістав ім'я Кирило, під яким увійшов у історію, лише перед смертю – 14 лютого 869 р. у Римі. Похований у церкві св. Климента. Місце поховання було з часом надовго втрачене.

2. Користуючись документом, охарактеризуйте Кирила як діяча культури.

Житіє Константина-Кирила (про діяльність Кирила)

...Звертається до Константина цар:

Знаю, що ти стомлений, але слід тобі йти, адже діла цього ніхто звершити не зможе, тільки ти.

Відповідає Філософ:

Тіло моє стомлене, і я хворий, але піду з радістю, якщо у них є букви для їхньої мови... Вчити без азбуки і без книг – все одно, що писати бесіду на воді.

Запам'ятайте дати

IX ст. – укладення слов'янських азбук – глаголиці та кирилиці Кирилом і Мефодієм.

1000/1001–1038 рр. – правління Іштвана (Стефана), першого угорського короля, який прийняв християнство.

1025 р. – Болеслав I Хоробрий проголосив себе королем Польщі.

1237–1240 р. – монгольська навала на Русь.

1240 р. – Невська битва.

1242 р. – битва на Чудському озері (Льодове побоїще).

1325–1341 рр. – правління Івана Калити, московського князя.

1333–1370 рр. – правління Казимира III Великого – короля Польщі.

1346–1378 рр. – правління Карла IV, короля Чехії та німецького імператора.

1359–1389 рр. – правління Дмитрія Івановича Донського, московського князя.

Близько 1360–1424 рр. – роки життя Яна Жижки.

1364 р. – відкриття першого в Польщі й другого в Центральній Європі Краківського університету (Ягеллонська академія).

1371–1415 рр. – роки життя Яна Гуса.

1380 р. – битва на Куликовому Полі.

1419 р. – початок гуситських війн.

1462–1505 рр. – правління Івана III Великого, першого царя Московії.

XV ст. – діяльність художника Андрія Рубльова.

Узагальнення

Польське королівство

Польща за Середньовіччя перетворилась із невеликого об'єднання племінних князівств на велику державу, що часто відігравала вирішальну роль у долі Східної і Центральної Європи. Об'єднавшись із Великим князівством Литовським і підкоривши руські землі, згодом вона стала найбільшою за територією державою в Європі. Боротьба Польщі з тевтонським орденом мала велике значення для всієї Європи.

Чеське королівство

Чеське королівство, яке виникло внаслідок об'єднання кількох князівств, відіграло помітну роль у житті Центральної Європи. Його королі нерідко були визначними державотворцями, покровителями культури. Саме в Чехії зародився рух проти зловживань церкви, очолений Яном Гусом, та розгорнулося визвольне повстання чеського народу, яке увійшло в історію під назвою гуситських війн. Найбільшою з ранніх держав у західних слов'ян було Великоморавське князівство, яке, хоча й проіснувало недовго, змогло суттєво вплинути на подальший розвиток державності й культури всіх слов'янських народів. Саме там вели активну просвітницьку діяльність Кирило і Мефодій – автори слов'янської абетки.

Угорщина

Кочівники-угорці, що прийшли зі східних степів і оселилися в центрі Європи, значно змінили європейське життя. Проте й самі вони перейшли до осілого способу життя та стали невід'ємною частиною християнської цивілізації.

Північно-Східна Русь. Утворення та зміцнення Московської держави

Руські князівства в боротьбі із завойовниками-монголами на Сході та рицарями-хрестоносцями на Заході змогли створити могутню державу – Московське царство.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

I. Оберіть правильну відповідь.

- Батьківщина кирилиці:
 А Візантія   Б Болгарія   В Греція   Г Чехія
- Релігія, яку Вацлав I запроваджував у своїх землях, це:
 А Православ'я   Б Іслам   В Іудаїзм   Г Католицизм
- Працький університет було засновано з ініціативи:
 А Яна Гуса   Б Карла IV   В Князя Само   Г Вацлава I
- Патриціат чеських міст переважно складався з:
 А Чехів   Б Німців   В Франків   Г Італійців
- Гуситські війни в Чехії тривали протягом:
 А 1360–1424 рр.   Б 1371–1415 рр.   В 1371–1419 рр.   Г 1419–1471 рр.
- Вождем таборитів був:
 А Ян Гус   Б Ян Жижка   В Сигізмунд   Г Карл IV

7. Перший відомий угорський правитель – це:
 А Іштван   Б Арпад   В Белла   Г Мешко
8. Місто, що за Болеслава I Хороброго стало столицею Польської держави:
 А Вільно   Б Краків   В Гнезно   Г Прага
9. Галицьку Русь, частину Волині, Холмську, Белзьку землі та Поділля приєднав до Польської держави:
 А Владислав Локетек   В Болеслав I Хоробрий
 Б Казимир III Великий   Г Владислав II
10. Князь – засновник Москви:
 А Володимир Мономах   В Андрій Боголюбський
 Б Юрій Долгорукий   Г Александр Невський
11. Символ свободи новгородців:
 А Скіпетр і держава   В Цар-гармата
 Б Ікона Спаса Нерукотворного   Г Вічовий дзвін
12. Засновник Троїцького монастиря:
 А Сергій Радонезький   В Андрій Рубльов
 Б Феофан Грек   Г Дмитрій Шемяка
13. Першим «збирачем земель руських» вважають:
 А Дмитрія Донського   В Івана Калиту
 Б Володимира Мономаха   Г Івана III
14. Софійський собор у Новгороді було збудовано:
 А У X ст.   Б В XI ст.   В У XIV ст.   Г У XV ст.
15. Італійський архітектор Аристотель Фіорованті побудував:
 А Успенський собор у Московському кремлі
 Б Грановиту палату
 В Собор Святої Софії у Новгороді
 Г Великий кремлівський палац

II. Установіть відповідність.

1.

1	Просвітитель Мефодій	А	Близько 1360–1424 рр.
2	Ян Жижка	Б	846–870 рр.
3	Ростислав	В	Близько 827–869 рр.
4	Просвітитель Кирило	Г	Близько 815–885 рр.

2.

1	Ян Гус	А	921–935 рр.
2	Карл IV	Б	1371–1415 рр.
3	Князь Само	В	1346–1378 рр.
4	Вацлав	Г	623–658 рр.

3.

1	Іштван (Стефан)	А	997/1000–1038 рр.
2	Болеслав I Хоробрий	Б	близько 966–992 рр.
3	Мешко I (Мечислав)	В	992–1025 рр.
4	Ягайло	Г	1385–1434 рр.

4.

1	1325–1341 рр.	А	Дмитрій Донської
2	1053–1125 рр.	Б	Іван Калита
3	1462–1505 рр.	В	Володимир Мономах
4	1359–1389 рр.	Г	Іван III Великий

III. Розташуйте події у хронологічній послідовності.

1.

1	Битва на горі Вітков
2	Виникнення Великоморавської держави
3	Виникнення держави Само
4	Церковний собор у Констанці за участі Яна Гуса

2.

1	Входження Чеського королівства до складу Священної Римської імперії
2	Заснування Празького університету
3	Укладення Кирилом і Мефодієм на основі грецького алфавіту першої слов'янської абетки
4	Страта Яна Гуса

3.

1	Битва на Чудському озері
2	Заснування Москви
3	Напад хана Батия на Рязанське князівство
4	Невська битва

4.

1	Повстання населення Твері проти монголів
2	Битва на Куликовому полі
3	Заснування Великого Новгороду
4	Зруйнування монголами Володимир

РОЗДІЛ VI

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

Найбільшими й найпотужнішими державами середньовічного Сходу, які вирішальним чином вплинули на долі народів Азії, а також значною мірою – Європи й Африки, були Китай, Індія та Османська імперія.

Індійське суспільство за Середньовіччя залишалося традиційним, зберігався, зокрема, поділ на касты. Середньовічна історія Індії починається з утворення імперії Гуптів. Вона об'єднала безліч ворогуючих між собою держав. Об'єднання сприяло розквіту культури Індії. Імперія Гуптів, як і багато інших держав у Європі та Азії, загинула під ударами кочівників. Після тривалого періоду розбрату і чвар Індія була підкорена мусульманами, які утворили тут свою державу – Делійський султанат. Панівною релігією в державі став іслам. Нова релігія назавжди змінила життя у цій частині Азії. До сьогодні релігійні відмінності у регіоні приводять до конфліктів та протистояння. Утім, шедеври – архітектурні, мистецькі, літературні пам'ятки, створені завдяки мусульманським впливам, – стали неопієнним надбанням не лише індійської, а й світової культури.

Не менш складною і сповненою запеклої боротьби була середньовічна історія давньої китайської цивілізації. Періоди об'єднання чергувалися з часами хаосу і братовбивчих війн. У VII–X ст. Китай змогла об'єднати династія Тан. Згодом постала імперія Сун. Китай, так само як і Індія, зазнав навали могутніх і жорстоких завойовників – монголів. Підкоривши велику й густонаселену країну, монголи перейняли у китайців чимало технічних винаходів. Глибокі культурні та релігійні традиції Китаю збагатилися за часи Середньовіччя. Художніх висот досягли поезія, образотворче мистецтво, театр.

Ще однією державою, що вершила долі не лише Азії, а й тогочасного світу, була Османська імперія. Вона виникла на руїнах держави сельджуків. Після взяття турками Константинополя у 1453 р. Османська імперія стала наймогутнішою державою в Європі і на Близькому Сході, розкинувшись на тих теренах, де раніше владарювала Візантія. Об'єднана залізною волею султана, який мав необмежену владу, з боєздатною дисциплінованою армією, вона була постійною загрозою для європейських держав. Володіючи Середземномор'ям, Північною Африкою, Балканським півостровом, узбережжям Чорного моря, Османська імперія стала останньою з найвеличніших імперій Старого Світу і може справедливо вважатися наступницею Риму, Візантії, Арабського халіфату.

§ 28. Індія

1. Імперія Гуптів

З історії Стародавнього світу пригадайте, хто такий цар Ашока. Коли він правив? Завдяки чому посідає визначне місце в історії Індії?

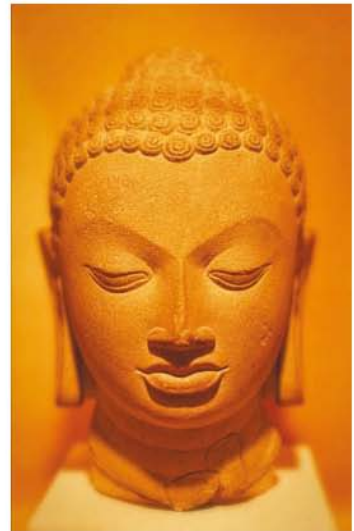

На початку нашої ери на величезних просторах Індії проживало близько 50 млн чоловік. Традиційними центрами цивілізації, як і в давнину, були землі в долинах річок Інд на заході і Ганг на сході. Саме тут у давні часи розквітали і розпадались великі держави, зокрема держава *Маур'їв*, яка зазнала найвищого злету за царя Ашоки. На початку IV ст. на теренах Індії постала імперія, якою правила династія *Гуптів*. Засновником цієї держави вважається цар *Чандрагупта*. Зміцнення держави відбулося за правління сина Чандрагупти – *Самудрагупти*. Він зажив слави як цар-завойовник, який значно розширив кордони своїх володінь. Перекази свідчать, що він брав участь у сотні різних битв і був вкритий безліччю ран від стріл, списів і бойових сокир.

В Індії склався культ царя. Його вважали живим божеством. Володаря наділяли найкращими якостями. Кажали, що розумом він переважає всіх прадавніх мудреців, вірші складає, як «цар поетів», йому немає рівних у грі на музичних інструментах.

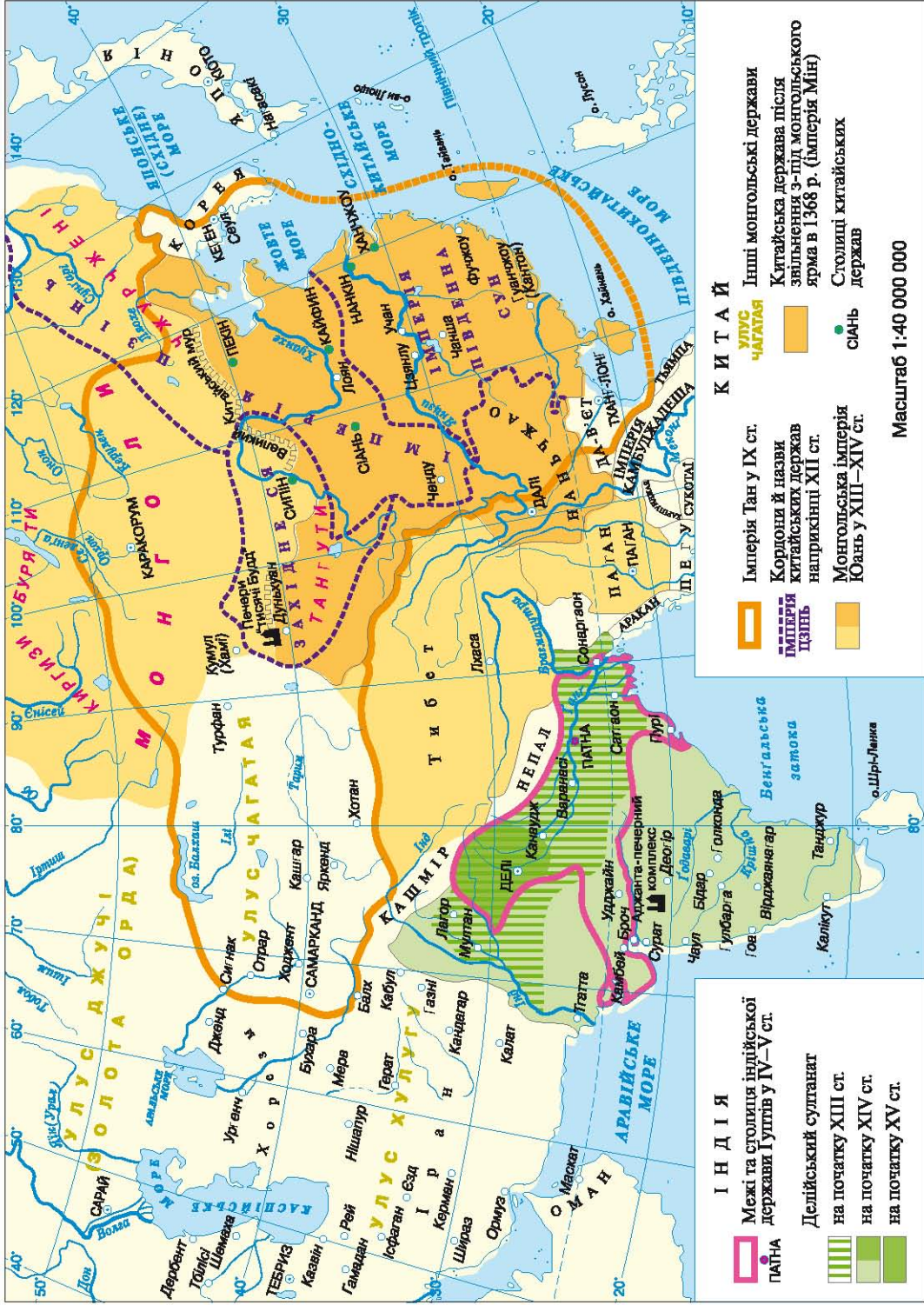
У 376 р. царем імперії Гуптів став Чандрагупта II, який правив країною протягом 30 років. Його правління вважають періодом злету індійської культури.

Наприкінці V – на початку VI ст. північні й центральні райони Індії були захоплені кочівниками гунами й гурджарами. Імперія Гуптів припинила існування. На її руїнах постало кілька держав, які постійно воювали між собою. Кожна з цих держав, у свою чергу, поділялася на дрібніші князівства на чолі з князями – *раджами*. На короткий час у VII ст. частина індійських держав об'єдналась під владою раджі Харші. Об'єднаними зусиллями

Будда. Імперія Гуптів. V ст.

Індія і Китай за Середньовіччя

місцевих князів кочівників вдалося витіснити з центральних районів країни, й вони подалися на захід.

2. Делійський султанат

На межі X–XI ст. на кордонах Індії з'явилися армії султана Махмуда Ганзеві, який об'єднав під своєю владою Іран, частину Середньої Азії та Афганістан зі столицею у м. Газні. Північну Індію було завойовано, частина населення прийняла релігію завойовників – іслам.

Наприкінці XII ст. завойовники просунулися на схід, увійшли до міста Делі, яке зробили своєю резиденцією. На початок XIII ст. під владою мусульман перебувала майже вся Північна Індія. У 1206 р. їхній правитель проголосив себе султаном і започаткував на землях Індії нову державу – **Делійський султанат**. Першою династією Делійського султанату стала династія *Гулямів* (1206–1290).

Султану належала верховна влада. Головою виконавчої влади був *вазір* (*візір*), судова належала мусульманському духовенству. Офіційною релігією держави був іслам. Місцева аристократія була усунута від влади. Почалось гоніння на буддизм: нові володарі руйнували храми, монастирі та твори мистецтва.

Володарем усієї землі в державі вважався султан. Частина земель, відібраних у місцевої аристократії, була державною. Військові отримували землі за умови відбування військової служби.

Упродовж XIV–XVI ст. султанат потерпав від самовбивчих усобиць, селянських повстань та релігійних протистоянь. Розпад прискорив напад військ середньоазійського завойовника **Тимура**. У 1398 р. на чолі 120-тисячного війська Тимур (Тамерлан) вдерся до Індії. Нападники винищували і індусів, і єдиновірних мусульман. У жорстокості вони перевершили монгольських ханів. Наприклад, за наказом Тимура стратили 100 000 полонених індійців, яких було важко довести до Середньої Азії.

Після спустошення Індія переживала економічну кризу. Тривала виснажлива боротьба між мусульманськими й індуїстськими правителями. Великі держави збереглися на півдні Індії, але й вони постійно ворогували між собою. Делійський султанат занепав.

Султан – у мусульманських країнах титул монарха, а також особа, що має цей титул.

Тамерлан (Тимур) (1336–1405) – видатний полководець і державний діяч доби Середньовіччя. Увійшов у історію як один із найжорстокіших завойовників. Завдяки завойовницьким походам створив азійську державу зі столицею у місті Самарканді. Завдав поразки Золотій Орді – державі монголів. Здійснив воєнні походи в Іран, Закавказзя, Індію, Малу Азію. Все своє життя провів у постійних війнах і походах, метою яких було збільшення підвладної території. Унаслідок поранення кульгав на праву ногу і дістав прізвисько «Тимурленг» – «Кульгавий Тимур», яке європейці змінили на «Тимур».

Такою Індія зустріла перших європейців – португальців, які висадилися на Малабарському узбережжі на півдні Індії. У 1498 р. ескадра Васко да Гама висадила у м. Калікут. Для Індії починалися нові часи.

3. Варни і касты

Середньовічне індійське суспільство, як і в давнину, поділялося на чотири стани – *варни* (один із перекладів – «колір»). Найповажнішими верствами населення були *брахмани* – жерці, які вважали, що виникли з вуст бога Брахми, та *кшатрії* – воїни, які утворилися з його рук. Представники цих варн були заможними та знатними нащадками аріїв, які в давнину прийшли до Індії. Брахманів називали володарями світу, адже вони пояснювали священні тексти і вважалися верховними власниками всього майна. Кшатрії ставали князями (*раджамі*), на них було покладено обов'язок захищати державу. *Вайш'ї*, які за легендою, походили зі стегон Брахми, вважалися варною вільних землеробів, ремісників, торговців. Ці три верстви населення становили панівну верхівку індійського суспільства. Вищим варнам повинні були служити *шудри* (залежні ремісники, селяни й слуги), їх походження пов'язували зі ступнями Брахми.

Спілкування між представниками різних варн було обмежене. Так, шудра без дозволу не мав права говорити із кшатріями й під страхом смертної кари не міг підійти до брахманів. Син жерця обов'язково ставав жерцем, син воїна – воїном. Усе життя людини належала до своєї варни. Так само, як у давнину, зберігалася й категорія *недоторкуваних* – людей, які не належали до жодної з варн і повинні були виконувати найбруднішу роботу.

Крім того, населення Індії поділялося на групи – *касти*. У країні налічувалися тисячі каст, кожна з яких жила за власними законами, що детально регламентували життя людини. Касты, на відміну від варн, були не загальноіндійськими, а місцевими об'єднаннями. Каста була замкненою групою, що

об'єднувала людей окремої професії, які дотримувалися певних правил поведінки й одягу. До касты, так само як і до варни, людина належала від народження до смерті.

4. Індійська община

З історії Стародавнього світу пригадайте, що таке «іригаційне землеробство». Чому, на вашу думку, лише зусилля цілої общини робили таке землеробство успішним?

Індійська община за раннього Середньовіччя відігравала важливу роль. На півночі країни до її складу зазвичай входило кілька сіл. На півдні общини об'єднували інколи величезні території. Селяни общини займалися іригаційним землеробством, допомагали один одному, за потреби організували спільну оборону поселень. На селі зберігалось общинне управління – *збори (саміті)* та виборні посадові особи. Величезну роль у житті общини відігравала рада, сільський староста та жрець-провидець. Повноправні общинники мали власну землю, були економічно незалежними й брали участь в управлінні общиною. Індійська сільськогосподарська община могла об'єднувати представників різних варн. У них мешкали і жерці, і землероби, і ремісники, і орендарі, і наймані робітники. Держава зазвичай не втручалася у справи общини й лише збирала з неї податки за користування землею.

Основою общини було селянське господарство. Луки, ліси перебували у спільній власності. В XI ст. із середовища селян почали виділятися ремісники, які забезпечували общину всім необхідним в обмін на своє утримання.

Кандар'я-Махадева – індійський храм, присвячений богові Шиві. Середина XI ст.

Брахма

5. Релігійне життя

На відміну від європейців, які переважно сповідували християнство та вірили в єдиного бога, індійці мали багато

Шива

Вішну

релігій та поклонялися багатьом богам. Головною релігією Індії періоду імперії Гуптів залишався *брахманізм*, хоча існували й інші давні релігії. Окрім трьох головних богів – *Брахми*, *Вішну* і *Шиви* – брахманісти поклонялись безлічі інших божеств. Поступово, особливо серед простолюдю, набрав впливу *буддизм*. На півночі півострова Індостан панував іслам. Проте найвпливовішим на всій території Індії став *індуїзм*. Ця релігія формувалася з давніх часів, а остаточно оформилась у VI–VII ст. Індуїзм запозичив у брахманізму богів, а в буддизму – частину філософії.

І сьогодні 80 % населення Індії є прихильниками цієї релігії. Індуїзм краще узгоджувався з кастово-варновим життям Індії, увібравши в себе не лише вірування, а й спосіб життя індусів. Найважливішими в індуїзмі є три боги – Брахма, Шива, Вішну. Брахма вважався творцем світу. Він запровадив закони та поділив суспільство на варни й касты. Вішну був богом-охоронцем, а Шива – богом-руйнівником. Згідно з основними положеннями індуїзму, вся природа й навколишній світ вважаються священними. Прихильники цієї релігії особливо шанують воду, яка несе очищення, тому одним із головних обрядів є ритуал щоденної купелі.

Буддизм, витіснений з Індії, набув поширення в Індокитаї, Індонезії, Середній Азії, Монголії, Тибеті, став впливовим у Китаї.

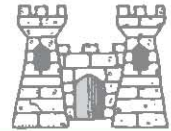
За Делійського султанату іслам, підтриманий державою, став релігією мільйонів індійців. Мусульманами, які мали привілейоване становище, ставала не тільки верхівка суспільства, а й торговці, ремісники і навіть цілі общини й касты.

Цікаво, що індуїсти не чинили спротиву поширенню ісламу, вважаючи віру кожної людини її особистою справою. Можливо, тому іслам не став панівною релігією, і між прибічниками цих релігій не виникло ворожечі. Мусульманство не змогло перебороти багатотисячолітніх культурних традицій Індії. Взаємодія ісламу й індуїзму позитивно вплинула на розвиток літератури, мистецтва й особливо архітектури.

6. Звичаї та традиції

Звичаї і традиції індійців значно відрізнялися від європейських. Більшість свят було присвячено божествам. Наприклад, широко відзначалося індуїстами свято *Дівалі* (від санскритського «діпавалі» – «маса вогнів»). Святкували його упродовж чотирьох днів, запалюючи в цей час тисячі вогнів. Його зміст індійці пояснювали по-різному. Одні пов'язували свято з коронацією бога Рами, відзначаючи перемогу світла над темрявою. Інші говорили, що воно символізує перемогу бога Вішну над демоном Наракою.

Побутували й інші звичаї та традиції, які мали релігійну основу.

Важливу роль в індійській міфології відігравали тварини, але особливо жителі цієї країни шанували священну корову. Загалом корова в індуїзмі вважалася символом достатку й святості. «Корова-мати» давала молоко, яке споживали, використовували під час релігійних ритуалів, обрядів лікування. В індійців навіть побутувало повір'я, що для того, щоб день був вдалим, слід обов'язково першою погодувати корову. Корова в Індії є символом найвищої касты – брахманів. Вбивство корови вважалася надзвичайно тяжким злочином і прирівнювалося до вбивства брахмана.

За індуїстськими звичаями, чоловік-удівець мав право одружитися ще раз. Якщо ж помирав чоловік, його вдова мала здійснити обряд самоспалення (тобто згоріти живцем разом з тілом померлого чоловіка). Якщо ж вона вирішувала залишитися серед живих, їй голили голову, забороняли вдягати прикраси й спілкуватися з громадою.

Сюань Цзян про звичаї й одяг індійців

Коли індійці сидять або відпочивають, вони використовують циновки. Особи царської родини, знатні особи й чиновники користуються циновками, прикрашеними різноманітними малюнками, але за розміром однаковими. Трон государя широкий, високий, пишно прикрашений дорогоцінним камінням і називається левовим треном. Стільчик для ніг государя прикрашений самоцвітами...

За рахунок чого індійські правителі могли дозволити собі описану в документі розкіш?

7. Наука й культура

Релігія впливала й на основні напрями розвитку науки й культури, основи яких були закладені в давні часи. Неймовірних висот досягли індійські математики, астрономи, медики. Ці галузі знань були тісно пов'язані з практичною діяльністю людини – землеробством, будівництвом, лікуванням.

Ще з перших століть нашої ери в Індії користувалися *десятьковою системою числення* (індійськими цифрами, що їх ми називаємо арабськими, і якими зараз користується увесь світ). Середньовічні математики уміли проводити дії з дробами, обчислювати площі фігур, об'єми тіл. Ще у VI ст. індійські вчені достатньо точно визначили число «пі» і висловили думку, що наша планета обертається навколо своєї осі й має форму кулі. Видатними *астрономами* були Варахаміхіра (VI ст.) і Брахмагупта (VII ст.).

У книгах з *медицини* було описано будову тіла людини та її внутрішні органи. Індійські лікарі вміли проводити складні хірургічні втручання. Вони мали на озброєнні більш ніж 200 інструментів. Щоб визначити діагноз, лікарі проводили зовнішній огляд хворого, вимірювали температуру, визначали пульс. Слава про них розносилася й сусідніми країнами.

Традиційно розвивалася й *освіта*. Навчання було не державною справою, а доброю волею кожної родини. Діти у незаможних родинах з раннього віку при звичаювалися до праці. Батьки намагалися дати їм якомога більше практичних знань, які б допомогли прогледуватися й вижити. Вайш'ї повинні були вміти сіяти, розрізняти родючі й неродючі землі,

Залізна колона. V ст.
Делі, Індія

Свідченням високого розвитку технологій у середньовічній Індії можна, безперечно, вважати Залізну колону в Делі, зведену в 415 р. у пам'ять Чандрагупти II, який помер 413 р. Виготовлена з чистого заліза, ця колона заввишки 7 м і вагою 6,5 т протягом 1600 років свого існування майже не зазнала корозії. Така висока якість заліза дала привід вважати колону священною, до неї уже понад півтори тисячі років стікаються величезні юрби паломників. Стійкість колони до атмосферних впливів досі викликає запеклі дискусії серед учених.

вимірювати вагу, площу, об'єм. Їм давали початкові знання з географії. Іноді вайш'ї мали можливість вивчати іноземні мови й ознайомитися з торговельними операціями.

Хлопчиків і дівчаток зі знатних родин на п'ятому році життя починали навчати вдома або віддавали у школи при храмах та монастирях. Учні мусили слухатися й шанувати наставника. Одним із найвідоміших був монастир у Ноланді на півночі країни.

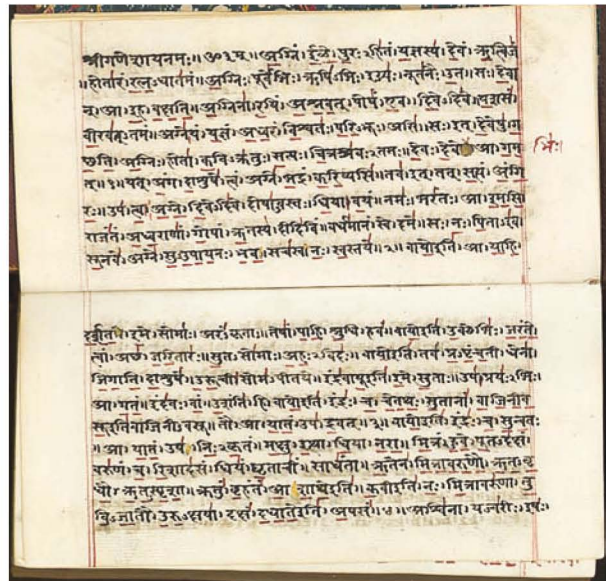
Діти брахманів готувалися опанувати професію жерця. Сини князів і воїнів навчалися військової справи й основ управління державою.

Іншою була освіта в дітей з буддистських родин. На шляху до знань не існувало кастових перепон. Буддисти відмовилися від домашньої освіти. За школи правили монастирі. Навчання тут тривало упродовж 10–12 років. Від учнів вимагали повної покоры. Тих, хто погано навчався або порушував дисципліну, виганяли з монастирів. Навчання мало релігійну основу, але поступово з'являлися й нові предмети: логіка, філософія, граматики, медицина.

У V–XIII ст. активно розвивалася індійська *література*, представлена насамперед поетичними творами, які уславлювали подвиги правителів і героїв. Центрами, довкола яких збиралися поети, були палаци раджив. Багато авторів писали високою літературною мовою – *санскритом*. Твори цієї давньої мовою призначалися для еліти суспільства – брахманів, оскільки санскрит не був зрозумілий людям з нижчих каст. Невмирущою пам'яткою індійської літератури є поема «Рамачаріта», написана придворним поетом Сандх'якара Нанді (1077–1119).

Місцевими мовами здебільшого перекладали написані раніше епічні твори. У XII ст. на одну з місцевих мов Будха Ред-

*Санскрит – літературна давньоіндійська мова, що вживалася у стародавній і середньовічній Індії.

Текст «Рігведи» на санскриті

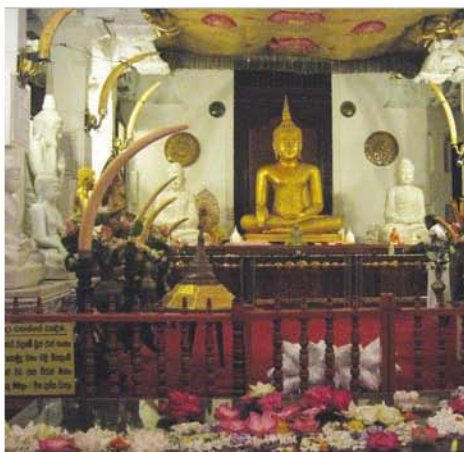

Храмова танцівниця. Фреска.
Шрі-Ланка. VI ст. н. е.

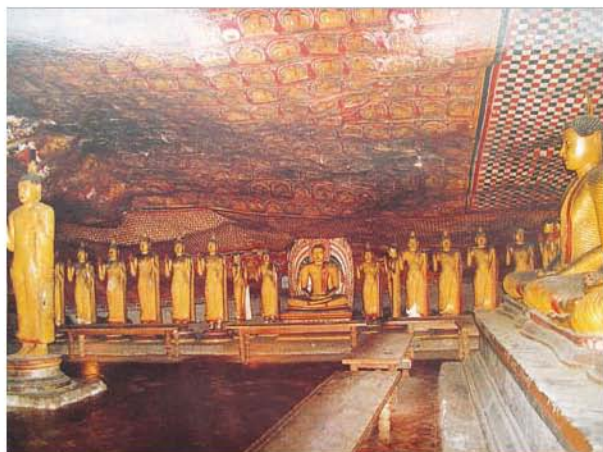
ді переклав «Рамаяну». На півдні Індії за Середньовіччя були поширені епічні поеми «Сказання про браслет» і «Манімехалеї», короткі вірші, які оспівували єдність людини й бога, гімни, які створювали шанувальники Вішну й Шиви. Ці твори побутували як народні пісні.

На півночі Індії після тюркських завоювань з'явився жанр героїчної поеми. Її яскравим прикладом є твір Чанд Бардаї «Балада про Прітхвіраджу», в якій описано боротьбу Прітхвіраджі Чаухана із завойовниками. У XII–XIII ст. з'явилися прозові твори, наприклад, сатиричний роман Дандіна «Пригоди десяти принців», у якому висміюються правителі, чиновники й навіть самі боги.

З поширенням буддизму розквітло *храмове будівництво*. Спершу виникли печерні храми й монастирі, прикрашені різьбленням по каменю, розписами та рельєфами. У VII–VIII ст. поширились унікальні величні храми – *шикхара*. Їх вирубували в цілій скелі. У центрі такого храму споруджували кубічне святилище, а під ним вміщували головну святиню. Над святилищем височіла багатометрова вежа. Були

Інтер'єр храму Зуба Будди.
Шрі-Ланка. VI ст.

Храм Золотого Будди. Шрі-Ланка.
I ст. до н. е. – XII ст. н. е.

й відкриті святилища – штучні кам'яні гори, на вершині яких стояли храми-*ступи*. Ці споруди символізували священну гору, яка, за віруваннями індійців-буддистів, з'єднує землю й небо. Ступа мала три яруси. Перший її ярус – сфера мертвих, другий – сфера тих, хто очистився, третя – богів. Тераси одного з найвеличніших храмів Чанді Боробудура були прикрашені 1460 барельєфами та 462 скульптурами Будди у п'яти канонічних позах.

Боробудур

Саме релігія сприяла ще одному культурному надбанню індійців – *танцям*. У храмах століттями вдосконалювали стилі танців, не схожих на танці жодного народу світу. Склалися різні стилі індійського танцю. Два з них з'явилися ще у сиву данину. Танець-молитву, танець-розмову «бхарат-нітьям» виконували жінки у храмах Шиви. Кожен рух і погляд тут мав зміст і розповідав про минуле Індії. Танець «катхкалі» (дослівно – розповідь-мистецтво) був груповим, і виконували його виключно чоловіки. Він демонстрував сюжети відомих епічних поем. Богу Крішні було присвячено танці, як виникли на північному сході Індії. На півночі країни було поширено танець «катхак», який склався під впливом ісламського населення.

Полюбляли індійці ігри та розваги. Улюбленими були шахи, які поширилися по всьому світу, та гра в кості.

Позначте на контурній карті:

Територію Делійського султанату.

1. Чому мусульманам вдалося завоювати Індію?
2. У чому полягали особливості общини в Індії? Опишіть устрій індійської общини.
3. Що відрізняло релігійне життя Індії від релігійного життя Європи в середні віки?

§ 29. Китай

1. Китайська імперія III–XII ст.

Вважається, що в Китаї феодальні відносини зародилися на кілька століть раніше, ніж у Європі. Дехто з учених взагалі приписує китайському суспільству феодальні риси з глибокої давнини. Отже, Середньовіччя в Китаї бере відлік від початку III ст.

Наприкінці II – на початку III ст. згинула імперія Хань, яка проіснувала близько чотирьох століть. Країна вкотре розпалася на окремі держави. Цей період в історії Китаю називають *добою Трьох царств* (220–280). Нетривале об'єднання цих держав наприкінці III ст. завершилося ще більшою роздробленістю і боротьбою між окремими володарями. Внутрішня боротьба призвела до послаблення Китаю.

На початку IV ст. цим скористалися давні вороги Китаю – гуни, які постійно вторгалися в північні райони країни ще в давні часи. У 311 р. гуни захопили тогочасну столицю Китаю – місто Лоян. Син китайського імператора династії Цзінь утік на південь, де заснував державу Східна Цзінь. Таким чином, Китай було знову поділено на дві частини – північну й південну. V–VI ст. увійшли в історію Китаю як *період північних і південних династій*.

Упродовж IV–VI ст. на півночі країни змінилося чимало династій представників різних кочових народів. Ці часи називають *добою шістнадцяти царств п'яти північних племен*. Постійні напади кочівників з півночі руйнували господарство країни, тому люди масово переселялися до спокійніших південних районів Китаю. Вожді кочівників використовували китайський досвід управління, переймали місцеві звичаї, одяг, мову.

Китайський генерал виступає зі столиці за наказом імператора для замирення південних провінцій. Картина доби Трьох царств

Наприкінці VI ст. енергійний воєначальник однієї з північно-китайських династій підкорив Північний та Південний Китай і заснував об'єднану державу – імперію Суй. За короткий час вдалося відновити іригаційну систему, зокрема, прорити *Великий канал* між Хуанхе і Янцзи завдовжки близько 1000 км. Напади кочівників і прагнення великих місцевих землевласників до самостійності призвели до розпаду імперії.

Наймогутнішим Китай став за правління династії Тан (618–907).

Династія була заснована одним із правителів північно-західного Китаю Лі Юанем. Імператорам династії Тан вдалося об'єднати південь і північ Китаю та розширити кордони країни. Було удосконалено управління державою. Верховного правителя Китаю шанували не лише як володаря земель, а й як посередника між землею й небом. Офіційно його називали «тянь цзи» – *Син Неба* й «хуан-ді» – *імператор*. Саму Китайську імперію називали *Піднебесною*. Непокора правителю вважалася тяжким злочином, богохульством і посяганням на правильний порядок у Всесвіті та каралася смертю.

Зобов'язанням володаря всіх земель і надр було піклування про добробут підданих. Якщо імператор не виконував обов'язку піклуватись про підданих, то його, як правило, позбавляли влади. Відтак палацові й державні перевороти, встановлення влади іноземних династій вважалися помстою Неба. Місце імператора могла посісти людина з будь-якого стану.

Монета династії Тан.
VII–X ст.

Посудина. XI–XII ст.

Китайський чиновник доби Тан

Великий канал у Китаї. Сучасний вигляд

Для управління імперією існував дорадчий орган – *державна рада*. До неї входили вищі чиновники й родичі імператора. Імператорський секретаріат готував до оприлюднення укази правителя. Центральними органами влади були *шість відомств* – чинів, податків, військово, ритуалів, судово, громадських робіт. Принципи їх діяльності було викладено у збірнику законів «Законовстановлення шести відомств династії Тан». Збройні сили формувалися за територіальним принципом. У мирний час воїни займалися сільським господарством, а під час війни самостійно забезпечували себе харчами.

Із «Сунської історії»

З чотирьох категорій народу тільки селянам живеться досить важко. Холодно, а вони орють; спекотно, а вони зайняті прополованням. Дощі вимочують їхні тіла, бруд обліплює їхні ноги. Цілий день вони працюють і відпочивають лише з появою зірок.

Жінки розводять шовкові кокони й коноплі, сукають нитку за ниткою й прядуть вершок за вершком пряжу... Зерно, ще не вивезене з току, і шовк, ще не знятий із ткацьких верстатів, вже не належать селянам.

Чим можна пояснити, те, що селяни не були власниками того, що виробили?

Воїн доби Тан

За доби Тан імперія була поділена на *провінції*, які склалися з *областей*, а ті у свою чергу – з *повітів*. Усі чиновники призначалися центральною владою. Кожні три роки чиновника переводили до іншого повіту, але ніколи не призначали в той повіт, де він народився. Держава мала дві столиці – Лоян й Чаньань. Остання мала населення понад 1 млн осіб.

Протягом VII–VIII ст. територія імперії розширилася унаслідок завоювання держав на північ від Китаю.

Занепад імперії Тан припав на другу половину VIII ст. Влада на місцях поступово переходила до рук військових губернаторів, які перетворилися на самостійних правителів.

У 874 р. розпочалося могутнє селянське повстання на чолі з *Хуан Чао*. Селяни, доведені до відчаю злиднями, захопили Чаньань, а їхній вождь проголосив себе новим імператором. Згодом танський імператор за допомогою північних кочівників переміг повсталих, а Хуан Чао наклав на себе руки.

Проте імперія Тан ослабла. Останній танський імператор був убитий у 907 р. унаслідок палацового перевороту.

Чергове об'єднання китайських держав знову почалося з півночі країни у другій половині X ст. Так постала династія Сун (960–1124).

Нерідко занепаду китайських династій сприяли напади сусідніх народів – киданів, уйгурів, тибетців. На межі IX–X ст. до північно-східного Китаю прийшов народ киданів, вождь якого Елюй Абаоцзі в 916 р. проголосив себе імператором Китаю. Згодом створену ним державу назвали Ляо. На північний захід від Китаю проживав народ тангутів. На межі X–XI ст. він створив власну державу Сі Ся. Тангути ввели власне літочислення й мали власну, не схожу на китайську, ієрогліфічну писемність. У 1227 р. держава тангутів була підкорена монголами.

Було оновлено й зміцнено апарат чиновників. Щоб обійняти посаду, кандидат мав пройти три рівні іспитів. На всі основні посади у провінціях призначали чиновників зі столиці. Їхню діяльність контролювали спеціальні уповноважені. Час від часу чиновників переводили на нове місце служби, що не давало їм можливості об'єднатися проти імператора. Таємна поліція спостерігала за настроями урядників.

У Китаї у цей час стрімко збільшувалася кількість міст (їх було понад 2 тис.), зростала чисельність городян. Цьому сприяли торгівля, зокрема й міжнародна, та ремесло. Найбільшими містами держави стали Чанша, Фучжоу, Ханчжоу. В XI ст. було вперше введено в обіг *паперові гроші*. Містами та їх райо-

Гу Хунчжун. Виступ співачки. X ст.

Навчання у середньовічному Китаї. Мініатюра

нами управляли імперські чиновники.

Імперія Сун змушена була вести війни з північно-китайськими державами тангутів і киданів, а нерідко й відкуплятися від них шовком, чаєм, сріблом. У той самий час на північний схід від Китаю, у Манчжурії, виникла держава народу чжурчженів Цзінь. Згодом чжурджени захопили володіння сунських імператорів на

півночі Китаю, а імперія зберегла свої землі на півдні аж до завоювання монголами.

2. Монгольське панування

На початку XIII ст. на кордонах Китаю з'явилися монголи. У 1215 р. вони взяли Пекін, згодом розгромили держави тангутів і чжурчженів. Кочівникам допомагала Південна Сун, яка сподівалася повернути з їхньою допомогою північ Китаю. Військові радники Сун навчали монголів військової техніки. Але завоювавши північний Китай, монголи рушили на південь. У 1279 р. вони захопили столицю Південної Сун місто Ханчжоу і взяли у полон імператора.

Онук Чингісхана Хубілай заснував першу іноземну династію, яка правила всім Китаєм. Він назвав її Юань – «першопочаткова».

Монголи правили Китаєм трохи менше ніж сто років. За цей час їм не вдалося створити міцної системи управління. Центральна влада поширювалася на столицю й прилеглі райони. Інші частини країни, якими керувала монгольська знать, були фактично незалежними. Це показувало внутрішню слабкість великої імперії.

У цей час у китайському суспільстві найвище становище посідали самі монголи, які зосереджували у своїх руках державне й військове управління. Наступну сходинку становили представники різних народів, які перебували на службі в монголів. До третього стану входили жителі колишньої держави Цзінь. Найнижче становище посідали жителі Південної Сун.

Музичний інструмент. XIV–XVI ст.

Усім немонголам заборонялося скликати збори, навчатися військової справи, утримувати коней, виходити на вулиці після заходу сонця. На державній службі китайці могли обіймати лише посади секретарів і помічників. Унаслідок монгольської навали занепало землеробство, було зруйновано міста, частина місцевого люду загинула, а частина була перетворена на рабів. Великим лихом став голод 1325 р., під час якого загинуло 8 із 45 млн китайців. Проте монголи толерантно ставилися до релігій Китаю.

Монгольське панування викликало спротив місцевого населення. З 30-х років XIV ст. розгорнувся потужний рух, названий повстанням «червоних пов'язок». У 1368 р. повсталі захопили Пекін і змусили останнього юаньського імператора Тогон Тимура тікати до Монголії. Заснована ватажком повсталих *Чжу Юаньчжаном* нова династія **Мін** – «світла», «просвітлена» – проіснувала до 1644 р.

Битва між монголами й китайцями. Мініатюра з рукопису Джамі ат-таваріх Рашид ад-Діна

3. Китай після повалення влади монголів

Новий правитель зміцнив центральну та свою особисту владу. Усі міністерства він поставив під особистий контроль та створив *внутрішній кабінет* – дорадчий орган влади, до якого увійшли довірені особи імператора.

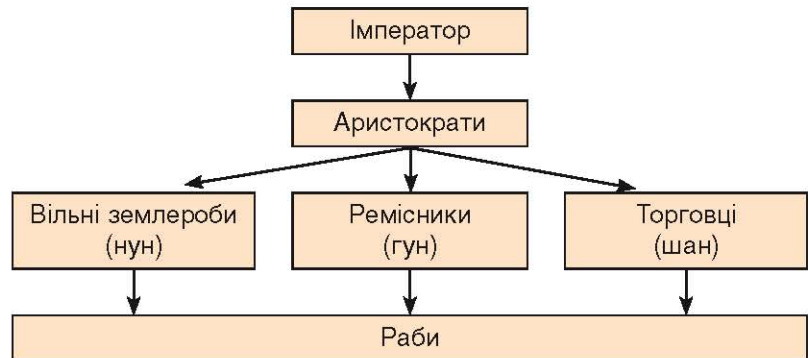
Територія Китаю була поділена на 13 провінцій і два столичних округи Нанкін і Пекін (останній став столицею Китаю у 1421 р.). Нагляд за всіма сферами життя кожної з провінцій під контролем центральної влади здійснювали три відомства – управління перевірки, військове командування, провінційне правління. До найбільших міст країни імператор відрядив своїх синів, яких наділив необмеженими повноваженнями. Вони мали військові загони й армії чиновників.

4. Суспільство. Державне управління

Для середньовічного китайського суспільства характерна відсутність жорсткого прикріплення людей до певної верстви населення. Найвищий щабель посідала *знать*. Вона зосереджувалася при дворах імператорів, і зазвичай це були чиновники високого рангу. Правлячою верствою були також *вчені-чиновники (ші)*. Вони займалися господарчою, адміністративною, інтелектуальною діяльністю. Ші мали ті самі привілеї, що й аристократія: звільнялися від сплати податків і виконання повинностей, не підлягали деяким кримінальним покаранням. Нерідко за заслуги їм надавали титули, й вони переходили до стану аристократії.

До низів суспільства належали вільні *селяни (нун)*, *ремісники (гун)*, *торговці (шан)*. На відміну від середньовічної Європи, у Китаї зберігалось рабство. Були державні й приватні раби. Майже всі раби мали родини й майно. Державні раби у 60 років ставали напіврабами, а в 70 років – отримували волю. До приватних рабів господар, як правило, ставився як до молодших членів родини.

Соціальна структура китайського суспільства за імперії Мін

5. Звичайі й традиції

Китай – країна, яка протягом століть зберігала незмінними традиції в усіх сферах життя. У середньовічному Китаї весь народ називали «сто родів» і розглядали як єдину й неподільну родину, на чолі з батьком і матір'ю, яких уособлював імператор. Усі піддані мали не лише підкорятися володарю, а й

шанувати його, як син шанує батька. Імператор вважався володарем світу. Навіть знать та найзаможніші чиновники падали на землю, коли бачили імператора або зображення символів імператорської влади. З дитинства китайця привчали до того, що у родині влада належить батькові, а у країні – правителеві. Повагу до старших за віком або суспільним становищем слід було виявляти постійно. Ця традиція збереглася до сьогодні.

Китайці вшановували *пращурів* – поклонялися засновникові роду. Живі вірили в те, що душі їхніх померлих родичів повсякчас перебувають поруч і впливають на повсякденне життя; що існує постійний зв'язок між світом живих і світом мертвих.

Ще однією традицією був *культ дракона*. Ця міфічна істота вважалася пращуром китайців і символом країни. Дракона уявляли володарем водяної стихії, який щедро зрошував поля, захищав від усіяких бід. Середньовічні китайці вірили в існування духів, які уособлювали сили природи. Шанували духа – оборонця полів від шкідників, духа радості, духа – захисника джерел і колодязів, духів торгівлі й ремесел. Традиційні свята були пов'язані з сільськогосподарським календарем.

Розпочинало рік *свято весни (Новий рік)* – початок польових робіт. Напередодні на дверях і стінах помешкань розміщували зображення символів щастя: вази, що символізувала безтурботність, риби – побажання статку тощо. Переважав червоний колір – колір сонця, радості.

На кінець березня – початок квітня припадало *свято «чистого блиску»*, або «*поклоніння горам*» – поминання померлих. Ця назва пояснюється тим, що померлих зазвичай ховали на пагорбах. У ці дні всі йшли до могил родичів, щоб навести на них лад.

Наприкінці травня – на початку червня відзначали *свято літа*, або «*свято дракона*». Адже дракон – охоронець води, а вода – життєдайна сила для врожаю. В осінні дні відзначали *свято врожаю*.

Китайська *кухня* відрізняється від європейської значною різноманітністю страв і використанням безлічі приправ і спецій. Їх налічувалося понад 400 різновидів. 100 з них використовували майже постійно. Традиційно їжу вживали за допомо-

Грошова банкнота.
XIV ст.

Стіна дев'яти драконів.
XI–XVI ст.

Хань Хуан. Сад літератури. Фрагмент сувою.
Живопис на шовку. VIII ст.

гою двох паличок, які виготовляли з бамбуку, кістки або металу. Харчувалися китайці круп'яними, овочевими, м'ясними, рибними стравами, а також стравами з борошна. Найпоширенішою їжею був рис. Його не варили на воді, як нині європейці, а готували на парі. Особливістю китайської кухні було й залишається те, що китайці не готують страв з молока, їхні страви прісні, і до них подають різноманітні соуси. До щоденного раціону також входили рибні страви і страви з морепродуктами. М'ясо ж подавали тільки у свята.

За легендою, якимось буддійський патріарх Бодхидхарма медитував (перебував у стані глибокої задумливості) та врешті заснув. Це вважалося неприпустимим, і тому він у гніві відрізав собі повіки. Повіки впали на землю і проросли чайним кущем. З листя чайного куща й почали готувати чай. Саме в буддійських монастирях започатковано використання чаю як напою.

6. Релігійне життя

Ще в давні часи в Китаї були поширені кілька релігій. Це і власне китайські релігійно-філософські вчення – конфуціанство й даосизм, і буддизм, який прийшов з Індії.

У VI ст. саме *буддизм* було визнано державною релігією. Він сприяв розвитку китайської філософії, літератури, мистецтва. Китайський буддизм увібрав у себе суто китайський культ предків. Поряд із традиційними богами постали давньокитайські мудреці й герої. Прихильниками цієї релігії були переважно представники заможних верств населення.

Серед простих людей залишався популярним *даосизм*. Він пропагував рівність усіх людей і засуджував багатство. З VII ст. з'явилася даоська церковна організація. Основні положення цієї релігії були змінені на користь правлячої верхівки, тому вона була визнана державою. Але окремі релігійні об-

щини все ще обстоювали інтереси простого люду. Даоси мали незліченний пантеон, до якого могла потрапити будь-яка людина, котра залишила по собі добру пам'ять. Між даосизмом і буддизмом точилася постійна боротьба за вплив на китайське суспільство. За доби Тан буддизм поступово занепадав, оскільки близько 4600 монастирів було ліквідовано, а 260 тис. ченців – розстрижено.

Печерний храм Будди в Китаї

Але жодна з релігій не змогла витіснити *конфуціанство*, яке залишалося основою моралі, освіти, державного устрою. На засадах конфуціанства було розроблено систему державних іспитів, що їх складали чиновники, аби обійняти державні посади.

Таким чином, для Китаю за Середньовіччя характерне існування декількох релігій. Вони сприяли формуванню у китайців рис національного характеру – терпіння, патріотизму, працелюбства.

Легенда оповідає, що чань-буддизм (чань – медитація, зосередження) з'явився після того, як відомий індійський патріарх буддизму Бодхідхарма на запитання імператора У Ді, як буде оцінено його заслуги (будівництво храмів, переписування текстів), відповів, що все це прах і суета. Після цього патріарх усамітнися і заснував нову общину – чань. Ченці закликали жити сьогодні, а не обмежувати себе. Необхідно побачити істину, яка знаходиться в усьому. Для стимулювання думки використовували загадки, сенс яких не можна осягнути логікою. Наприклад: «Удар двома руками – плескання, а що таке плескання однією долонею?»

7. Культура

Наука

У VIII ст. було створено *Ханьлінську академію наук* – першу в історії державну наукову установу. У Китаї існували бібліотеки з сотнями тисяч рукописів. У IX ст. був винайдений порох, що сприяло розвитку вогнепальної зброї. У X ст. винайдено магнітний компас.

З VII ст. стали популярними *історичні твори*. Зазвичай їх створювали чиновники, які збирали інформацію про події.

Китайський магнітний компас

У 710 р. Лю Чжиці створив працю «Проникнення в історію», у якій зробив аналіз творів своїх попередників. На початку XV ст. було створено «Енциклопедію Юнле», яка досі є найбільшою неелектронною енциклопедією в історії людства. Ця праця мала 11 095 томів. Енциклопедія охоплювала всі галузі знань і мистецтва.

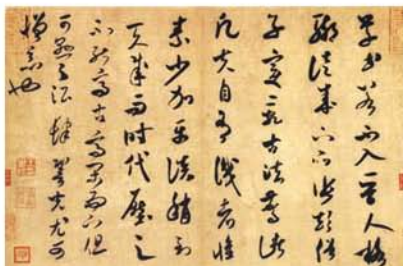
Особливу підтримку китайські імператори надавали *астрономам*. Здавня при дворі імператора існувало відомство, яке займалося спостереженнями за зоряним небом і складанням календарів.

Паломництва буддистів святими місцями сприяли розвитку *географічних знань*. Описи подорожей Фа Сяня, Сюаня Цзяня містили цінну інформацію про народи Індії, Південно-Східної й Середньої Азії.

Однією з найдавніших галузей науки в Китаї була *медицина*. Розвивався давній спосіб лікування хвороб за допомогою голок. У 1026 р. у Китаї було виготовлено бронзову фігуру людини, на якій було позначено точки для вколювання голок. Це був перший відомий посібник для багатьох поколінь лікарів. Цим методом користуються і сьогодні.

У 1405 р. за наказом китайського імператора Юн Ле 300 кораблів (30 000 моряків) під командуванням Чжен Хе були направлені в «західні моря» – Індійський океан. Вражають розміри китайських кораблів. Вантажні судна мали довжину 138 м і ширину 56 м – більші удвічі, ніж будували тоді в Європі. Будували їх у сухих доках, на 400 років раніше за європейців. Для будівництва флоту знадобилося вирубати половину лісів Південного Китаю.

Автограф поета Мі Фу.
Доба династії Сун (1051–1108)

У Китаї існували спеціальні школи, де можна було вивчити мистецтво масажу. У середні віки було створено книгу «Бей-цїй-узюфан», що розповідала й навчала, як правильно робити масаж. Китайська медицина уславилася використанням лікувальних трав.

Література

Одним із найвизначніших поетів Середньовіччя був Тао Цянь, автор твору «Персикове джерело». Золотою добою китайської поезії вважають VIII ст. Відомими поетами цієї доби були Ван Вей, Лі Бо,

Ду Фу. Вони оспівували взаємини між людьми, переймалися долею батьківщини, яка потерпала від усобиць.

Наприкінці XIV ст. було написано *історичний роман* «Три царства» Лю Гуаньчжуна. Він описував події II–III ст. У цей час з'явився пригодницький роман «Річкові плеса» Ші Найяна, що розповідав про часи імперії Сун.

За Середньовіччя даоські маги, вчені й лікарі розселилися по всій країні. Вони розробили складну систему взаємодії зірок, планет зі знаками зодіаку і сторонами світу, космічними силами. Перед весіллям наречена надсилала свій гороскоп нареченому. Тільки за порадою магів купували землю, розпочинали будівництво на ділянці чи навіть копали могилу. Даоські ворожбити розробили популярну науку – фен-шуй. Цікаво, що компас для орієнтування на місцевості винайшли саме майстри фен-шуй.

З кінця VI ст. в імператорському палаці було поновлено збирання книг. Уже в VII ст. бібліотека містила близько 90 тис. сувоїв. У розвитку літератури велике значення мали не тільки бібліотеки, а й *книгодрукування*, яке народилося у цей час. Спочатку необхідну інформацію вирізьблювали на дерев'яних дощечках, а потім робили з них відбитки. У 40-х роках XI ст. було винайдено глиняний набірний шрифт, і відтоді розпочався бурхливий розвиток книгодрукування. Поряд із книгодрукуванням розвивалася й каліграфія. «Богом каліграфії» називали Ван Січжі (IV ст.).

Архітектура

Знання й винаходи китайських інженерів і математиків застосовували у будівництві. Китайці споруджували багатоповерхові кам'яні пагоди у Хенані (VI ст.), Шеньсі (VII ст.). Палаці прикрашали різьбленням по дереву й кістці, фарфором, золотом та мармуром. Визначним досягненням китайських майстрів вважається арковий міст у Шаньдуні заввишки 37 м. Його було споруджено на початку VII ст.

Живопис

Досі вражає витонченістю й багатством барв традиційний китайський живопис на шовкових тканинах і паперових

Заборонене місто – головний палацовий комплекс китайських імператорів XV – початку XX ст. Малюнок доби Мін

Пейзаж

сувоях. Малювали тушшю й фарбами. Найчастіше зображували пейзажі: гори, річки, птахів, квіти. Картини мали символічний зміст. Наприклад, зображення сосни символізувало довголіття й стійкість, орхідеї – простоту. Розписували й архітектурні споруди. Фресками було прикрашено монастирі, зокрема «Печеру тисячі Будд», яка мала довжину понад 25 км. За династії Сун поширився художній стиль

«квітів і птахів». Було створено скульптурні зображення Будди. Розвивалося різьблення, ткацтво, вишивка, плетіння кошуків і циновок, виробництво фарфору, лаковий живопис.

Китайці за часів раннього Середньовіччя винайшли папір для письма. Вони почали друкувати книжки, вирізавши текст на дошці. Саме так у 805 р. з'явилася щоденна газета «Столичний вісник», яка видавалась до початку XX ст.

Позначте на контурній карті:

Середньовічні держави на території Китаю.

1. Чому, на вашу думку, у середньовічному Китаї змінювалися правлячі династії?
2. Як ви вважаєте, чому монголам вдалося завоювати, але не вдалося утримати Китай під своєю владою?
3. Назвіть основні здобутки китайської середньовічної культури.
4. Чому, на вашу думку, численні винаходи і відкриття середньовічного Китаю, багато з яких було зроблено на кілька століть раніше, ніж у Європі, не набули поширення у тогочасному світі?

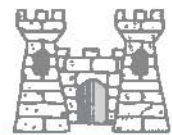
§ 30. Османська імперія

1. Перші турецькі держави

Велике переселення народів, започатковане гунами, змінило склад населення Середньої Азії. На її теренах з'явилися тюркомовні племена огузів, карлуків, кімаків та інші. Серед них були й *сельджуки*. Так їх назвали за іменем напівлегендарного правителя Сельджука ібн Тугака, який жив приблизно у середині X ст. Близько 1000 р. сельджуки почали завойовницькі походи. Маючи чудову кінноту, турки-сельджуки підкорили народи Середньої Азії. У середині XI ст. війська турків рушили на країни Близького Сходу, взяли Багдад. У 1071 р. сельджуки завдали поразки військам візантійського імператора й оволоділи містом Нікея, яке згодом у них відбили хрестоносці. Невдовзі було завойовано землі в Сирії й Палестині, Іраку, Персії, Малій Азії. Так утворилася держава, яка увійшла в історію як *Сельджуцький султанат*. Згодом ця держава розпалася на кілька незалежних держав: Хорасанський, Іракський, Румський султанати.

Мелік-шах, сельджуцький султан.
Середньовічна мініатюра

У XIII ст. державу сельджуків очолював султан. Його сходження на престол супроводжувалося пишною церемонією. Вищі чиновники й релігійні діячі тримали у руках золоті чаші, наповнені медом і молоком. Містом ходили інші чиновники, які роздавали гроші. Султана несли до трону, де осипали золотом і сріблом. Перед султаном крокував особистий прапороносець, який тримав у руках штандарт чорного кольору із зображенням дракона, орла або лева. Охорона султана була озброєна позолоченими мечами.

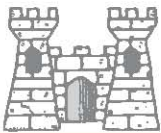
За часів кочового життя сельджуків жінка майже не поступалася становищем чоловікові. З утворенням держави її становище змінилося. Жінки зобов'язані були носити чадру, приховуючи своє обличчя, й жити в гаремі. Їм було заборонено брати участь у державному й суспільному житті.

На початку XIII ст. сельджукам вдалося захопити порт Синоп на південному узбережжі Чорного моря, а в 1223 р. – порт Судак у Криму. На завойованих землях сельджуки не змінювали місцеві звичаї, систему землеволодіння. Вони й самі готові були переймати певні традиції, якщо ті не суперечили їхнім релігійним переконанням. Проте завойовники встановлювали власні закони. Найтяжчі злочини каралися на смерть. Менш тяжкі – прилюдним побиттям, конфіскацією майна, вигнанням.

Найбільш наближеним до правителя був *візир* – *перване*. Він очолював державну раду – *диван* – і за дорученням султана керував внутрішньою політикою держави.

Наступну сходинку посідав верховний суддя – *каді*. Не менш важливою була посада верховного релігійного діяча – *муфтія*. Інколи обидві ці посади поєднував один посадовець, тоді він ставав майже рівним за впливом султану. *Еміри* очолювали різноманітні військові підрозділи. Всі ці чиновники входили до складу дивана.

У дивані працювали 24 секретарі. Половина з них керували військовими справами, а половина – фінансовими.

Символом влади візира була чорнильниця, яку йому дарував особисто султан у день призначення на посаду.

Усі розпорядження султана завжди оформлювали у письмовій формі: під диктовку самого султана або людини, яка на знак своїх повноважень показувала каблучку султана.

2. Утворення Османської держави

У XIII ст. до Малої Азії переселилися племена тюрків, яких витіснили з Середньої Азії монголи. На кордонах Візантії постали їхні невеликі державні утворення. На зміну язичництву у тюрків поступово прийшов іслам.

Найсильнішою із цих держав стала Османська – на північному заході Малої Азії. Названа вона була за ім'ям засновника **Османа I (1288–1324)**.

Управління державою було надзвичайно простим. Осман і його син Орхан на раді племінної знаті отримали титули *беїв*. Їх основними завданнями вважалися захист держави й воєнні

походи. Бей призначав намісниками захоплених міст, фортець і земель своїх найближчих родичів.

З розширенням території держави ускладнювалося й управління нею. За правління Орхана з'явилися перші радники султана – візирі. Орхан почав карбувати срібну монету – *акче*. Унаслідок проведеної султаном військової реформи було створено загони піхоти – *тіяде* й кінноту – *мюселлем*. Під час військових походів воїни отримували заробітну плату. У мирні часи вони обробляли виділені їм державою за військову службу землі. Так створювалось феодалне військо, засноване на васальній залежності воїнів-землевласників від бей. За допомогою цієї армії протягом короткого часу османи підкорили всі інші мусульманські держави в Малій Азії.

Шолом. Північний Іран. XV ст.

3. Завоювання османських султанів у Європі та в Азії

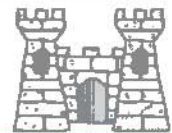
Ще за життя Османа I було захоплено землі навколо фортеці Бруса (Бурса) у Малій Азії, до якої перенесено столицю держави. Згодом під владою османів опинилася більшість земель Візантійської імперії, окрім Константинополя і території навколо нього.

Об'єктом воєнних походів османів у середині XIV ст. стали землі за Босфором і Дарданеллами – Балканський півострів, де існувало кілька держав – Сербія, Болгарія, Боснія. Особливо запеклою була боротьба з сербами. Вирішальна битва відбулася **15 червня 1389 р. на Косовому полі поблизу міста Приштина**. На допомогу сербському князю прийшли боснійці, угорці, албанці та інші воїни (загалом 20 тис. воїнів).

Під час битви сербського правителя узяли в полон і стратили. Залишившись без командира, сербське військо почало тікати. Більшість воїнів загинуло, але й османи втратили багато людей.

Кольчуга османського воїна

За Османа I турецька армія налічувала близько 220 тис. воїнів. Армія складалася з численних загонів кінноти і пішої гвардії яничарів, які відзначалися надзвичайною жорстокістю.

Перемога на Косовому полі принесла туркам-османам панування на Балканському півострові. Сербія стала васалом турків. Згодом було підкорене Болгарське царство та інші балканські землі. Над країнами Центральної Європи нависла загроза османської навали.

Хрестовий похід проти турків, який очолив угорський король, закінчився поразкою хрестоносців. Але наступ турків було призупинено вторгненням у Малу Азію Тимура.

Правий фланг турків у Косовській битві очолював син султана Баязид, лівий – ще один син – Якуб. Попереду турки виставили піхоту та викопали «вовчі ями» – пастки для сербської кінноти. Як стверджує легенда, один із сербських воїнів – Мілош Обілич, зробивши вигляд, що перейшов на бік султана, убив його, що викликало розгубленість в турецькому таборі. Ситуацію опанував Баязид, який приховав смерть султана, убив свого брата Якуба і провів вирішальну атаку.

4. Утворення Османської імперії

Коли і за яких обставин припинила існування Візантійська імперія?

У 1451 р. султаном став **Мехмед II (1451–1481)**. Османи готувалися до походу на Константинополь. Для цього було створено великий флот та важку артилерію. Навесні 1453 р. Мехмед II розпочав штурм столиці Візантії. Завдяки чисельній перевазі, військовим хитрощам і зраді венеціанців та генуезців, які допомогли туркам перетягти османські кораблі до бухти Золотий Ріг, **29 травня 1453 р.** місто було захоплено. Східна Римська імперія, яка проіснувала близько тисячі років після падіння Західної Римської імперії, фактично перестала існувати. Мехмед II перейменував Константинополь у Стамбул і переніс до нього свою резиденцію. Генуезцям, які допомогли султанові, було надано право торгівлі й особистої безпеки.

Лампа. 1285 р.

Згодом до складу турецької держави було остаточно включено Боснію та Албанію, а васально залежну Сербську державу перетворено на провінцію. Коли війська Мехмеда II закріпилися на Балканах, султан розпочав нові завоювання на берегах Чорного моря. Водночас було розпочато війну проти

Венеції та нещодавньої союзниці османів Генуї. Внаслідок тривалої боротьби Венеції вдалося зберегти за собою лише острів Крит та Іонічні острови. Генуя також втратила більшість важливих для торговельної справи земель. Унаслідок вдалих завоювань до титулів Мехмеда II додали слово *Фатіх* – *Завойовник*.

Верховним правителем держави був султан. Він мав необмежену владу й був володарем над життям і смертю підданих. Султан був головнокомандувачем збройних сил, призначав великого візира, який керував державою від його імені.

Правитель оточив себе розкошами. При його дворі перебувало близько 10 тис. служок. Були ті, хто опікувався одягом і чалмою султана, його тваринами й птахами.

Як і за сельджуків, дорадчим органом влади залишався диван. Релігійним життям керував муфтії. Найважливішою опорою імперії була армія. Воїни-сіпахи (кінотники) зобов'язані були служити у війську, за що одержували земельні володіння. Передавати землю у спадок вони могли за умови, що син займе в армії місце батька. Із середини XIV ст. в османській армії почали створювати загони *яничарів* (від турецького – «нове військо»). Це військо формувалося за рахунок «податку кров'ю» із хлопчиків з підкорених земель. Їх виховували фанатично відданими султану та ісламу.

Правлячими верствами Османської імперії були численні чиновники, представники духовенства й військові. Державна скарбниця поповнювалася за рахунок податків із селян, ремісників, купців, адже привілейовані верстви податків не сплачували. Селяни, крім обробітку землі, будували дороги й мости, працювали в шахтах тощо. Особливо тяжким було становище населення християнських провінцій. Їх називали *райя* – *стадо*. Християни не мали права носити зброю, їхні бу-

Мехмед II Фатіх

Гробниця Мехмеда II Фатіха в Стамбулі

динки слід було зводити нижчими за мусульманські. Вони виконували безліч повинностей і сплачували численні податки.

Таким чином, з кінця VIII до середини XV ст. держава турків-османів перетворилася на величезну імперію, розташовану на землях Європи й Азії. Вона ґрунтувалася на насиллі над підкореними народами.

Вацлав Вратіслав про яничарів

Яничари у всій турецькій області у великій шані: вони турецького султана дворяни й піша гвардія, якої при султані 12 000... Яничари ці набираються з дітей християнського народу, який живе під турецькою владою. Набирають їх по кілька сотень через два роки у третій, малих хлопців років восьми, дев'яти і десяти... З них потім виходять жорстокі злочинці, і з усіх турецьких солдатів вони найбільш безжальні до християн...

Завдяки чому, на вашу думку, яничари ставали найвідданішими воїнами султана?

5. Культура Османської імперії

Османська імперія була країною багатонаціональною, де народи розмовляли різними мовами. Ще в XI ст. було створено *словник* східно-турецької мови «Диван лугхат аль-Тюрк». Одним із найдавніших серед відомих словників перської мови вважається складений Алі ібн Ахмадом Асаді у XI ст. «Лугхат-і фурс». У XIII ст. до обігу увійшли персько-арабський і персько-турецько-монгольський словники. У цей час було створено перший систематизований посібник з турецької граматики.

Основною мовою була арабська. Її використовували у судочинстві, науці, культурі, богослов'ї. Проте у світській літературі була поширена перська мова. Шедевром класичної турецької *літератури* вважається епічний твір Джалаледдіна Румі (1207–1273) «Масневі-і манаві». Серед найвідоміших турецьких поетів XIV–XV ст. називають Ашик-пашу й Сулеймана Челебі.

Про Ашик-пашу відомо небагато. Він був заможною й шанованою людиною. Його перу належить поема «Книга чужинця-бурлаки». Поема складається з 10 глав, не пов'язаних між собою. Зміст кожної глави визначається її цифровим позначенням: перша присвячена Аллаху, п'ята – п'яти чуттям, сьома – семи планетам.

Підставка під Коран. Туреччина

Сулейман Челебі був, імовірно, сином Ахмед-паші, міністра при дворі султана Мурада I. Єдиний твір, який зберігся до наших часів, – релігійна поема «Гімн на Народження Пророка», яка розповідає про життя й діяння пророка Мухаммада.

Дуже популярною була *народна поезія*, яка використовувала живу турецьку мову. Одним із найвідоміших поетів був **Юніус Емре (близько 1240–1320)**. Його вважають засновником турецької літератури. Твори Юніуса Емре проникливо висвітлювали теми любові до Бога й людської долі.

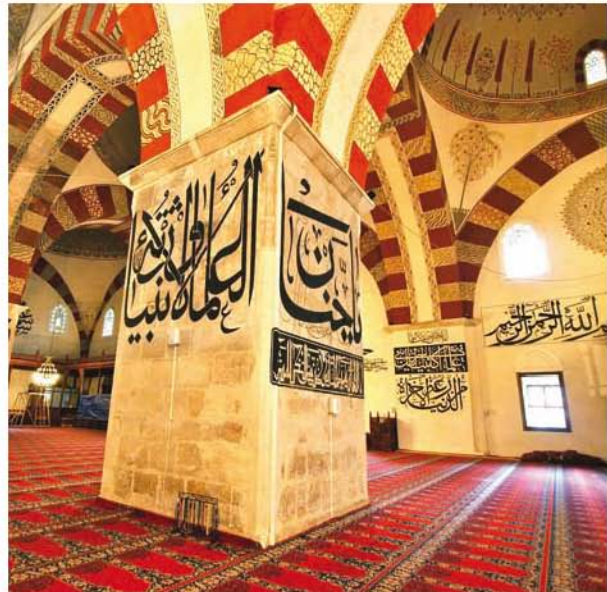
Турки були визнаними майстрами-ремісниками – різьбярями, зброярами, майстрами з художнього карбування по металу. Вони виготовляли неймовірної краси вироби із золота, срібла, слонової кістки. Інколи художники порушували заборону на зображення людини, і тоді на обкладинках книг з'являлися вишукані мініатюри з дорогоцінних металів.

Встановлення торговельних відносин з іншими країнами сприяло розвитку світської *архітектури*. Уздовж торговельних шляхів будували караван-сараї, через річки Анатолії перекидали мости.

Водночас розвивалася й культура архітектури. У містах імперії споруджували невеликі елегантні мечеті, медресе, родинні усипальниці. Ще у XII ст., за панування турків-сельджуків, у Ерзурумі було збудовано медресе Чіфте-Мінаре. Шедеврами архітектури XIII ст. стали медресе Сирчали (1242) й Каратай (1251), а також мечеть «Індже мінарелі» у Коньї. За правління Османів панівним у архітектурі став стиль «Бурси». До цього стилю належать мечеть Улу, мечеть і мавзолей Ешіль у Бурсі. Остання відоміша як «Зелена мечеть».

Яничар.
Сучасний малюнок

Каліграфічні написи в мечеті.
Стамбул

Фрагмент інтер'єру з мавзолею Ешіль у Бурсі. XIII ст.

Високого рівня досягло мистецтво каліграфії. Цитати з Корану прикрашали не лише мечеті, але й палаци та державні установи.

Розвиток науки значною мірою був пов'язаний з релігією. Турецькі історики досліджували минуле й фіксували здобутки сучасних правителів, возвеличуючи їхні перемоги й оспівуючи чесноти.

Відомим турецьким істориком є Ашик-паша-заде. У 1437 р. він здійснив паломництво до Мекки, за правління султанів Мурада II й Мехмеда II брав участь у воєнних походах проти християн на Балканський півострів. Усе, що сам бачив або чув від інших, він записав. Поєднавши свої нотатки з більш раннім історичним твором Якши Факіха Ашик-паша-заде створив «Хроніку династії Османів». Його книжка була написана у формі оповіді й передбачала читання вголос. Наприкінці багатьох розділів автор ставив запитання й давав на них відповіді, щоб слухач мав можливість зрозуміти перебіг історії. Певною мірою його працю можна вважати першим турецьким підручником з історії.

Позначте на контурній карті:

1. Напрямки походів турків-сельджуків.
2. Територію Османської імперії.

1. Як було влаштовано управління у державі сельджуків?
2. Чим можна пояснити зростання держави турків-османів?
3. На чому трималася могутність Османської імперії?

Запам'ятайте дати

220–280 рр. – доба Трьох царств у Китаї.
618–907 рр. – розквіт Китаю за династії Тан.
VIII ст. – створення Ханьлінської академії наук.
VIII ст. – золотий вік китайської поезії.
960–1124 рр. – Імперія Сун.
1206 р. – утворення Делійського султанату.
1215 р. – взяття монголами Пекіна.
1288–1324 рр. – правління Османа I, засновника Османської імперії.

1389 р. – битва на Косовому полі.
1451–1481 рр. – правління Мехмеда II Фатіха (Завойовника).
1453 р. – завоювання турками-османами Константинополя.
1498 р. – прибуття Васко да Гама до Індії.
X ст. – винайдення в Китаї магнітного компаса.
XI ст. – утворення Сельджуцького султанату.

Узагальнення

Індія

Упродовж V–VII ст. в Індії існувало близько 50 держав. Для цього періоду характерним є спрощення державного устрою, падіння ролі чиновників в управлінні державою, посилення позицій армії, яка формувалася на основі васальної залежності. Розквіт Індії відбувся за імперії Гуптів. Нова епоха почалася з приходом в Індію мусульман. Створений у результаті завоювання Делійський султанат перетворив Індостан на іншу країну. Мусульманство поширилося в Індії, змінивши життя багатьох людей. Попри тривалі періоди внутрішньої боротьби держав за першість, високого розвитку досягла архітектура та інші галузі мистецтва.

Китай

Китайська цивілізація за Середньовіччя жила власними традиціями, як і в давні часи. Кровопродитні міжусобні війни змінювали періоди єдності під владою різних династій. На початку Середньовіччя країна поділилася на південну й північну частини, які ворогували між собою. Імперія Тан, що постала згодом, мала деспотичний державний устрій. Повстання та державні перевороти, які привели до влади нову династію Сун, спричинили численні людські й культурні втрати. Змінився порядок призначення та просування по службі чиновників – для цього необхідно було складати іспити. Монголи, які захопили Китай у XIII ст., взяли під контроль усе життя в країні. Проте вони не змогли знищити могутніх культурних і релігійних традицій китайців. Після повалення монгольського панування за династії Мін було удосконалено управління державою. Водночас середньовічний Китай вирізнявся високою духовною культурою – процвітала поезія, живопис, ужиткове мистецтво.

Туреччина

Турки-сельджуки, а згодом турки-османи у тривалій боротьбі здолали опір східної християнської імперії – Візантії. З кінця VIII до середини XV ст. невелика держава турків-османів перетворилася на величезну імперію, розташовану на землях і Європи, і Азії, до складу якої увійшли численні завойовані держави.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Оберіть правильну відповідь.

1. Раджами могли стати:

А Вайш'ї	В Кшатрії
Б Шудри	Г Брахмани
2. Судова влада в Делійському султанаті належала:

А Султану	В Духовенству
Б Візірю	Г Військовим
3. «Володарями світу» вважалися:

А Вайш'ї	В Кшатрії
Б Шудри	Г Брахмани
4. Не вважалися вищою варною:

А Вайш'ї	В Кшатрії
Б Шудри	Г Брахмани
5. Основною військовою силою сельджуків була:

А Піхота	В Лучники
Б Кіннота	Г Арбалетники
6. Релігія османів:

А Християнство	В Іудаїзм
Б Буддизм	Г Іслам
7. За військовою реформою Орхана було створено:

А Загони яничарів	В Загони кінноти – воїнів-сіпахів
Б Загони піхоти – піяде	Г Загони арбалетників
8. «Фатіх»-завойовник – це:

А Сельджук ібн Тугак	В Якуб
Б Осман I	Г Мехмед II
9. Повстання «червоних пов'язок» спричинене:

А Монгольським пануванням	В Виникненніям держави чжурчженів
Б Вторгненням гунів	Г Нападами киданів
10. Пригодницький роман «Річкові плеса» Ші Найяна розповідав про часи:

А Держави Сі Ся	В Імперії Сун
Б Династії Тан	Г Імперії Суй
11. Розпочинало китайський рік:

А Свято весни	В Свято дракона
Б Свято «чистого блиску»	Г Свято врожаю
12. Могутнє селянське повстання на чолі з Хуан Чао розпочалося:

А У 311 р.	В У 874 р.
Б У 618 р.	Г У 907 р.

13. Червоний колір у китайців – це:

- А Символ сонця й радості
Б Символ війни й звитяги

- В Символ імператорської влади
Г Символ поклоніння пращурам

14. Засновник першої іноземної династії, названої «першопочаткова», яка керувала усім Китаєм:

- А Чингісхан
Б Хубілай

- В Хуан Чао
Г Лю Гуаньчжун

II. Установіть відповідність.

1.

1	Брахмани	А	Ремісники, слуги, їх походження пов'язували зі ступнями Брахми
2	Кшатрії	Б	Землероби, ремісники, торговці котрі, як вважали, виникли зі стегон бога Брахми
3	Вайш'ї	В	Воїни, котрі, як вважали, виникли з рук бога Брахми
4	Шудри	Г	Жерці, котрі, як вважали, виникли з вуст бога Брахми

2.

1	Каді	А	Очоловав військовий підрозділ у державі сельджуків
2	Візир	Б	Верховний суддя у державі сельджуків
3	Муфтій	В	Верховний релігійний діяч
4	Емір	Г	Очоловав державну раду в державі сельджуків

3.

1	XV ст.	А	Винайдено глиняний набірний шрифт
2	VIII ст.	Б	«Енциклопедія Юнле»
3	XI ст.	В	Винайдено магнітний компас
4	X ст.	Г	Створено Ханьлінську академію наук

4.

1	XI ст.	А	Завершення правління династії Тан
2	X ст.	Б	Заснування імперії Суй
3	VI ст.	В	Захоплення монголами столиці Південної Сун міста Ханчжоу
4	XIII ст.	Г	Вперше введено в обіг паперові гроші

III. Розташуйте події у хронологічній послідовності

1.

1	Сельджуки захопили порт Судак у Криму
2	Сельджуки завдали поразки військам візантійського імператора й оволоділи містом Нікея
3	Прихід до влади султана Мехмеда II
4	Битва на Косовому полі

2.

1	Виникнення Делійського султанату
2	Виникнення імперії Гуптів
3	Напад на Індію військ завойовника Тимура
4	Захоплення північних і центральних районів Індії кочівниками гунами й гурджарами

3.

1	Пекін став столицею Китаю
2	Захоплення гунами міста Лоян
3	Повстання «червоних пов'язок»
4	Захоплення Пекіна монголами

4.

1	Імперія Сун
2	Період північних і південних династій
3	Династія Тан
4	Доба Трьох царств

Узагальнення до курсу СЕРЕДНІ ВІКИ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Середньовіччям називають період між Стародавніми часами й Новим часом. Хронологічно цей період обмежують V та XV ст. Середні віки поділяють на: раннє Середньовіччя (V–X ст.); високе (розвинуте) Середньовіччя (XI–XIII ст.); пізнє Середньовіччя (XIV–XV ст.).

Як і в усі часи, людство протягом цього тисячоліття мало значні здобутки й зазнало трагічних втрат. Регіони нашої планети за середніх віків розвивалися по-різному: країни Сходу зберігали давні традиції, натомість країни Європи та Візантія розвивали традиції Римської імперії.

Слов'янські народи, які під час Великого переселення народів щойно вийшли на європейську історичну арену, протягом кількох століть створили власні держави, розвинули самобутню культуру. Вихідці з півночі Європи – вікінги – залишили свій слід в історії багатьох країн – Англії, Франції, Італії, Русі.

За Середньовіччя у Західній Європі відбувалося формування станових монархій. На Сході влада правителя була майже необмеженою, тимчасом як на Заході король був лише першим серед рівних. У Європі суспільство складалося з трьох верств: «тих, хто воює», «тих, хто молиться» і «тих, хто працює». Структура східного суспільства була значно складнішою. Важливим надбанням Середньовіччя стало створення станово-представницьких органів влади, які почали скликати в Іспанії у XII ст., в Англії у XIII ст., у Франції в XIV ст. Поряд із королівською й імператорською владою існувала влада безлічі феодалів, які мали власні війська, суд, чиновників, а інколи й власні грошові одиниці. Тим часом у країнах Сходу правителі, як і в давнину, залишалися всевладними.

Саме в середні віки з'явилося те, завдяки чому ми можемо назвати європейське суспільство вільним, – парламентська демократія, суди рівних і вільних громадян, закони, які обмежують сваволю володарів, університети – центри науки й освіти.

І хоча після падіння Західної Римської імперії культура зазнала втрат, освіченість і знання зберігались у монастирях.

За доби Середньовіччя знову поширилося кам'яне будівництво. Це сприяло зростанню міст. Їх населення становили ремісники, торговці, вільні люди, які викупили землі у феодалів. Будівництво вели за допомогою новітніх технологій, які давали

можливість різати камінь, з використанням аркових склепінь, вітражів та інших нових прийомів. Забудова міст була дуже щільною: з вузькими вулицями, великою скупченістю й багатоповерховістю будинків. Палаці й храми зводили декілька поколінь будівничих.

За раннього Середньовіччя землі, придатні для ведення сільського господарства, розподілялися між феодалами, церквою й селянськими общинами. Поступово землі, які належали сільським общинам, ставали власністю світських або церковних феодалів. Особисто вільні селяни потрапляли в економічну залежність і втрачали свободу. Здобутком Середньовіччя було звільнення селян від феодалної залежності. У Франції звільнення селян розпочалося у XII ст., в Англії – у XV ст. У Норвегії феодалної залежності не було взагалі. В інших європейських країнах цей процес тривав аж до XIX ст.

Неможливо говорити про середньовічне суспільство, не згадавши вплив на нього релігії й церковної організації. У середні віки остаточно сформувалося три основні світові релігії: християнство, буддизм, іслам. Церква була своєрідною державою в державі як на Заході, так і на Сході. Вона володіла власними землями, майстернями, селянами, мала власну скарбницю і власні закони. Проголошені церквою гасла часто ставали приводом до війн, збройних походів, загарбання чужих земель.

Освіту за тих часів здобували небагато людей. Інформацію переважно запам'ятовували, завчали й передавали в усній формі. Писемність була поширена серед вузького кола осіб. Тимчасом саме за цієї доби, у XII–XIII ст., у Європі відкрилися перші університети.

Головними викликами для людей Середньовіччя стали війни, масові епідемії та релігійна ворожнеча. Повставали одна на одну релігії, народи, держави. Постійним супутником простої людини в ці часи був голод. Загрозою для людини Середньовіччя були також міграції різних племен і народів. Переселення супроводжувалися війнами, руйнацією міст і сіл, нищенням надбань культури осілого населення. Проте такі рухи сприяли розселенню в різних регіонах і формуванню нових народів, культур, цивілізацій. Подібні процеси відбувалися й на землях середньовічного Сходу. Колишні зв'язки, які існували між народами і країнами, були поруйновані. На кілька століть світ перетворився на відокремлені регіони.

Для світової історії мало велике значення виникнення (у VII ст.) й поширення ісламу. Не меншу роль відіграла у світовій історії утворена у XIII ст. Монгольська імперія.

Різні регіони нашої планети за середніх віків мали різний рівень розвитку економіки. Кочові народи, які прийшли на терени Європи, поступово осіли й призвичаїлися до землеробства. Тогочасне господарювання мало виразні ознаки натурального. Це означало, що все необхідне для повсякденного життя селяни чи городяни виготовляли самі. Протягом Середньовіччя традиційними знаряддями праці залишалися рало, дерев'яна лопата. Землю зорювали з використанням плуга, в який запрягали

переважно волів. У IX–X ст. почали використовувати хомут і запрягати коня. Але коней у селянських господарствах було мало.

Попри всю культурну та господарську різноманітність усі регіони й країни об'єднувало те, що життя держави й суспільства визначала релігія: все, що робила людина Середньовіччя, було пов'язано з вірою.

В усіх середньовічних країнах суспільство було поділене на соціальні групи, провідними з яких були землевласники і воїни. У відносинах між країнами і народами панувало право сили.

Попри замкненість середньовічного суспільства й невисокий рівень розвитку транспорту і шляхів сполучення, контакти між країнами не обмежувалися самими лише відносинами завойовника й завойованого. Навіть за таких умов відбувався жвавий обмін культурними й технічними новинками, традиціями, звичаями. Протягом усього Середньовіччя купці з Європи, Азії й Африки не припиняли торгівлю, обмінюючи товари, виготовлені у своїх країнах, на продукцію, яку видобували або виготовляли в далеких землях. Разом із товарами приносили вони на батьківщину й технічні новинки. Наприклад, технологія виготовлення паперу, яку винайшли в Китаї ще у II ст., потрапила в Середню Азію, звідти – у Ірак, через Північну Африку і арабів. У XIII ст. вона дісталася Італії, а вже потім поширилася по всій Європі. Так папір замінив дорогий пергамент. Десяткова система числення, яка включала 9 цифр і нуль, винайдена в Індії в VI ст., поширилася через тих-таки арабів у XII–XV ст. у Європі, а згодом і по всьому світу. Різні культури створили цінності, які стали надбанням усього людства.

Таким чином, середньовічна історія – спільний витвір і спільне надбання усіх народів і племен, котрі населяли за доби Середньовіччя Європу, Азію та Африку – ті землі, які згодом, за Нового часу, дістануть назву Старого Світу.

Навчальне видання

Бонь Олександр Іванович
Іванюк Олег Леонідович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за випуск О. О. Бородіна

Підп. до друку 02.10.2015. Формат 70х90/16.

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 19,89. Обл.-вид. арк. 20,0.

Наклад 3360 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД».

Україна, 03680, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.

Тел. для довідок: (044) 456-40-21.

Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано в ТОВ «Фактор-Друк».

61030, м. Харків, вул. Саратовська, 51, тел. (057) 717-51-85.